«…haec qui legis, scito me maiorum secutum scriptis ex eorum latissima prata paucos flores legisse, unde inquirenti pro captu ingenii mei coronam contexam…»

Iordan

Wissenschaftliches Forschungslabor
der Germanisch-Slawischen Archäologischen Expedition
der Nationalen V. N. Karazin-Universität Charkov

Ostrogothica-Serie (Hefte)

Heft 2

Keramikherstellung in Osteuropa: Spätrömische Zeit – Frühmittelalter – Neuzeit

(Materialien des Feldseminars an der Basis der Expedition bei Vojtenki, 17.–19. September 2012)

Herausgegeben von

Erdmute Schultze, Michail Ljubičev, Kirill Myzgin

Charkov
2013

Научно-исследовательская лаборатория
Германо-Славянской археологической экспедиции
Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Ostrogothica-Serie (Hefte)

Выпуск 2

Производство керамики в Восточной Европе: позднеримское время – раннее средневековье – новое время

(материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки
17–19 сентября 2012 г.)

Под редакцией

Эрдмуте Шультце, Михаила Любичева, Кирилла Мызгина

Харьков
2013

УДК 904 : 666.3/.7 (4-11) (063)
ББК 63.48 (45) я 431
П 80

Утверждено к печати решением Ученого совета исторического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (протокол № 3 от 15 марта 2013 г.)

Рецензент:
Р. В. Терпиловский – докт. ист. наук, проф., зав. кафедрой археологии и музееведения Киевского национального университета имени Тараса Шевченко.

Ответственный за выпуск
С. И. Посохов – докт. ист. наук, проф., зав. кафедрой историографии, источниковедения и археологии, декан исторического факультета ХНУ имени В. Н. Каразина.

П 80 **Производство керамики в Восточной Европе: позднеримское время – раннее средневековье – новое время** (материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки 17–19 сентября 2012 г.) : Ostrogothica-Serie (Hefte). — Вып. 2. — Х. : С. А. М., 2013. — 180 с.
ISBN 978-617-7044-25-2

В сборнике представлены материалы полевого семинара, проведенного 17–19 сентября 2012 г. на базе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина возле с. Войтенки (Валковский район, Харьковская область). Статьи ученых из Украины, Германии и Румынии посвящены общим проблемам производства гончарной керамики на территории Центральной и Восточной Европы в позднеримское время, раннем средневековье и новое время (особенности конструкции горнов, методика их исследования, керамика и т. д.).

Для специалистов, студентов и всех интересующихся археологией.

УДК 904 : 666.3/.7 (4-11) (063)
ББК 63.48 (45) я 431

ISBN 978-617-7044-25-2

© Авторы статей, 2013
© НИЛ ГСАЭ ХНУ имени В. Н. Каразина, 2013

Валентина Владимировна Крапивина

(29.08.1950 – 30.03.2013)

Valentina Vladimirovna Krapivina

ПАМЯТИ ВАЛЕНТИНЫ ВЛАДИМИРОВНЫ КРАПИВИНОЙ ПОСВЯЩАЕТСЯ ЭТОТ СБОРНИК

Когда этот сборник уже был подготовлен к печати, 30 марта 2013 года мы получили из Киева скорбную весть – ушла из жизни замечательный Человек, Ученый, многолетний начальник Ольвийской археологической экспедиции Валентина Владимировна Крапивина…

Она была большим Другом Германо-Славянской археологической экспедиции, поддерживала ее работу, принимала участие в полевом семинаре, посвященном 10-летию экспедиции, в сентябре 2009 г. Археологом активно разрабатывалась проблема взаимоотношения носителей черняховской культуры и населения Ольвии, осуществлялся совместный проект с Евроазиатским отделом Немецкого археологического института по исследованию черняховской керамики на территории ольвийской хоры.

Велика утрата… Глубока наша скорбь… И лучшей данью памяти о Валентине Владимировне будет наша работа, наши новые исследования. Она всегда будет с нами.

DIESER SAMMELBAND IST DEM ANDENKEN AN VALENTINA VLADIMIROVNA KRAPIVINA GEWIDMET

Als der Sammelband schon im Druck war, haben wir aus Kiev die traurige Nachricht erhalten, dass Valentina Vladimirovna Krapivina – ein wunderbarer Mensch, eine aktive Wissenschaftlerin und die langjährige Leiterin der Archäologischen Expedition in Olbia – verstorben ist.

Sie war eine große Freundin der Germanisch-Slawischen Archäologischen Expedition, unterstützte ihre Arbeit und nahm im September 2009 an dem Feldseminar zum 10. Jahrestag der Expedition teil. Als Archäologin hat sie auch das Problem der Beziehungen zwischen den Trägern der Černjachov-Kultur und der Bevölkerung Olbias untersucht, ein gemeinsames Projekt mit der Eurasien-Abteilung des Deutschen Archäologischen Instituts wurde begonnen, um die grautonige Keramik aus Olbia und den Siedlungen der Umgebung zu vergleichen. Schwer ist unser Verlust, tief ist unsere Trauer und das Beste, was wir zum Andenken an Valentina Vladimirovna tun können, sind unsere neuen Forschungen. Sie wird immer mit uns sein.

Оглавление
Inhaltsverzeichnis

Предисловие …….. *10*
Vorwort…….. *12*

Гончарные горны позднеримского времени в Барбарикуме
Töpferöfen der späten römischen Kaiserzeit im Barbaricum

Петраускас О. В., Козак Д. Н., Милян Т. Р., Осаульчук О. М. Комарів – виробнича факторія варварської Європи пізньоримського часу: до питання розробки програми вивчення унікальної археологічної пам'ятки…….. *15*
Petrauskas, O. V., Kozak, D. N., Myljan, T. R., Osaul'čuk, O. N., *Komariv – Produktionszentrum im europäischen Barbaricum der spätrömischen Zeit (Programm zur Erforschung dieses einzigartigen archäologischen Denkmals)*…… *15*

Петраускас О. В., Коваль О. А., Милян Т. Р. Горни пізньоримського часу з Комарова. Особливості конструкції та функціонального призначення…… *23*
Petrauskas, O. V., Koval', A. A., Myljan, T. R., *Die Töpferöfen der späten römischen Kaiserzeit in Komariv (Komarovo). Besonderheiten der Konstruktion und der Funktionsbestimmung*…….. *23*

Авраменко М. А. Характеристика гончарной черняховской посуды из горна, исследованного в Комарове в 2012 г. …… *35*
Avramenko, M. A., *Die Analyse des Drehscheibengeschirrs aus dem Töpferofen in Komariv (Komarovo, Ausgrabungen 2012)*……. *35*

Шультце Э., Любичев М. Два гончарных горна из поселения Войтенки: сравнительная характеристика……. *43*
Schultze, E., Ljubičev, M., *Zwei Töpferöfen aus der Siedlung Vojtenki: Vergleichende Charakteristik*……... *43*

Филатов Д. А. Керамика из заполнения гончарного горна на участке «Б» поселения черняховской культуры Войтенки 1 (раскопки 2011 г.). *53*
Filatov, D. A., *Die Keramik aus der Verfüllung des Töpferofens im Bereich B der Černjachov-Siedlung Vojtenki 1 (Ausgrabungen 2011)*……. *53*

Гейко А. В., Рейда Р. М., Сапєгін С. В. Гончарне горно із черняхівського селища Старі Санжари…… 64
Gejko, A. V., Rejda, R. N., Sapegin, S. V., *Der Töpferofen aus der Černjachov-Siedlung Starye Sanžary*…… 64

Антонов А. Л. Гончарный горн на поселении урочища Портмашево. 72
Antonov, A. L., *Der Töpferofen in der Siedlung von Uročišče Portmaševo*. 72

Hegewisch, M., Einheimische Töpferöfen der Römischen Kaiserzeit im Westen der *Germania magna*. Ein kurzer Überblick…… 78
Хегевиш М. *Местные гончарные горны римского времени на западе Germania magna. Краткий обзор*…….. 78

Gindele, R., Neue Forschungen zur römerzeitlichen Keramikherstellung im Barbaricum – das Zentrum von Medieşu Aurit-Şuculeu. Ein kurzer Vorbericht…….. 95
Гинделе Р. *Новые исследования производства керамики римского времени в Барбарикуме – центр Медиешу Аурит-Шукулеу. Краткое предварительное сообщение*……. 95

Гончарная керамика на памятниках черняховской культуры
Drehscheibenkeramik auf den archäologischen Denkmälern der Černjachov-Kultur

Магомедов Б. В. Культуроопределяющее значение черняховской гончарной посуды…… 106
Magomedov, B. V., *Die kulturdefinierende Bedeutung des scheibengedrehten Geschirrs der Černjachov-Kultur*…… 106

Тесленко Д. Л. Керамика из раскопок 1942–1943 гг. могильника черняховской культуры у с. Ново-Александровка в Днепровском Надпорожье……... 115
Teslenko, D. L., *Die Keramik aus der Černjachov-Nekropole (Ausgrabungen 1942–1943) bei der Siedlung Novo-Aleksandrovka im Gebiet Dnepr-Nadporož'e*…….. 115

Рейда Р. М., Гейко А. В., Луговий Р. С. Пам`ятки черняхівської культури басейну р. Говтви (Полтавська область)..... 125
Rejda, R. N., Gejko, A. V., Lugovoj, R. S., *Die Bodendenkmäler der Černjachov-Kultur am Fluss Govtva (Gebiet Poltava)*..... 125

Производство керамики в средневековье и новое время
Keramikherstellung im Mittelalter und der Neuzeit

Готун І. А., Петраускас А. В., Коваль О. А. Гончарне горно з вишгородського посаду..... 136
Gotun, I. A., Petrauskas, A. V., Koval', A. A., *Der Töpferofen aus Vyšgorodskij Posad*..... 136

Колода В. В. Методика полевых исследований раннесредневековых горнов (на примере керамических горнов салтовской культуры)..... 153
Koloda, V. V., *Die Grabungsmethodik bei frühmittelalterlichen Töpferöfen (an Beispielen von Töpferöfen der Saltovo-Kultur)*..... 153

Володарец-Урбанович Я. В. Гончарные горны балки Канцерки: в поиске традиций..... 162
Volodarec-Urbanovič, Ja. V., *Die Töpferöfen des Trockentales Kancerka: auf der Suche nach Traditionen*..... 162

Голубєва І. В. Гончарний горн XVIII-XIX ст. біля с. Просяне Нововодолазького району Харківської області..... 168
Golubeva, I. V., *Der Töpferofen des 18.–19. Jhs. in der Nähe der Siedlung Prosjanoe, Rajon Novovodolažskij, Gebiet Charkov*..... 168

Список сокращений..... 177

Сведения об авторах..... 178

Предисловие

В сентябре 2009 г., к десятилетию Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, увидел свет сборник статей по археологии позднеримского времени – начала эпохи Великого переселения народов Центральной и Восточной Европы «Ostrogothica». В юбилейные дни 24–26 сентября 2009 г. на базе экспедиции возле села Войтенки Валковского района Харьковской области был проведен наш первый полевой семинар. Вслед за этим при Научно-исследовательской лаборатории экспедиции начал работать семинар по до- и раннеисторической археологии, получивший название «Vorgeschichte-Seminar». Помимо сотрудников экспедиции, в нем приняли участие наши коллеги из Харькова, Москвы, Воронежа, Берлина. 19–20 сентября 2010 г. на базе экспедиции состоялся полевой семинар по использованию геомагнитной съемки в изучении памятников черняховской культуры. Он стал научно-практическим, так как его участники смогли не только выслушать доклады, но и принять участие в геомагнитной съемке на поселении, которую провели наши киевские коллеги.

Тезисы докладов участников этих двух полевых семинаров составили первый номер (тетрадь) серии «Ostrogothica-Serie. Hefte», вышедший в 2011 г. В этой серии было решено издавать материалы семинаров при экспедиции. В то же время от наших коллег из Украины, России, Германии, Франции, Польши, Венгрии, Чехии, Болгарии, Румынии, Норвегии, Дании, Литвы, Молдовы поступили положительные отклики на сборник «Ostrogothica» и пожелания превращения его в серию. Поэтому в будущем, помимо «Ostrogothica-Serie. Hefte», мы планируем также и выпуск «Ostrogothica-Serie. Bände», в которой намечено издание материалов раскопок экспедиции, монографических исследований и статей.

17–19 сентября 2012 г. на базе экспедиции был проведен семинар «Производство керамики в Восточной Европе: позднеримское время – раннее средневековье – новое время». Организаторами его стали Германо-Славянская экспедиция и Евроазиатский отдел Немецкого археологического института. Поводом к проведению семинара с такой тематикой стало открытие нескольких гончарных горнов на поселении Войтенки I, а также целенаправ-

ленное изучение черняховской гончарной керамики, происходящей с этого поселения и близлежащего могильника.

Доклады участников семинара группировались по таким направлениям, как: особенности конструкции гончарных горнов (М. Хегевиш; О. Петраускас, Д. Козак, Т. Милян, О. Осаульчук; А. Антонов; А. Гейко, Р. Рейда, С. Сапегин; Э. Шультце, М. Любичев; Я. Володарец-Урбанович, И. Голубева), методика исследования горнов (В. Колода), черняховская керамика, в том числе и из заполнения горнов (Б. Магомедов, Д. Тесленко, Д. Филатов), организация многостороннего изучения производственных комплексов (О. Петраускас, Д. Козак, Т. Милян, О. Осаульчук), геомагнитное изучение памятников черняховской культуры (К. Бондарь, С. Диденко).

Первый директор Евроазиатского отдела Немецкого археологического института профессор Свенд Хансен любезно предоставил средства на перевод развернутого резюме и печать материалов семинара. Перевод на немецкий язык был подготовлен Идой Наглер (Берлин).

Vorwort

Im September 2009 erschien zum zehnjährigen Jubiläum der Germanisch-Slawischen archäologischen Expedition der Historischen Fakultät der Nationalen V. N. Karazin-Universität Charkov, das Heft „Ostrogothica“ mit Aufsätzen zur Archäologie der späten römischen Kaiserzeit und dem Beginn der Völkerwanderung in Mittel- und Osteuropa. Während der Jubiläumstage vom 24.–26. September 2009 fand auf dem Gelände der Expedition bei der Siedlung Vojtenki, Rajon Valkovskij, Gebiet Charkov, unser erstes Feldseminar statt. Im Rahmen des wissenschaftlichen Forschungslabors der Expedition nahm das Seminar für ur- und frühgeschichtliche Archäologie unter dem Titel „Vorgeschichte-Seminar“ seine Arbeit auf. Daran waren neben den Mitarbeitern der Expedition auch Kollegen aus Charkov, Kiev, Moskau, Voronež, Bonn und Berlin beteiligt. Vom 19.–20. September 2010 fand auf dem Gelände der Expedition das nächste Feldseminar zum Thema „Die Nutzung der geo-magnetischen Prospektion bei der Erforschung von Bodendenkmälern der Černjachov-Kultur“ statt. Das Seminar hatte auch eine praktische Bedeutung, denn seine Teilnehmer bekamen die Möglichkeit, sich neben den Vorträgen auch an einer geo-magnetischen Prospektion auf der Siedlung zu beteiligen, die unsere Kiewer Kollegen durchführten.

Die Thesen zu den Referaten beider Feldseminare erschienen im ersten Heft der „Ostrogothica-Serie. Hefte“ im Jahre 2011. Es wurde beschlossen, in dieser Serie die Materialien der Feldseminare zu veröffentlichen. Gleichzeitig fand das Heft positive Resonanz bei unseren Kollegen aus der Ukraine, Russland, Deutschland, Rumänien, Norwegen, Dänemark, Litauen und Moldawien. Es wurde der Wunsch ausgesprochen, diese Serie fortzusetzen. Aus diesem Grund planen wir, in Zukunft neben der „Ostrogothica-Serie. Hefte“ auch „Ostrogothica-Serie. Bände“ herauszugeben, in der Grabungsmaterialien der Expedition, monographische Untersuchungen und Aufsätze veröffentlicht werden sollen.

Vom 17.–19. September 2012 wurde auf der Basis der Expedition ein Seminar zum Thema „Keramikherstellung in Osteuropa: Spätrömische Zeit – Frühmittelalter – Neuzeit“ durchgeführt. Das Seminar wurde von der Germanisch-Slawischen Expedition und der Eurasien-Abteilung des Deutschen Archäologischen Instituts organisiert. Anlass war die Entdeckung einiger Töpferöfen auf der Siedlung Vojtenki I sowie die gezielte Erforschung der Drehscheiben-Keramik dieser Černjachov-Siedlung und der zugehörigen Nekropole.

Die Vorträge der Seminarteilnehmer wurden nach folgenden Themen zusammengefasst: die Besonderheiten der Konstruktion von Töpferöfen (M. Hegewisch; O. Petrauskas, D. Kozak, T. Miljan, O. Osaul'čuk; A. Antonov; A. Gejko, R. Rejda, S. Sapegin; E. Schultze, M. Ljubičev; Ja. Volodarec-Urbanovič, I. Golubeva), die Methodik der Untersuchung von Töpferöfen (V. Koloda), die Černjachov-Keramik, darunter auch aus der Verfüllung der Töpferöfen (B. Magomedov, D. Teslenko, D. Filatov), Konzeption für die vielseitige Erforschung von Werkstattkomplexen (O. Petrauskas, D. Kozak, T. Miljan, O. Osal'čuk) und die geomagnetische Prospektion von Denkmälern der Černjachov-Kultur (K. Bondar', S. Didenko).

Der Erste Direktor der Eurasien-Abteilung des Deutschen Archäologischen Instituts, S. Hansen, hat freundlicherweise Mittel für die Übersetzung der Resümees und den Druck der Seminarbeiträge zur Verfügung gestellt. Die Übersetzungen ins Deutsche wurden von Ida Nagler (Berlin) angefertigt.

Участники семинара «Производство керамики в Восточной Европе: позднеримское время – раннее средневековье – новое время» (база Германо-Славянской археологической экспедиции возле с. Войтенки Валковского района Харьковской области, 17–19 сентября 2012 г.)

Сидят, слева направо: Филатов Д. А., Мызгин К. В., Володарец-Урбанович Я. В., Магомедов Б. В.

Стоят, слева направо: Тесленко Д. Л., Куликов В. А., Задников С. А., Рейда Р. Н., Посохов С. И., Шрамко И. Б., Шультце Э., Гейко А. В., Божко А. А., Хегевиш М., Любичев М. В., Панченко Н. Н., Лисненко С. В., Колода В. В., Белозерова Е. М., Кныш И. А., Муслимов К. Р., Серовский В. Ю., Голубева И. В., Цимбалишина А. А., Диденко С. В., Коваль А. А., Антонов А. Л., Головко А. А., Петраускас О. В., Задорожный К. Н., Щербань А. Л., Руснак В. В.

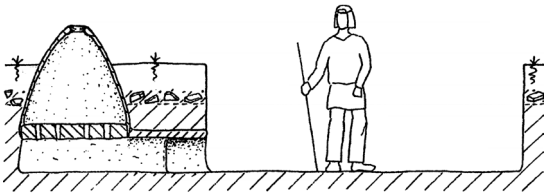

Гончарные горны позднеримского времени в Барбарикуме

Töpferöfen der späten römischen Kaiserzeit im Barbaricum

О. В. Петраускас, Д. Н. Козак, Т. Р. Милян, О. М. Осаульчук

Комарів – виробнича факторія варварської Європи пізньоримського часу: до питання розробки програми вивчення унікальної археологічної пам’ятки

Поселення III–IV ст. н. е. біля села Комарів (Кельменецький район, Чернівецької області) відкрито у 1950 р. Дністрянською археологічною експедицією львівського відділу Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. П. Черниша. У 1956–1957, 1962, 1965, 1969 роках на ній започаткував та проводив розкопки Маркіян Юліанович Смішко. В 1974 р. на пам’ятці працювала Ю. Л. Щапова[1]. Переважна більшість знахідок із пам’ятки належить до пізньоримського часу. Проте є матеріали палеоліту, доби бронзи та раннього залізного часу.

На жаль, переважна більшість матеріалів розкопок не введена до наукового обігу. Лише результати досліджень перших двох років були опубліковані М. Ю. Смішком. Крім того, в подальшому вийшло друком кілька робіт, де подані загальні відомості про пам’ятку та її культурно-хронологічну приналежність, призначення виявлених комплексів та об’єктів [Щапова, 1978; Румянцева, 2010], окремі спостереження про знахідки [Цигилик, 2006] або хіміко-технологічні аналізи окремих зразків скла [Безбородов, 1964; Щапова, 1964; Лихтер, 1987]. Окремо слід додати, що відомості про цю пам’ятку не втрачають актуальності та викликають зацікавленість серед європейських

[1] Всі звіти вказаних авторів зберігаються у Науковому архіві ІА НАН України.

колег, зокрема, про скло з Комарова згадується в роботах Г. Рау, Е. Штрауме, А. Попа та ін.

Досліджені на пам'ятці об'єкти були різного призначення – виробничого та житлового. За відомостями зі звітів М. Ю. Смішка та Ю. Л. Щапової всього їх більше 40, в тому числі і три споруди раннього залізного часу. Серед об'єктів пізньоримського часу – напівземлянки, будівля із кам'яним фундаментом, вогнища глинобитні та кам'яні, господарські ями, піч для виплавки скла та гончарний горн. Переважна більшість знахідок пов'язана із видобутком та обробкою скла. Серед них: глиняні форми-матриці для виготовлення скляного посуду, величезна кількість уламків скляного посуду (кількість уламків обчислюється тисячами одиниць), скляний бій, обрізки скла, хальмозу, а також залізні предмети, пов'язані з обробкою скла. Серед інших категорій знахідок – амфори; гончарний посуд черняхівського типу, ліпний посуд місцевого (черепинського) та північно-західного (вельбарського) типів; ткацькі грузила, точильні бруски, фібули, пряжки, римські монети, ножі, шила, гребінь та ін. Окрему категорію складають будівельні матеріали на зразок античних – т. зв. плінфа (цегла) та черепиця.

У контексті пам'ятки найбільше зацікавлення серед дослідників відповідно викликає склоробне виробництво. Аналізи комарівського скла, проведені Ю. Щаповою та М. Безбородовим, показують, що більшість його виготовлялося за античними рецептами.

Колекція знахідок з розкопок зберігається в Інституті українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України (Львів) та Чернівецькому краєзнавчому музеї (Чернівці).

Аналіз наявних джерел засвідчує, що інформація про цю пам'ятку не повна, а подекуди і містить певні протиріччя. Інвентарних описів знахідок ані в звітах, ані в музеї немає. Нез'ясованими лишаються низка питань – площа пам'ятки; площа та розташування розкопів різних років; кількість, характер та планіграфія досліджених об'єктів; категорії та датування знахідок. Практично колекція знахідок в основній свої масі залишається неопрацьованою та потребує детального вивчення і публікації.

Висновки, які витікають з аналізу попередніх досліджень пам'ятки можна звести до наступного:

– існує нагальна необхідність введення до наукового обігу повної інформації про попередні дослідження за матеріалами звітів та опрацювання колекції знахідок;

– враховуючи унікальність пам'ятки для відновлення історичних подій на території варварської Європи у пізньоримьский час необхідне продовження її досліджень;

– зважаючи на сучасний стан розвитку археологічної науки необхідна розробка обґрунтованого проекту по продовженню дослідження.

На наш погляд, незважаючи на обмежену інформацію про пам'ятку її значення залишилось недооціненим як у вітчизняній, так і закордонній науці. Враховуючи унікальність та значимість цієї пам'ятки, існувала нагальна потреба відновлення її вивчення. Організаційної роботи за проектом розпочато співробітниками відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України ще в 2003 р. Практичне втілення розпочалося з 2012 року і даний проект проводиться спільними зусиллями відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України та Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України.

Принципи проекту.

Проект дослідження пам'ятки орієнтований на тривале дослідження із комплексним підходом до вивчення отриманих результатів та вирішення актуальних проблем.

За таких умов на початкових етапах необхідна «підготовка» пам'ятки до дослідження. Перший етап було охарактеризовано вище і він передбачав досконале вивчення всієї інформації про пам'ятку на даний час. Другий етап передбачає проведення безпосередніх польових досліджень. Насамперед це створення локальної координатної сітки для її території, щоб зафіксувати взаєморозташування старих та майбутніх нових розкопів. Передбачається максимальне залучення «неруйнуючих» методів її вивчення – здійснення геофізичного вивчення доступної поверхні пам'ятки. Актуальним на сьогодні залишається напрямок превентивних заходів з метою захисту від нелегальних пошуковців, який передбачає максимальне інформування органів місцевого самоврядування та виконавчої влади. Окрім того, на сьогоднішній час, коли земля перебуває в активному сільськогосподарському вжитку, здійснюється фіксація і вилучення знахідок із орного шару під час будь-яких робіт.

Для всебічного вивчення умов існування давнього поселення та палеовиробництва необхідне залучення фахівців дотичних до археології галузей – геодезистів, геофізиків, палеоґрунтознавців, палеоботаніків, палеозоологів та ін.

Реконструктивний етап дослідження археологічної пам'ятки в Комарові може відбутися із застосуванням новітніх технологій в експонуванні та музеєфікації рухомих на нерухомих артефактів.

Безумовно, в сучасному світі технологій та інформації неможливе повноцінне уявлення про об'єкт дослідження без створення «інформаційного

простору» пам'ятки. Головним ресурсом тут стає «світова мережа», передбачається також залучення традиційних форм: ЗМІ, буклети та ін. В подальшому можливе заснування періодичного видання на кшталт «Боспорських досліджень» і т. п.

Зміст проекту.

1. Програма наукового дослідження передбачає різноплановість наукових підходів у вивченні особливостей функціонування пам'ятки у Комарові із одночасним створення колективу фахівців із різних галузей – археологів, геодезистів, геофізиків, ґрунтознавців, палеоботаніків, палеозоологів та ін.

На сьогоднішній час найбільш активно задіються наступні складові проекту.

Геодезична складова. Виготовлення топо-геодизичного плану пам'ятки із визначенням стаціонарної локальної сітки та прив'язкою у системі координат, зазначенням всіх виявлених та досліджених об'єктів з метою створення бази для ГІС-технологій та подальшого 3D-моделювання.

Геофізична складова. Обстеження максимально доступної площі пам'ятки з метою створення моделі «перспективної планіграфії». Верифікація геофізичних спостережень через порівняння їх з даними розкопок та побудова «реальної» моделі планіграфії археологічних об'єктів. Обов'язковою частиною методики використання геофізичних досліджень на археологічних пам'ятках є попереднє вилучення металевих предметів з порушеного (орного) шару з точною прив'язкою (в системі локальної сітки та GPS-координат).

Археологічна складова. Особливий тип пам'ятки (виробнича факторія) на сучасному методичному рівні передбачає розробку нових методів польових та камеральних досліджень. Серед них слід назвати:

– застосування системи прив'язки розкопів до результатів геофізичного обстеження, фіксація знахідок із залученням GPS із подальшим просторовим моделюванням;

– вироблення єдиної уніфікованої форми опису стаціонарних та рухомих археологічних об'єктів;

– планомірне/суцільне дослідження території пам'ятки (максимально допустиме та обґрунтоване розкриття площі);

– визначення максимально точних меж культурного шару, місць концентрації археологічного матеріалу та співставлення із геофізичними аномаліями. Створення планіграфічної моделі стародавнього поселення;

– тотальне обстеження околиць пам'ятки, складання археологічної карти прилеглих територій.

Складний багатокомпонентний зміст пам'ятки *на етапі аналізу отриманих матеріалів* передбачає залучення фахівців-археологів різних напрямків, у відповідності до виявлених культурно-хронологічних горизонтів.

Головною специфікою пам'ятки в Комарові залишається виробничий характер об'єктів римського часу, особливо склоробний. Серед них головне місце займають прикладні дослідження – аналіз виробів зі скла, який передбачає крім суто традиційного вивчення морфології форм і хіміко-технологічний аналіз виробів.

На даний час в Комарові зафіксовано залишки, а частково вже і досліджено, комплекси гончарного, ювелірного та залізоробного виробництва. Це також потребує спеціалізації не тільки технічного напрямку – проведення розкопок, але й аналітичного характеру. Безперечно, що слід залучити дослідників для вивчення античного комплексу пам'ятки – фахівців з питань античної кераміки, будівельних матеріалів, монет, архітектури.

2. Законодавчо-адміністративний супровід проекту. За попередніми відомостями пам'ятка занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як місцевого значення із відповідним охоронним номером. Однак на момент початку цьогорічних польових робіт облікова документація не була виявлена. На сьогоднішній день актуальним залишається питання відновлення облікової документації із виготовленням нового плану пам'ятки, визначення охоронних зон та режиму використання згідно Законів України «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини».

Зважаючи на унікальний характер виробничої факторії в Комарові, що відповідає рівню античних центрів в Ольвії, Тіри, Херсонесу та ін., вважаємо за доцільне виокремити досліджену частину пам'ятки з найбільш яскравими структурними особливостями в охоронювану археологічну територію, водночас з переведенням на рівень пам'ятки національного значення.

На першому етапі, музеєфікації підлягало б лише ядро пам'ятки з найбільшою концентрацією археологічних об'єктів, оскільки пам'ятка розташована на землях, які на сьогодні розпайовані і перебувають у приватній власності. З цією метою необхідно провести комплекс юридичних заходів, в першу чергу, пов'язаних із врегулювання земельних відносин.

У подальшому, коли першопочаткові юридичні та правові питання будуть оформленні у чіткі рамки, в перспективі може бути порушеним питання про долучення додаткових території пам'ятки до складу земель археологічних «резервацій» України.

3. Популяризація отриманих матеріалів на перших етапах після відновлення досліджень, полягала б у відновленні або створенні нових експо-

зицій у найближчих музейних центрах – Чернівцях, Хотині, Львові. Врахувати при цьому можливість їхньої експонування в інших містах України та за кордоном.

Наступним кроком стало б створення археопарку із реконструкцією житлового та виробничого простору давнього поселення на території відведеної під археологічну охоронювану територію. Один з напрямків функціонування її полягав би у проведенні археологічних/культурологічних фестивалів, які б демонстрували давні, а також сучасні ремісничі традиції на території України (склоробство, гончарство, ковальство, ювелірне виробництво).

Комарів є унікальною археологічною пам'яткою своєї історичної епохи на теренах Європи. В найближчому оточенні знаходиться ряд культурно-історичних пам'яток України, які вже мають загальнодержавну та європейську відомість. Серед них Кам'янець-Подільський, Хотин, скельний монастир Бакота та ін. Безперечно, що Комарів мусить бути включеним до туристичної карти видатних місць Передкарпаття, а також задіяний у програмах розвитку «зеленого туризму».

Створення Інтернет-ресурсу, який надасть можливість оперативно надавати наявну інформацію про пам'ятку для широкого загалу науковців та громадськості України та Європи, а також відомості пов'язані із аналогічними виробництвами на території Європи.

Деякі підсумки робіт 2012 р.

У перший рік практичної реалізації проекту нам вдалося здійснити наступні роботи.

Уточнено площу археологічного комплексу, оскільки на початкових етапах дослідження її розмір подавали по різному – близько 5 га (М. Смішко, В. Цигилик), більше 3 га (Ю. Щапова) і т. д. Обстеження 2012 р. дозволило з'ясувати, що поселення окрім південного схилу (де воно було першопочатково локалізовано) займає і північний схили зволоженої балки. Таким чином площа пам'ятки на сьогодні складає більше 30 га.

Зроблено геодезичний план північно-західної частини поселення та закладено стаціонарні геодезичні відмітки на місцевості, розмічено локальну сітку пам'ятки.

Геофізичні дослідження проведено на площі 2,2 га. Попередньо проведена виїмка металевих предметів з точною прив'язкою (більше 400 одиниць).

На місці геофізичної аномалії досліджено залишки комплексу з випалу гончарної кераміки, який складався із горну, передгорнової ями, залишків наземного накриття будови.

Література

Безбородов М. А., 1964. *Исследование стекол из стеклоделательной мастерской III–IV вв. н. э. у с. Комаров // МДАПВ. Вип. 5.*

Лихтер Ю. А., 1987. *Стекло черняховской культуры. Дисс. ... канд. ист. наук. Москва.*

Румянцева О. С., 2010. *Свидетельства стеклоделия в черноморском регионе и на Днестре в свете новых данных // Збірник тез доп. на конф. «Черняхівська культура: актуальні проблеми дослідження», 15–17 жовтня 2010 р. Київ.*

Цигилик В., 2006. *До питання зародження скляного виробництва на Прикарпатті // МДАПВ. Вип. 10.*

Щапова Ю. Л., 1964. *Результаты спектрального анализа стеклянных изделий и брака из стеклоделательной мастерской, открытой у с. Комаров Черновицкой области // МДАПВ. Вип. 5.*

Щапова Ю. Л., 1978. *Мастерская по производству стекла у с. Комарово (III–IV вв.) // СА. № 3.*

O. V. Petrauskas, D. N. Kozak, T. R. Myljan, O. N. Osaul'čuk

Komariv – Produktionszentrum im europäischen Barbaricum der spätrömischen Zeit (Programm zur Erforschung dieses einzigartigen archäologischen Denkmals)

Die Siedlung des 3.–4. Jhs. n. Chr. beim Dorf Komariv (Komarovo, Rajon Kel'meneckij, Gebiet Černovickaja) wurde in den Jahren 1956–1957, 1962, 1965 und 1969 von M. Ju. Smiško und im Jahre 1974 von Ju. L. Ščapova untersucht. Die meisten Funde gehören in die späte römische Kaiserzeit, es wurden jedoch auch Materialien aus dem Paläolithikum, der Bronzezeit und der Früheisenzeit entdeckt.

Die Materialien dieser Ausgrabungen wurden noch nicht vollständig publiziert. Nach unseren Angaben wurden auf dem Gelände ca. 40 verschiedene wirtschaftliche Objekte und Wohnbauten (halbeingetiefte Grubenhäuser, ein Gebäude mit Steinfundament, ebenerdige Feuerstellen, Wirtschaftsgruben, ein Ofen für Glasschmelze und ein Töpferofen) freigelegt. Die meisten Funde sind mit der Glasproduktion verbunden. Zu den weiteren Funden gehören: Amphoren, scheibengedrehtes Černjachov-Geschirr, handgemachtes Geschirr, Fibeln, Schnallen, römische Münzen u. a. Zu einer gesonderten Fundkategorie zählen Baumaterialien ähnlich den griechisch-römischen – eine Art von Plinthen (Ziegel) und Dachziegel.

Da wir es hier mit einem einzigartigen archäologischen Denkmal von großer wissenschaftlicher Bedeutung zu tun haben, wurde beschlossen, die Forschungen fortzusetzen. Die neuen Arbeiten begangen im Jahre 2012. Sie werden von der Abteilung „Archäologie der frühen Slawen“ und dem wissenschaftlichen Forschungszentrum „Archäologischer Rettungsdienst“ des archäologischen Instituts der Akademie der Wissenschaften der Ukraine durchgeführt.

In dem Artikel werden die Grundsätze und der Inhalt des Projektes detailliert präsentiert. Darüber hinaus gelang es, im ersten Jahr folgende Arbeiten zu realisieren: die präzise Feststellung der Fläche des Denkmals (über 30 ha) und die Erstellung eines geodätischen Plans sowie eines lokalen Vermessungsnetzes für den nordwestlichen Teil der Siedlung. Auf einer Fläche von 2,2 ha wurde eine geophysikalische Prospektion durchgeführt. An der Stelle einer Anomalie wurde ein Töpferofen untersucht. Zudem wurde eine mit der Siedlung zeitgleiche Nekropole entdeckt. Es wurde eine Webseite (www.komariv.in.ua) erstellt, die über den Verlauf der Projektarbeiten informiert.

О. В. Петраускас, О. А. Коваль, Т. Р. Милян

Горни пізньоримського часу з Комарова. Особливості конструкції та функціонального призначення

Поселення III–IV ст. н. е. із залишками виробництва скла біля села Комарів, Кельменецького району Чернівецької області було відкрито О. П. Чернишом у 1950 р. Розкопи на пам'ятці проводились у 1956–1957, 1962, 1965, 1969 рр. під керівництвом М. Ю. Смішка. У 1974 р. на пам'ятці працювала Ю. Л. Щапова. Нажаль, переважна більшість матеріалів розкопок не введена до наукового обігу, лише результати досліджень перших двох років були опубліковані М. Ю. Смішком [Смішко, 1959, С. 21; 1964, С. 67–80]. В подальшому вийшло декілька робіт, де подані загальні відомості про пам'ятку та її характер [Щапова, 1978; Румянцева, 2010], окремі спостереження про знахідки [Цигилик, 2006, С. 100–106] або хіміко-технологічні аналізи окремих зразків скла [Безбородов, 1964; Щапова, 1964, С. 86–87].

Виробнича факторія біля с. Комарів на Подністров'ї, перш за все, асоціюється із виробництвом та обробкою скла. Проте, дослідження Ю. Л. Щапової у 1974 році дозволили говорити про те, що крім скляного виробництва тут займалися ще виготовленням гончарного посуду черняхівського типу. Проведені нами дослідження 2012 р. засвідчили, що виробничий спектр пам'ятки можна розширити і за рахунок обробки чорного та кольорового металів.

Предметом нашого дослідження є залишки гончарного виробництва. На даний час маємо два комплекси пов'язаних із випалом гончарного посуду місцевого черняхівського зразка. Мова йде про горни досліджені у 1974 р. та 2012 р. Оскільки обидва комплекси з різних причин не введені в науковий обіг наведемо опис цих споруд та знахідок зроблених там.

Гончарний горн з передгорновою ямою [розкопки 1974 р.][1] (Рис. 3)

Теплотехнічна споруда збереглася майже повністю. Горн мав двоярусну конструкцію з усічено-конічною опалювальною камерою. Весь комплекс орієнтований по лінії південь-північ, глибина – 2,35 м (Рис. 3: 8, 9).

---

[1] Основним джерелом для характеристики комплексу є звіт Ю. Л. Щапової [Щапова, 1974]. Скорочена інформація про його дослідження подана в спільній статті з М. Ю. Смішком [Смишко,

Купол опалювальної камери зберігся на висоту 0,3–0,4 м, діаметр його верхнього краю близько 1 м, дна – 1,13 м. Стінки камери зроблені у материковому ґрунті, який пропечений на 0,1 м. Верхня частині куполу на глибині 1,27 м, після його руйнування та заповнення культурним шаром, була вислана кам'яними плитами завтовшки 6 см і використовувалось як вогнище. Нижче цього шару із заповнення опалювальної камери походять уламки глиняних та скляних посудин, черепиці та цегли. Дно камери знаходилося на глибині 1,6 м від умовного нульового репера.

Перегородка між топковою та опалювальною камерами збереглася повністю і мала один отвір-продух під північною стінкою. Діаметр перегородки 1,2 м, товщина 0,24 м (за кресленням не менше 0,3 м – **автори**). Перегородка зроблена з глини на дерев'яній конструкції, оскільки всередині знаходилися сліди від вигорілого пруття діаметром 0,03–0,035 м. Поверхня загладжена рукою.

Топкова камера в плані мала округлу форму, устям орієнтована на північ з максимальним діаметром близько 1,9 м. Висота камери 0,5 м. Знахідок не зафіксовано. Устя камери довжиною 0,7 м було викопане в материковому ґрунті, в перетині овальне. Стінки топки «зміцнені» вертикально поставленими кам'яними плитками. Висота устя 0,25 м (за кресленням 0,36 м – **автори**).

Опорний стовп вирізаний з материкового ґрунту мав вигляд зрізаного конуса з діаметрами 0,45 м у верхній частині та 0,7 м у нижній, висотою 0,55–0,6 м.

Щапова, 1975, С. 355]. Майже повний опис горну з докладною критикою методів його розкопок наведено в монографії О. А. Бобринського [1991, С. 171 і далі]. Зазначимо, що деякі метричні дані наведені тут різняться від тих, які наводить дослідниця. У звіті Ю. Л. Щапової об'єкт позначений як «гончарна майстерня». Виходячи з опису та креслень горн був розкопаний частково «на три четверти» [Щапова, 1974, С. 10]. Також є певні незрозумілості в описі самої споруди, на що в свій час звернув увагу О. А. Бобринський [1991, С. 9–10, 171]. Наприклад, розміри та орієнтація споруди на загальному плані в звіті та окремому кресленні горна різні [пор.: рис. 13, 14]. Крім того, не виключено, що три стратиграфічні шари, зафіксовані дослідницею на розкопі IX є рештками відвалів старих розкопів III та V М. Ю. Смішка 1965 р., оскільки розкоп 1974 р. замикав площу між ними. Перший шар є орним шаром, як це визначила і сама дослідниця, другий шар – чорний та рихлий товщиною 0,25–0,30 м, за її словами, містив кераміку, уламки плінфи та скла. Скоріш за все, це залишки будівель і культурного шару з розкопів 1965 р., тим більш, що приблизно в цих квадратах М. Ю. Смішко дослідив кілька об'єктів та зафіксував концентрацію подібних знахідок [Смішко, 1965, С. 3–6 і далі]. Третій шар товщиною близько 0,4 м, який Ю. Л. Щапова визначила як найбільш інтенсивно насичений знахідками, на нашу думку, і є культурним шаром поселення *in situ* [Щапова, 1974, С. 8–10]. В такому випадку глибини обох передгорнових ям та горнів практично співпадають. Тим не менш, опис комплексу (глибини, розміри і т. п.) наводимо відповідно з даними звіту Ю. Л. Щапової.

Стінки горну обмазані глиною у верхній частині товщиною 0,02 м, у нижній – 0,04 м і сильно пропалені. Материковий ґрунт та стовп обпалені до червоного кольору на 0,10–0,15 м.

Передгорнова яма розташовувалась із півдня від горну і безпосередньо примикала до устя топкової камери. Довжина котловану 2,8 м, дно – на глибині 0,9–1,0 м (від рівня материку – *автори*). У південній частині ями в материку вирізана сходинка шириною 0,25–0,30 м та висотою 0,25 м (за іншими джерелами кілька сходинок – *автори*) [Смишко, Щапова, 1975, С. 355].

Заповнення передгорнової ями у вигляді темно-коричневої землі містило шматки вапняку, пісковику, обмазки, кераміки та скла.

На жаль, детального опису знахідок з комплексу у звіті не наведено. Згідно інвентарного опису із самого горну походять: вісім мушель, скляне прясельце, чотири уламки скла. Про деякі форми гончарного посуду можливо судити за кресленнями кераміки в таблицях (Рис. 3: 1–7). Керамічний посуд характеризується сумарно із усього розкопу. Переважає кухонний посуд, в тому числі і миски. Лощеного посуду за спостереженнями дослідниці дуже мало.

На думку Ю. Л. Щапової, на підставі знахідок амфор, фібул, уламків скла, які походять із 3-го шару розкопу, споруду слід датувати другою половиною III ст. На нашу ж думку, фібули наведені дослідницею у звіті [Щапова, 1975, Рис. 11] не дозволяють датувати шар раніше ніж IV ст. Щиткову фібулу на цьому ж рисунку [Щапова, 1975, Рис. 11: 2] варто датувати першою половиною IV ст. [Петраускас, Синица, 2010, С. 113–132].

Гончарний горн з передгорновою ямою [розкопки 2012 р., Об'єкт № 2] (Рис. 1: 7–9).

Об'єкт досліджено на місці локалізованої геофізичної аномалії. Після зачистки на глибині 0,25–0,30 м зафіксовано верх горну у вигляді масиву обпаленої глини колоподібної форми, діаметром близько 1,0–1,2 м. З півдня простежувалися контури передгорнової ями, видовжено-округлої форми, розмірами 3,0×3,4 м. З північного боку на відстані приблизно 1,0–1,2 м від горну простежено чотири стовпові ями від накриття споруди. Весь комплекс орієнтований по лінії південь-північ.

Заповнення комплексу досліджувалося пошарово із двома стратиграфічними бровками. Для з'ясування конструкції горну зроблено розріз його південно-східної чверті[2]. Теплотехнічна споруда збереглася майже повністю.

[2] Зважаючи на гарний стан збереженості комплексу повний розріз горну не проводився з метою можливої музеєфікації об'єкту в майбутньому.

Можливо лише верх опалювальної камери горна частково був пошкоджений оранкою. Горн мав двоярусну конструкцію зі зрізаною конічною опалювальною камерою.

Купол опалювальної камери зберігся на висоту 0,80–0,85 м, діаметр його верхнього краю 1,0–1,1 м, дна – 1,6 м. Стінки камери зроблені у материковому ґрунті, які в деяких місцях обмазані тонким шаром з того ж самого материкового суглинку. Стінки та шар обмазки камери слабо пропалені, лише в нижній частині ближче до топкової камери вони мали світло-коричневий або червоний колір. Найбільше обпалений купол у частині, яка відділяла його від передгорнової ями. На шарі обмазки зафіксовано відбитки пальців у вигляді хаотичних слідів згладжування глини.

Перегородка між топковою та опалювальною камерами збереглася повністю і мала 26 отворів-продухів, діаметром 0,06–0,09 м. Зауважимо, що повздовжній напрямок найближчих до стінок куполу отворів паралельний його стінкам. Мінімальна товщина перегородки – 0,25–0,30 м. Її товщина збільшувалась в бік опорного стовпа та стінок горну і сягала 0,35–0,40 м. Поверхня продухів обпалена, міцна і має темно-сірий іноді коричнюватий колір.

Топкова камера мала округлу в плані форму, устям орієнтована на північ. Устя камери довжиною 0,4–0,5 м у вертикальному поперечному перетині мало округлу форму, дещо сплющену зверху. Висота устя з боку передгорнової ями 0,4 м, ширина – 0,6 м. На вході устя, із східної та західної його сторін, вертикально вставлено дві кам’яні плитки, які зверху були перекриті двома плитками. Крім того, з боку ями устя було заставлене («запечатане») ще однією щільно припасованою плиткою з місцевого пісковику. Таким чином «кам’яне устя» топкової камери мало розміри 0,25×0,40 м. Плитки підпрямокутної форми розмірами близько 0,30×0,35×0,08–0,12 м. Всі вони мають крихку структуру, тріщини та сліди кіптяви внаслідок дії вогню.

Топкова камера в плані мала округлу форму з максимальним діаметром близько 1,3–1,4 м. У вертикальному поперечному перетині камера мала округлу сплюснуту форму, її розміри зменшувалися в бік стінок та опорного стовпа. На стінках камери простежувалися повздовжні вузькі заглиблення, зроблені під час її спорудження. Максимальна висота камери сягала 0,35 м, а ширина 0,55 м. Стінки топкової камери пропалені. Максимальна довжина опалювальної камери з устям склала 1,85 м.

Посередині топкової камери знаходився *опорний стовп* вирізаний з материкової глини. Він мав біноклеподібну форму висотою 0,30–0,35 м. Його діаметр у найвужчий частині, приблизно на середині висоти, становив 0,3 м, у верхній частині – 0,5 м, у нижній – 0,5–0,6 м. Стовп добре обпалений,

у його розрізі простежувалося два прошарки обпалу – зовнішній темно-сірого або чорного кольору та внутрішній – цегляного.

Накриття горну. Як вже зазначалося вище, з північної сторони горну на відстані приблизно 1,0–1,2 м простежено чотири округлі в плані ями діаметром 0,15–0,20 м та глибиною 0,08–0,20 м від рівня материка. Найбільш ймовірно, що це ями від дерев'яних стовпів, яки підтримували сезонне накриття споруди аби вона не руйнувалася під впливом природних чинників.

Передгорнова яма розташовувалась з півдня від горну і примикала до устя топкової камери. Котлован ями на рівні долівки мав розміри 2,8×3,2 м, заглиблений у материк на 1,4–1,5 м. Стінки ями дещо нахилені назовні, дно в перетині коритоподібне і по центру мало два невеликих округлих заглиблення. Під східною стінкою та біля устя горна простежено пропечені до коричневого кольору ділянки долівки. В південній частині ями зафіксовано дві сходинки, вирізані в материку, висотою 0,25 та 0,32 м.

Заповнення передгорнової ями однорідне, у вигляді темно-сірого гумусованого суглинку, який ближче до дна та стінок набував більш світлого коричнево-сірого кольору. Знахідки у заповненні розміщувалися без певної концентрації, досить рівномірно і представлені чисельними уламками амфор, черняхівського гончарного та ліпного посуду, печиною, камінням, кістками тварин, вугликами та індивідуальними знахідками. Серед останніх – сережка та фібула з бронзи, пряслице, глиняна намистина, уламки скляних посудин, залізне шило та ін. (Рис. 1: 1–6).

Гончарний античний посуд представлений уламками пізньоримських амфор – біля 20 %. Гончарна черняхівська кераміка в переважній більшості складається з уламків столового посуду – кубки, глечики, вази, миски (Рис. 2: 7–10, 12). Кухонний посуд становить менше 5 % і представлений уламками горщиків та глечиків (Рис. 2: 11, 13, 14). Уламки ліпної кераміки походять від горщиків слабопрофільованих форм. Поверхня жовто-коричневого кольору, горбкувата, іноді загладжена, в домішках – шамот, іноді жорства. Найближчі аналогії такий посуд має серед черняхівських пам'яток басейну Дністра «типу Черепин» (Рис. 2: 1–6) [Баран, 1981].

Особливості конструкції споруди та склад знахідок дозволяють віднести комплекс до черняхівської культури, а фібула, уламки скла, амфор датувати споруду в межах першої половини IV ст. Такому датуванню не суперечать і особливості черняхівського гончарного посуду із споруди.

Особливості спорудження та експлуатації горнів. За нашими спостереженнями конструкція горну, дослідженого у 2012 р., була вирізана повністю у материковому ґрунті. Спочатку було викопано котлован передгорнової ями, а за 0,2 м від її північної стінки – котлован майбутньої камери обпалу посуду.

В дно камери встановлено дерев'яні кілки діаметром до 0,09 м, отвори від яких мали стати майбутніми продухами в розподільчій перегородці. Зазначимо, що кілки скоріш за все «вкручували» в землю, оскільки їх вбивання могло дати тріщини в ґрунті. Висота кілків перевищувала висоту купола, про що свідчить нахил найближчих до стінок куполу отворів майбутніх продухів. Кілки залишалися в землі до кінця спорудження топкової камери. З боку передгорнової ями копали майбутню опалювальну камеру та опорний стовп. Своєрідними «маячками» глибини та ширини топкової камери для копача слугували дерев'яні кілки. По мірі розширення топкової камери кілки виймалися з землі.

Про такий спосіб побудови об'єкту свідчать наступні факти. Розподільча перегородка горна незвично товста. Зазвичай товщина її в черняхівських горнах не перевищує 0,1–0,2 м. Якби розподільчий блок зводили з глини на дерев'яній арматурі, то отвори-продухи мали б вертикальний нахил та специфічні валики-потовщення по краях, чого не має комарівський горн. Крім того, в розрізах тіла горну відсутні прошарки з різних ґрунтів між розподільчим блоком, опорним стовпом, опалювальною та топковою камерами. Під час окремого спорудження тіла горна та перегородки обов'язково простежуються межі між різними прошарками в місцях їх стиків. Також, для горнів, для яких основні частини конструкції робилися окремо, зазвичай простежуються чіткі кути в місцях стиків розподільчого блоку з опорним стовпом та топковою камерою.

Враховуючи стан горну, передгорнової ями та склад знахідок можливо висловити деякі спостереження щодо функціонування цього комплексу. Скоріш за все, його використовували нетривалий час і експлуатація споруди закінчилася досить раптово. Про це свідчить слабка ступінь пропеченості його основних елементів. Також, у споруді відсутні явні сліди ремонту, які з'являлись під час багаторазового (довготривалого) використання. Горн припинив свою роботу після кінцевого етапу циклу випалу гончарного посуду, а саме – задимлювання посуду, внаслідок чого вона отримувала характерне забарвлення сірого кольору різних відтінків. Про це свідчить темно-сірий або чорний колір переважної більшості внутрішньої поверхні горну. Сполучення вуглецю зафарбували тільки зовнішні тонкі прошарки, за якими слідують шари насичені сполученнями оксиду заліза (відтінки червоного). Наявність кам'яного закладу устя топкової камери можливо також розглядати як свідчення того, що закриття об'єму опалювальної камери для насичення сполученнями вуглецю не встигли розібрати. Схожа картина зафіксована у Завадівці [Бобринский, 1991, С. 138–139]. Звернемо увагу на те, що закладка устя горна кам'яними плитками, надає певної зручності при багаторазовому

використанні. У такий спосіб не треба повністю замазувати об'ємний отвір устя глиною, було достатньо промазати щілини між каменями та материковими стінками устя.

За класифікацією О. А. Бобринського обидві споруди відносяться до горнів 2-го виду (горни з циліндричним стовпом) та 3-го підкласу (зі «слабим проявом порушення стійкості руху газів по горизонтально-діагональній траєкторії» з довжиною топкового каналу 0,6–0,8 м) [Бобринский, 1991, С. 189, Рис. 77, 195]. Горни такої конструкції найбільше поширені в черняхівській культурі, а їх концентрація фіксується саме в басейні Дністра. Окремі випадки горнів такої конструкції відомі на Середньому Дніпрі – Журавка Ольшанська, Малополовецьке-2 [Бобринский, 1991, С. 197, Рис. 79; Кравченко та ін., 2010]. За спостереженнями О. А. Бобринського, такий тип горнів бере початок у кельтському гончарстві та набуває широкого розповсюдження в римських провінціях – на дунайському лімесі та у містах Причорномор'я.

Отже із наведеного вище можливо зробити наступні висновки. Гончарні горни досліджені в Комарові відносяться до найбільш поширених споруд для випалу гончарної кераміки в черняхівській культурі, зона концентрації яких знаходиться на Дністрі. Тим не менш, для комарівських споруд наявні певні специфічні риси, які їх об'єднують між собою та відрізняють від інших горнів культури (невелика топкова камера, товста перегородка, викладка устя кам'яними плитками та ін.). Горн, досліджений у 2012 році, дозволяє стверджувати, що тіло споруди виготовлено повністю з материкового ґрунту[3]. Така технологія на території культури зафіксована вперше.

Як свідчить розташування двох досліджених горнів та дані геофізичних обстежень, які проведені на площі більше 2 га, можливо говорити про наявність окремих зон з різною функціональною спрямованістю (ремісничо/житлові, ремісничі зони різного профілю). Зокрема гончарні горни, яких за аномаліями нараховується не менше шести, винесені на самий край поселення, вище по північному схилу струмка, аніж інші будівлі [Бондар, Петраускас, Діденко, в друці].

Дослідження 2012 року у Комарові дозволяють говорити про наявність тут широкого спектру ремісничого виробництва – скляного, гончарного, ковальського та ювелірного. Такий широкий спектр відрізняє комарівську факторію від інших виробничих центрів пізньоримського часу Центральної та Південної Європи. Такі центри, як правило, спеціалізувалися на виготовлені одного

[3] Ми не виключаємо й того, що і горн Ю. Л. Щапової був так само вирізаний з материку. Про це свідчить деякі ознаки – товста перегородка, вирізаний з материку опорний стовп, обидві камери та ін. Але, враховуючи обмеженість інформації поданої в звіті, не вважаємо це за остаточно доведений факт.

виду продукції – гончарної (Іголомя), обробки рогу (Велика Снітинка 2), видобутку заліза (Умань–Синиця), ювелірних предметів (Градіжськ) та ін.

Література

Баран В. Д., 1981. *Черняхівська культура : За матеріалами верхнього Дністра і Західного Бугу. Київ.*

Безбородов М. А., 1964. *Исследование стекол из стеклоделательной мастерской III–IV вв. н. э. у с. Комаров // МДАПВ. Вип. 5.*

Бобринский А. А., 1991. *Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. Москва.*

Бондар К. М., Петраускас О. В., Діденко С. В. [в друці]. *Геофізичне картування поселення пізньоримського часу Комарів.*

Кравченко Н. М., Петраускас О. В., Шишкин Р. Г., Петраускас А. В., 2007. *Памятники археологии позднеримского времени Правобережной Киевщины. Киев.*

Петраускас О. В., Синица Е. В., 2010. *Фибулы «щиткового типа» черняховской культуры // Германия–Сарматия. Вып. 2. Калининград–Курск.*

Румянцева О. С., 2010. *Свидетельства стеклоделия в черноморском регионе и на Днестре в свете новых данных // Збірник тез доп. на конф. «Черняхівська культура: актуальні проблеми дослідження», 15–17 жовтня 2010 р. Київ.*

Смішко М. Ю., 1959. *Археологічні дослідження в західних областях України за роки Радянської влади // МДАПВ. Вип 2.*

Смішко М. Ю., 1964. *Поселення III–IV ст. н. е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької області // МДАПВ. Вип. 5.*

Смішко М. Ю., 1965. *Звіт про дослідження поселення III–IV ст. із слідами скляного виробництва біля с. Комарове Чернівецької області у 1965 році // НА ІА НАН України. 1965/68.*

Смишко М. Ю., Щапова Ю. Л., 1975. *Раскопки у с. Комарово-Днестровка // АО 1974 г. Москва.*

Цигилик В., 2006. *До питання зародження скляного виробництва на Прикарпатті // МДАПВ. Вип. 10.*

Щапова Ю. Л., 1964. *Результаты спектрального анализа стеклянных изделий и брака из стеклоделательной мастерской, открытой у с. Комаров Черновицкой области // МДАПВ. Вип. 5.*

Щапова Ю. Л., 1974. *Отчет о раскопках черняховского поселения у с. Комарово Кельменецкого района Черновицкой области в июне–июле 1974 года // НА ІА НАНУ. 1974/133.*

Щапова Ю. Л., 1978. *Мастерская по производству стекла у с. Комарово (III–IV вв.) // СА. № 3.*

O. V. Petrauskas, A. A. Koval', T. R. Myljan

Die Töpferöfen der späten römischen Kaiserzeit in Komariv (Komarovo). Besonderheiten der Konstruktion und der Funktionsbestimmung

Die Siedlung des 3.–4. Jh. n. Chr. mit Resten von Glasherstellung in der Nähe des Ortes Komariv wurde in den 50er bis 70er Jahren des vergangenen Jahrhunderts untersucht (Ausgräber M. Ju. Smiška und Ju. L. Ščapova). Die meisten Materialien, mit Ausnahme von denen der ersten zwei Jahre, wurden bisher nicht publiziert. Es erschienen einige Publikationen mit allgemeinen Angaben über das archäologische Denkmal und etlichen Beobachtungen über Funde sowie Befunde der chemischen bzw. technologischen Analysen einzelner Glasproben.

Unser Aufsatz ist den Resten der Keramikproduktion gewidmet. Zur Zeit sind uns zwei Komplexe bekannt, die mit dem Brennen des scheibengedrehten Geschirrs vom Černjachov-Typ verbunden sind. Es handelt sich dabei um einen Töpferofen, der im Jahre 1974 von Ju. L. Ščapova untersucht wurde, den zweiten haben die Autoren dieses Aufsatzes im Jahre 2012 untersucht. Die detaillierte Beschreibung der beiden Komplexe findet sich in diesem Aufsatz.

Die beiden Öfen verfügen über eine Zwei-Kammer-Konstruktion, die durch eine Tenne unterteilt ist. Die Tenne stützt sich auf einen Pfosten. Vermutlich wurde der im Jahre 2012 untersuchte Töpferofen ausschließlich aus anstehendem Lehm errichtet. Solch eine Technologie wurde im Verbreitungsgebiet der Černjachov-Kultur zum ersten Mal festgestellt.

Die Töpferöfen mit zwei Kammer-Konstruktion und einem Stützpfosten in der Mitte finden in der Černjachov-Kultur weite Verbreitung, im Dnestr-Gebiet wurde eine Konzentration festgestellt.

Die von unserer Expedition durchgeführten Untersuchungen in Komariv erlauben es, von verschiedenen Arten von Werkstätten zu sprechen – Glasverarbeitung, Produktion von scheibengedrehtem Geschirr, Bearbeitung von Eisen und Buntmetallen. Das breite handwerkliche Spektrum unterscheidet Komariv von den anderen Herstellungszentren der späten römischen Kaiserzeit in Mittel- und Südeuropa. In der Regel waren diese Zentren auf eine bestimmte Produktion spezialisiert: Drehscheibengeschirr (Igołomia), Bearbeitung von Horn (Velikaja Snitinka-2), Eisengewinnung (Uman'), Herstellung von Schmuck (Gradižsk) u. a.

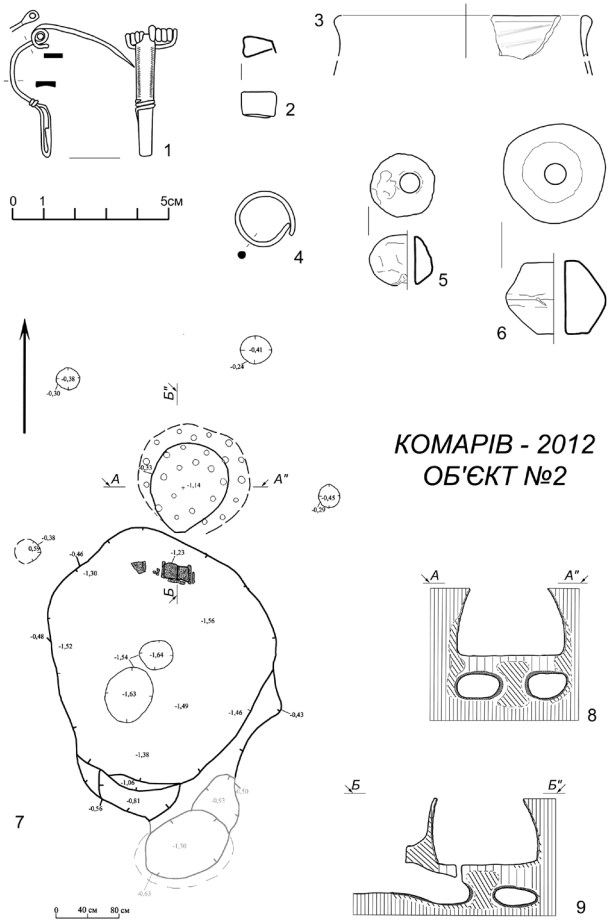

Рис. 1. Знахідки із заповнення горну, дослідженого у 2012 р.: фібула (1), окуття (2), вінець кубку із скла (3), сережка (4), прясельця (5, 6).
Бронза (1, 2, 4), скло (3), глина (5, 6). План (7) та розрізи горну (8, 9).
Abb. 1. *Funde aus der Verfüllung des im Jahre 2012 untersuchten Töpferofens: Fibel (1), Beschlag (2), Randfragment eines Glasbechers (3), Ohrring (4), Spinnwirtel (5, 6). Bronze (1, 2, 4), Glas (3), Ton (5, 6); Plan (7) und Profile des Ofens (8, 9).*

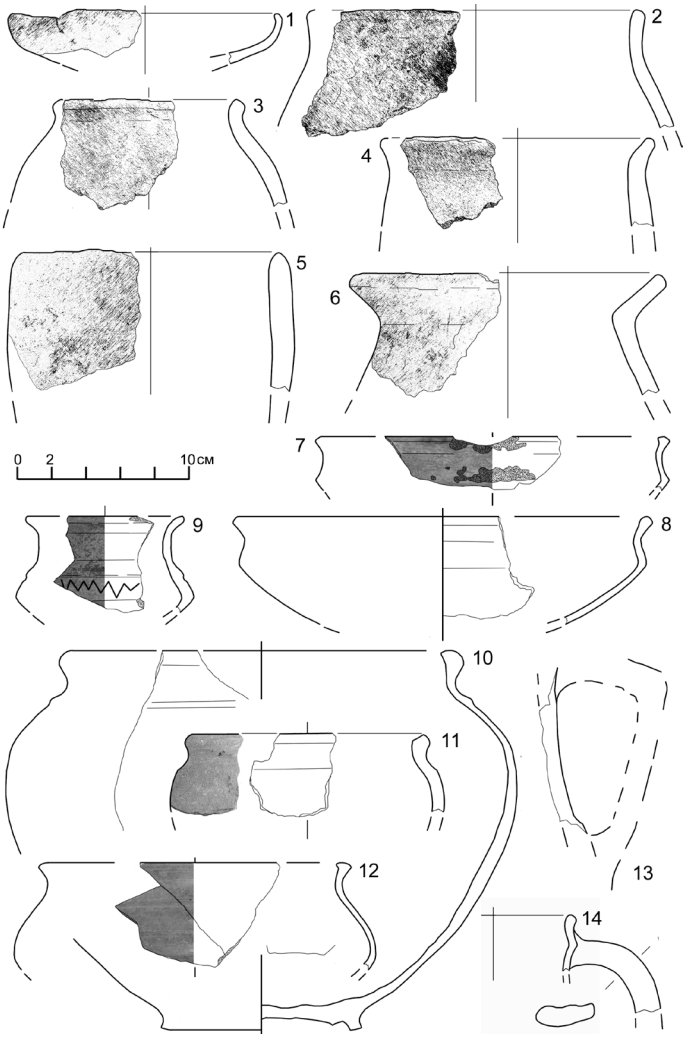

Рис. 2. Гончарний (8–14) та ліпний посуд (1–6) із заповнення горну, дослідженого у 2012 р.

Abb. 2. *Scheibengedrehtes- (8–14) und handgemachtes Geschirr (1–6) aus der Verfüllung des im Jahre 2012 untersuchten Töpferofens.*

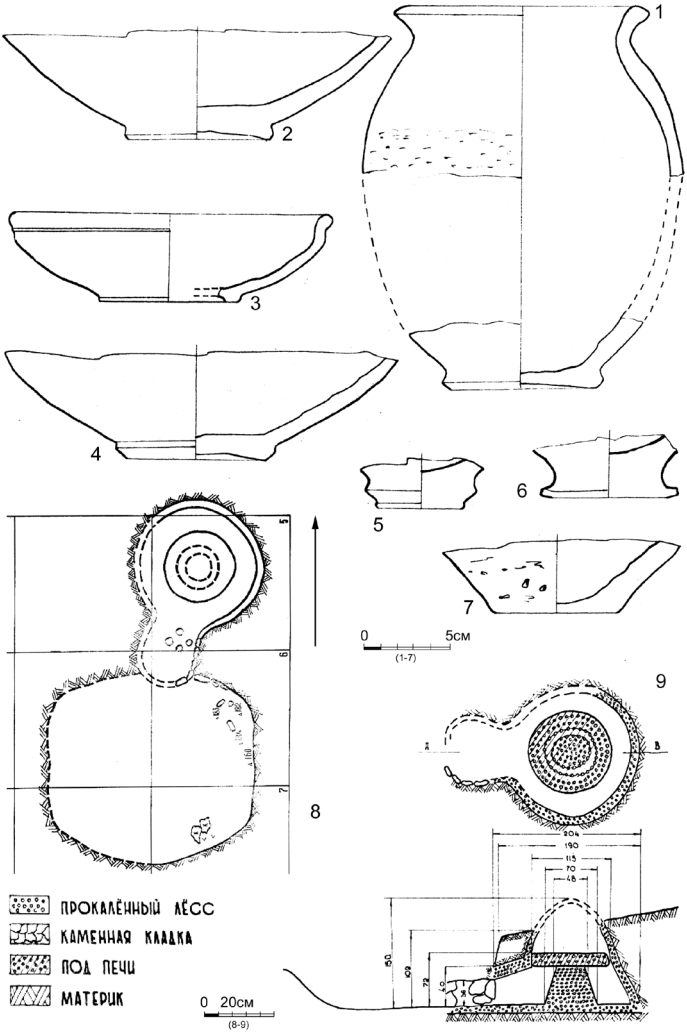

Рис. 3. План (8, 9), розріз (9) та знахідки гончарної кераміки (1–7) з горну, дослідженого у 1972 р.

Abb. 3. *Töpferofen aus der Untersuchung von 1972. Plan (8, 9), Schnitt (9), Tongeschirr (1–7).*

М. А. Авраменко

Характеристика гончарной черняховской посуды из горна, исследованного в Комарове в 2012 г.

В 2012 году совместными усилиями отдела археологии ранних славян и региональных полевых исследований и НИЦ «Спасательная археологическая служба» ИА НАН Украины были возобновлены полевые исследования поселения III–IV вв. н. э. у с. Комаров, Кельменецкого р-на, Черновицкой обл.

Поселение было открыто в ходе разведочных работ Днестровской археологической экспедиции, под руководством А. П. Черныша в 1950 г. В 1956 г. М. Ю. Смишком на поселении были проведены первые стационарные раскопки. Работы этой экспедиции продолжались в 1957, 1962, 1965, 1969 гг., после чего были прерваны. В 1974 г. памятник исследовался Ю. Л. Щаповой. Из всех материалов многолетних полевых работ была опубликована только незначительная часть [Смішко, 1959, С. 21; Смішко, 1964, С. 67–80].

В ходе работ 2012 г. Комаровской экспедицией ИА НАНУ под руководством О. В. Петраускаса был открыт гончарный горн с предгорновой ямой (объект № 2), в заполнении которых находилось большое количество фрагментированной глиняной посуды[1]. Керамический материал, полученный в ходе раскопок горна, представлен более чем 1000 фрагментами. Из них гончарная керамика местного производства составляет 80 % и по 10 % приходится на долю импортной гончарной посуды (амфоры) и лепной керамики.

Особый интерес для нас представляет «набор» гончарной керамики местного производства. Учитывая данные исследования горна, наиболее вероятно, что в нем был проведен только один обжиг, после чего топочная камера была закрыта, а горн заброшен. Соответственно можно предположить, что керамика из заполнения горна представляет собой материалы одного цикла производства.

Среди гончарной керамики 90 % составляют столовые сосуды, из хорошо вымешанного теста, 10 % приходится на долю кухонной посуды, с шероховатой поверхностью, примесями мелкого песка в тесте.

---

[1] См. статью в сборнике: Петраускас О. В., Коваль О. А., Милян Т. Р. Горни пізньоримського часу з Комарова. Особливості конструкції та функціонального призначення.

Весь керамический материал, который происходил из заполнения горна и предгорновой ямы, найден в сильно фрагментированном виде. При этом обращает внимание, что столовая керамика представлена более крупными фрагментами, чем кухонная (это в основном мелкие обломки стенок горшков). Учитывая это, а так же небольшое количество фрагментов кухонных сосудов, можно предположить, что партия посуды, которая обжигалась в горне, состояла исключительно из столовой керамики, а обломки кухонной керамики попали туда уже после прекращения использования горна. О том, что данная посуда являлась одной загрузочной партией (или принадлежала одному мастеру) косвенно указывают и другие признаки – схожий состав глины, повторяющиеся приемы обработки изделия (срезка дна, особенности оформления венчиков), и др.

Столовая керамика из объекта представлена практически всеми категориями черняховского «сервиза». Все тесто столовой посуды светло-серое, плотное, хорошо вымешанное, без видимых примесей (изредка встречаются средних размеров известняковые примеси, округлой формы, белого цвета). Поверхность большинства сосудов имеет цвет различных оттенков коричневого, поверхность серого и черного цветов встречается гораздо меньше. Основной массив составляет лощеная керамика, посуда с заглаженной поверхностью составляет примерно 20 %. Лощение сплошное, горизонтальное, в некоторых случаях плохо сохранившееся.

Характерной чертой для большей части столовой керамики является специфическая обработка дна сосуда. Большинство днищ оформлены следующим образом: по внешнему краю они имеют кольцевой выступ (поддон), по центру днища сохранилась углубленная площадка, на которой хорошо видны следы среза ниткой в виде ряда кольцевых линий. В некоторых случаях прослеживаются попытки загладить эти следы среза.

Керамика из столовой группы отличается разной степенью обжига – от слабо обожженной – практически сырцовая посуда, до крайней степени спекания, что указывает на нарушение температурного режима при обжиге, вероятно, из-за чего и был заброшен горн[2].

Категориально формы посуды распределяются следующим образом (Рис. 1) (в статистике учитывались только профильные фрагменты):

Вазы. Всего 57 крупных (информативных) фрагментов, из них восемь профильных частей из заполнения горна и 49 – из заполнения предгорно-

[2] Температурный порог начала спекания керамики начинается с 500°, это так называемый низкотемпературный обжиг. Основные процессы при обжиге керамики начинают происходить после достижения температуры 600°–700°, а высокотемпературный обжиг достигается при минимальной температуре в 700°–900° [Глушков, 1996, С. 77–78].

вой ямы. Представлены, в основном, фрагментами верхних частей сосудов. Среди них можно различать венчики по форме: Т-образные (шесть фрагментов) и каплевидные (43 фрагмента). Т-образные венчики встречаются как «простые» (Рис. 2: 1), в виде плоской не декорированной площадки, иногда наклоненной вовнутрь, так и «усложненные» валиками по краям площадки (Рис. 2: 2). Каплевидные венчики встречаются двух типов: округлые (Рис. 2: 5), и с уплощенной верхней площадкой (Рис. 2: 4). Сосуды либо не имеют шейки, либо шейка не большая, слабо выраженная. Ребро, как правило, округлое, расположенное в верхней части высоты сосуда, два фрагмента имеют острое, четко выраженное ребро (Рис. 2: 3). Днища, которые по размерам, возможно соотносить с вазами – все на кольцевом поддоне (11 фрагментов).

Миски по соотношению диаметров ребра и венчика традиционно принято разделять на две разновидности.

Миски открытого типа представлены 39 профильными фрагментами, среди которых можно выделить четыре группы: сильно раскрытые (диаметр венчика превышает диаметр ребра), сильно и слабо профилированные (Рис. 3: 9, 11); слабо раскрытые (диаметр венчика незначительно превышает диаметр ребра, приблизительно равен ему) сильно и слабо профилированные (Рис. 3: 10, 8). Плечо у всех мисок короткое, составляющее мене 1/3 высоты сосуда, ребро острое либо округлое, четко выраженное. Днищ, которые бы точно соотносились с мисками открытого типа не обнаружено.

Миски закрытого типа представлены 26 фрагментами венчиков и тремя фрагмента нижних частей, которые могут быть отнесены к мискам закрытого типа. Миски из объекта № 2 представлены тремя разновидностями:

1. сильно профилированные, с каплевидным венчиком, без шейки, восемь фрагментов имеют под венчиком валик, с четко выраженным округлым ребром (Рис. 3: 5);

2. с прямым отогнутым венчиком, острым четко выраженным ребром (Рис. 3: 7);

3. округлые, с каплевидным венчиком, без выраженного ребра (Рис. 3: 6).

Кувшины. Эта группа черняховских сосудов из горна представлена 13 фрагментами. Из них семь двухчастных, округлых в сечении ручек, один фрагментом трехчастной, подпрямоугольной в сечении ручки, три фрагмента каплевидных венчиков и два фрагмента шейки широкогорлых кувшинов (Рис. 3: 1).

Кубки представлены семью фрагментами. Из них реконструировано четыре формы: кубок полусферической формы, со штампованным орнаментом (Рис. 3: 3); две формы однотипных биконических кубков с прямым, слегка

отогнутым венчиком, двумя валиками в верхней части сосуда, низко опущенным, четко выраженным острым ребром (Рис. 3: 4); биконический кубок с прямым сильно отогнутым венчиком, выраженной высокой шейкой, четко выраженным острым ребром (Рис. 3: 2).

Кухонная керамика представлена шестью профильными фрагментами каплевидных слегка отогнутых венчиков ***горшков***, из них пять – серые, с шероховатой поверхностью, тесто плотное, с небольшим количеством мелкого песка, один фрагмент – темно-серого цвета.

Несколько плоских днищ светло-серого цвета, тесто плотное, с примесью песка и следами от выпадения примесей на поверхности.

Единичные формы представлены такими сосудами:

– боковая часть толстостенной чернолощеной миски. По плечу проходит валик, ребро срезанное, четко выраженное, верхняя часть тулова покрыта горизонтально направленным лощением, нижняя часть тулова – вертикально направленным лощением. Тесто серое, плотное, без видимых примесей (Рис. 3: 12).

– фрагменты стенок толстостенного сосуда больших размеров. Поверхность заглаженная, оранжевого цвета, на внутренней поверхности прослеживаются ряды пальцевых вдавлений. Тесто оранжевого цвета, без видимых примесей, с редкими вкраплениями конкреций белого цвета.

В целом керамический набор, происходящий из горна, не отличается по составу от остальных материалов памятника, известным по раскопкам предыдущих лет. Хотя некоторые типы керамики (биконические кубки и округлые закрытые миски) в материалах отчетов предыдущих лет не представлены. Так же состав керамического материала объекта № 2 в целом близок пропорциональному распределению основных групп керамики на памятнике – гончарная, лепная, импортная.

Исходя из анализа материалов предыдущих лет и полученных новых данных, предварительно можно отметить некоторые специфические черты характерные для керамического набора комаровского поселения. Так, в Комарове меньше кухонной посуды, чем это присуще для других памятников Поднестровья [Баран, Гопкало, 2005, С. 25]. Так же из горна раскопанного 2012 г. в Комарове, происходят биконические кубки, формы которых не характерны для Днестровского региона и сближают Комаров скорее с памятниками междуречья Днепра и Буга [Petrauskas, 2011]. Обращает внимание необычно большое, как для поселения, количество ваз на памятнике. Кроме этого, типологический спектр ваз в Комарове значительно шире, чем на памятниках этого региона – Оселивка, Романковцы, Черепин, Рипнев II, Куропатники.

Исходя из приведенных выше данных, можно говорить о том, что гончарная керамика из объекта № 2-2012 (горн и предгорновая яма) не отличается по своему составу от имеющегося в научном обороте керамического спектра комаровского поселения, но при этом набор содержит специфические элементы, не характерные для памятников Днестровского региона.

Безусловно, указанные наблюдения носят предварительный характер и могут быть откорректированы в ходе дальнейших работ на поселении, а также при непосредственной работе с керамической коллекцией из раскопок Комарова предыдущих лет.

Литература

Баран В. Д., Гопкало О. В., 2005. *Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. Київ.*

Глушков И. Г., 1996. *Керамика как исторический источник. Тобольск.*

Смішко М. Ю., 1959. *Археологічні дослідження в західних областях України за роки Радянської влади // МДАПВ. Вип. 2.*

Смішко М. Ю., 1964. *Поселення III–IV ст. н. е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької області // МДАПВ. Вип. 5.*

Petrauskas, O. V., 2011. *Scheibengedrehte Keramik als chronologischer Anzeiger nach den Materialien des Gräberfeldes der Černjachov-Kultur bei Velikaja Bugaevka, Kievskaja obl., Ukraine // Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. Band 13. Bonn.*

M. A. Avramenko

Die Analyse des Drehscheibengeschirrs aus dem Töpferofen in Komariv (Komarovo, Ausgrabungen 2012)

Der Aufsatz bildet die erste allgemeine Information über Zusammensetzung und Charakter des keramischen Materials aus dem Objekt 2-2012 (Brennofen und Arbeitsgrube) in der Siedlung Komariv. Er enthält eine statistische Aufstellung über die Anzahl sowie die Besonderheiten der Formen des Drehscheibengeschirrs nach verschiedenen Kategorien. Es wurden auch einige Besonderheiten erwähnt, die die Keramik aus Komariv von der aus den anderen Denkmälern im mittleren Dnestr-Gebiet unterscheiden.

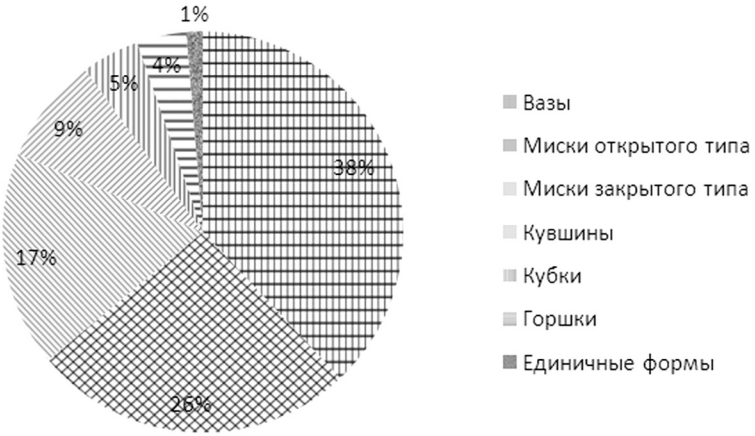

Рис. 1. График соотношений категорий керамики из объекта № 2.
Abb. 1. *Grafik der Keramikkategorien aus dem Objekt 2.*

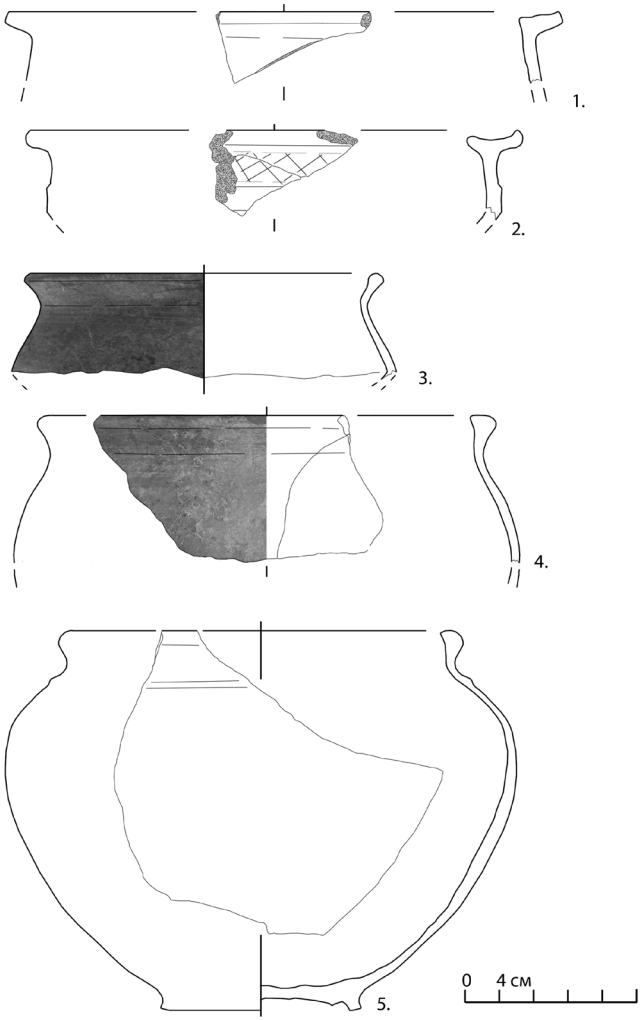

Рис. 2. Гончарная керамика из объекта № 2.
Abb. 2. *Drehscheibenkeramik aus dem Objekt 2.*

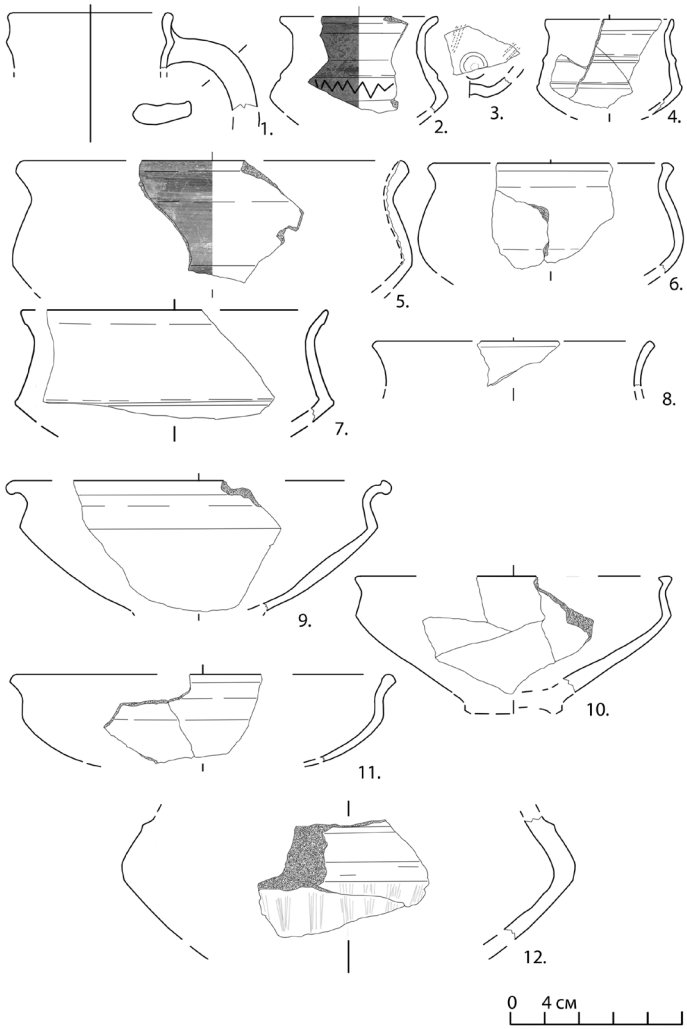

Рис. 3. Гончарная керамика из объекта № 2.
Abb. 3. *Drehscheibenkeramik aus dem Objekt 2.*

Э. Шультце, М. Любичев

Два гончарных горна из поселения Войтенки: сравнительная характеристика

В ходе раскопок на поселении Войтенки 1 в течении 2004–2011 годов помимо остатков жилых и хозяйственных сооружений были исследованы два гончарных горна. Горн на участке «А» («горн № 1»), изученный в 2004 г., а также материалы из его заполнения уже введены в научный оборот [Schultze, Ljubičev, 2007; Шультце, Любичев, 2010]. В 2011 г. на участке «Б» был исследован еще один горн («горн № 2»), обнаруженный методом геомагнитной съемки. Настоящая публикация вводит в научный оборот характеристики горна № 2 и в ней представлен сравнительный анализ конструкций этих двух горнов одного поселения. Систематизация материалов из заполнения горна № 2 является темой отдельного исследования.

Горны находились на двух различных участках поселения: «А» и «Б» на расстоянии почти 500 м друг от друга. Горн № 1 на участке «А» располагался на самом краю склона балки, ближе к реке, а горн № 2 на участке «Б» был удален от этого края (Рис. 1). Данное отличие повлияло на стратиграфические условия нахождения обоих горнов и, очевидно, на особенности их конструкции. Оба горна имеют одинаковую конструкцию: они состоят из обжигового, теплопроводно-распределительного, топочного блоков (последний подразделяется на топочную камеру и топочное устройство) и предгорновой ямы (Рис. 2, 3). Их параметры представлены в таблице (Табл. 1).

У ***горна № 1*** (Рис. 2) лишь нижние части топочного блока были слегка углублены в материк, а все остальные элементы конструкции располагались выше – в предматерике и черноземном слое. Обжиговый блок имеет в профиле форму усеченного конуса. Горизонтальная перегородка теплопроводно-разделительного блока, выполненная из глины с примесью соломы и навоза, имеет толщину всего лишь 10–15 см. Для сооружения этой конструкции были применены параллельно расположенные деревянные жерди шириной 5–6 см, отпечатки которых сохранились на нижней плоскости перегородки между отверстиями. Перегородка имела большую толщину непосредственно у стенки горна. В ней имелись теплопроводные каналы диаметром 3–4 см. Их насчитывалось 15: семь штук к западу и восемь штук к востоку от поддерживающей горизонтальную перегородку вертикальной

перегородки в топочной камере. Топочная камера горна является круглой в плане. В ней находилась вертикальная перегородка, разделяющая камеру на две части и заходящая на 10 см в топочное устройство. Перегородка в сечении имела трапециевидную форму.

Выполненное из глины топочное устройство имеет в плане конусовидную и в профиле овальную форму. В отличие от серого цвета поверхности горна, поверхность топочного устройства является светло-коричневой. Основание топочной камеры находилось на одном уровне с нижней частью топочного устройства.

Предгорновая яма имеет подпрямоугольную форму, сужающиеся ко дну стенки и одним из углов соединяется с топочным устройством. В яме зафиксирована ступенька.

У ***горна № 2*** (Рис. 3) топочный блок, нижняя часть обжигового блоков, нижняя часть предгорновой ямы были выполнены в материке. Обжиговый блок горна также имел в профиле форму усеченного конуса. На его внутренней поверхности были прослежены следы подмазки корпуса в верхней части.

Теплопроводно-разделительный блок отличался большей толщиной. В нем зафиксировано 16 отверстий диаметром 10 см. Все они расположены по двум окружностям, оставляя совершенно пустой центральную часть блока. На срезе стенки блока четко видны различные уровни прокала глины. В центральной части блока прослежен оранжевый и коричневый цвет поверхности с рыхлой структурой. Ближе к краю блока поверхность имеет серый цвет и структура является плотной. В строительной массе, из которой выполнен блок, видны отпечатки прутьев и травы.

Топочная камера была округлой в плане, имела сужающиеся к верху стенки. Столб-перегородка в ее пространстве имел форму капли в плане и соединялся узким концом со стенкой топочной камеры. На срезе он отличается ярко-оранжевым цветом. Топочная камера соединялась с предгорновой ямой топочным устройством, прорезанном в материке. Его стенки, носящие следы работы инструментом, равномерно обожжены. Устройство имело в плане трапециевидную форму, а в профиле почти полукруглую.

Предгорновая яма в плане имеет прямоугольную форму, она сужается к месту соединения с топочным устройством, к которому примыкает стенкой, а не углом. Яма отличалась ровным полом, наличием ступеньки и ямки овальной в плане формы на дне.

Приведенная информация свидетельствует о различиях в параметрах горнов и некоторых их деталей (Табл. 1). Их обжиговые блоки подобны по профилю стенки и диаметру. Объем обжиговой камеры горна № 1 –

0,64 куб. м, а горна № 2 – 0,58 куб. м. Почти одинакова высота топочных камер. Горн № 2 имеет диаметр и толщину теплопроводно-разделительного блока несколько больше чем горн № 1. Но диаметр теплопроводных каналов у горна № 2 гораздо больше, чем в горне № 1 (Табл. 1). Некоторые каналы в горне № 1 были разрушены и потому оценка соотношения количества этих каналов в обоих горнах будет некорректной. Топочная камера в горне № 2 отличается несколько большим диаметром. Близки по размерам и форме в плане предгорновые ямы, но они различным образом соединялись с топочным устройством: углом в горне № 1 и стенкой в горне № 2 (Табл. 1; Рис. 2, 3).

Кардинальное отличие между горнами наблюдается в конструкции столбов-перегородок: в горне 1 – «глухая» перегородка, делящая топочную камеру на равные части; в горне № 2 – каплевидный в плане столб, соединяющийся только одним концом со стенкой камеры (Рис. 2, 3). Подобное отличие существует и в конструкции топочного устройства: в горне № 1 специально была вылеплена из глины его труба конусовидной в плане формы, в устройство заходил столб-перегородка; в горне № 2 канал топочного устройства трапециевидной в плане формы был вырезан в материковой глине и соединен с предгорновой ямой достаточно широким отверстием (Рис. 2, 3).

Оба горна ориентированы устьями топочных устройств на север с отклонениями (горн № 1: северо-восток; горн № 2: север – северо-восток). Очевидно, это связано с наличием там края мокрой балки. На селище Боромля 2 наблюдается похожая ситуация [Некрасова, 2006, С. 99, Рис. 39: 16–24]. Задачей настоящего исследования не является реконструкция тепловых и производственных процессов в обоих горнах, но указанные выше различия в конструкции несомненно свидетельствуют и об отличиях в тепловом процессе при обжиге керамики.

Горн № 1 имеет признаки, наиболее близкие горнам вида 3b по классификации А. А. Бобринского, снабженных перегородкой в топочном пространстве, подразделяющей его на две части, обеспечивающей приток горячих газов в левую и правую части пространства под отверстия [Бобринский, 1991, С. 189–190, 193; Henning, 1977, Abb. 2]. В горне из Войтенков 1 перегородка в топочном пространстве слегка заходит в топочное устройство. Подобную особенность конструкции имеет горн из поселения Рипнев 2 [Баран, 1981, С. 52].

По конструктивным особенностям близкими ему являются горн из поселения Главаны 1 [Бобринский, 1991, С. 181–182] и горны 1, 2 из поселения Боромля 2 [Некрасова, 2006, С. 99]. Эти горны имеют делящие топочное пространство перегородки, но они не заходят в топочное устройство. В клас-

сификации А. А. Бобринского не имеется горнов со столбом-перегородкой именно каплевидной формы, но горны вида 3 имеют перегородку, которая только одним концом упирается в стенку топочной камеры, а также топочное устройство трапециевидной/конической в плане формы [Бобринский, 1991, С. 190, Рис. 77]. В этом отношении горн № 2 Войтенков близок горнам вида 3. По состоянию изученности на конец восьмидесятых годов прошлого столетия большинство горнов вида 3 различных вариантов концентрируется в Поднестровье [Бобринский, 1991, С. 197, Карта 2].

Оба горна из Войтенков возможно отнести к варианту «В» по классификации И. Хеннинга [Henning, 1977, Abb. 6]. Их отличие от горнов этого варианта состоит в том, что перегородки горнов лишь слегка заходят в топочное устройство. Сами перегородки служили опорой для теплопроводно-разделительного блока, обеспечивали равномерный приток горячих газов и одинаковую температуру во всех частях топочного блока [Henning, 1978, S. 449].

Наличие топочного устройства в толще материковой глины является довольно характерной чертой конструкции целого ряда горнов на черняховских поселениях. В качестве примера возможно привести горны из Рипницы 1 [Магомедов, 2002, С. 42, Рис. 18], Журавки Ольшанской [Бобринский, 1991, Рис. 62], Рипнев 2 [Бобринский, 1991, Рис. 66: 2], Сокольники [Бобринский, 1991, Рис. 67], Бакота [Бобринский, 1991, Рис. 69: 2], Оселивка [Бобринский, 1991, Рис. 71: 1]. Изготовление специальной глиняной трубы в качестве топочного устройства выглядит довольно необычным.

Известные нам горны в Войтенках и на других черняховских поселениях в днепро-донецкой лесостепи имеют свои предгорновые ямы. Пока не известно случаев, чтобы к нескольким горнам примыкала одна общая предгорновая яма, подобно ситуации на поселении Завадовка [Бобринский, 1991, С. 136, Рис. 61]. Очевидно, эта деталь устройства горнов влияла на процесс и объем керамического производства. Но разработка этого вопроса является темой специального исследования.

Литература

Баран В. Д., 1981. *Черняхівська культура. Київ.*

Бобринский А. А., 1991. *Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. Москва.*

Магомедов Б. В., 2002. *Черняхівський шар поселення Ріпниця 1 // Ржищевский археодром. Київ.*

Некрасова А. Н., 2006. *Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. Киев.*

Шультце Е., Любичев М. В., 2010. *Об изготовлении гончарной керамики в черняховской культуре. Гончарный горн на поселении Войтенки (Восточная Украина) // Археологія і давня історія України. Вип. 2. Київ.*

Henning, J., 1977. *Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im 1. Jahrtausend u. Z. // Zeitschrift für Archäologie 11. Berlin.*

Henning, J., 1978. *Zur Frage der technologischen Traditionen der spätkaiserzeitlichen Töpferwerkstätten im Karpatenraum// Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift 19. Berlin.*

Schultze, E., Ljubičev, M., 2007. *Zur Herstellung von Drehscheibenkeramik in der Černjachov-Kultur. Ein Brennofen aus der Siedlung Vojtenki 1, Ostukraine // Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift 48. Heft 2. Berlin.*

E. Schultze, M. Ljubičev

Zwei Töpferöfen aus der Siedlung Vojtenki: Vergleichende Charakteristik

Im Zuge der Ausgrabungen auf der Siedlung der Černjachov-Kultur in Vojtenki 1 von 2004–2011 wurden neben Resten von Wohn- und Wirtschaftsbauten auch zwei Töpferöfen freigelegt. Die vorliegende Publikation stellt den 2011 untersuchten Ofen Nr. 2 erstmals vor und unterzieht die Konstruktion der zwei Öfen dieser Siedlung einer vergleichenden Analyse.

Beide Öfen haben einen gleichartigen Aufbau, bestehend aus einer Feuerungskammer, einer Lochtenne und einem Brennraum. Sie waren am Rande des Tales nach NO bzw. NNO ausgerichtet. Auch ein Vergleich der Abmessungen zeigte viele Ähnlichkeiten. Der grundsätzliche Unterschied zwischen ihnen findet sich im Feuerungsraum. Bei Ofen Nr. 1 ist der Feuerungsraum durch einen Steg geteilt, der bis in den Schürhals hineinreicht. In Ofen Nr. 2 ist die Stützeinrichtung für die Lochtenne im Planum tropfenförmig, lediglich durch einen schmalen Steg mit der Ofenwand verbunden und reicht nur bis in die Mitte der Feuerungskammer. Darüber hinaus gibt es Unterschiede bei der Gestaltung des Schürhalses. Ofen Nr. 1 kann insgesamt dem Typ 3b nach der Klassifikation von A. A. Bobrinskij zugeordnet werden, für Ofen Nr. 2 gibt es keine genauer Entsprechung, er steht aber dem Typ 3 nahe.

Табл. 1. Параметры гончарных горнов № 1, 2 из поселения Войтенки 1.
Tab. 1. *Abmessungen der Töpferöfen 1 und 2 aus der Siedlung Vojtenki 1.*

№ горна	Обжиговый блок		Теплопроводно-разделительный блок				Столб-перегородка	Топочная камера		Топочное устройство			Предгорновая яма	
	D (м)	H (м)	D (м)	толщина (м)	кол-во отверстий	D отверстий (см)	размеры в плане (м)	D (м)	H (м)	дл. (м)	H (м)	ширина (м)	размеры (м)	глубина от современного уровня (м)
Горн № 1 (уч.»А», 2004 г.)	0,95-1,2	0,9	1,2	0,1-0,15	15	3-4	1,3x0,12-0,22	1,2	0,45	1,45	0,25	0,4-0,8	1,9x1,5	1,65
Горн № 2 (уч.»Б», 2011 г.)	0,95-1,12	0,9	1,2-1,25	0,17	16	10	0,65x0,35	1,4-1,6	0,35-0,45	1,6-1,7	0,23-0,26	0,75-1,10	2,10x1,17-1,60	2,05-2,15

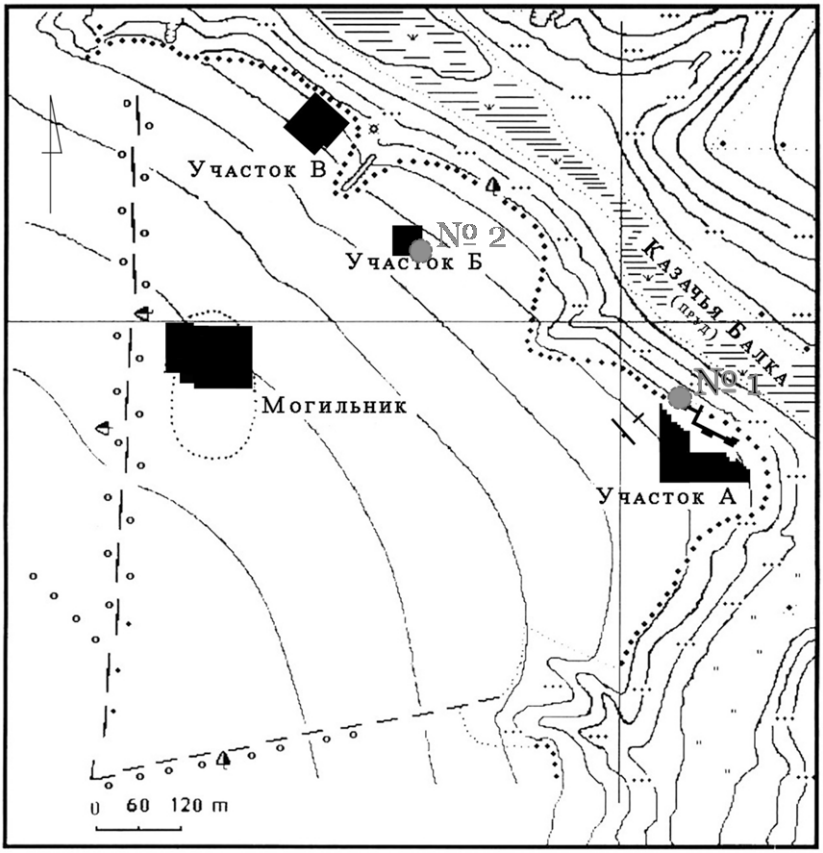

Рис. 1. Археологический комплекс Войтенки 1 с указанием мест нахождения гончарных горнов № 1 и 2 на поселении.

Abb. 1. *Archäologischer Komplex Vojtenki 1 mit Lageangaben zu den Töpferöfen 1 und 2 in der Siedlung.*

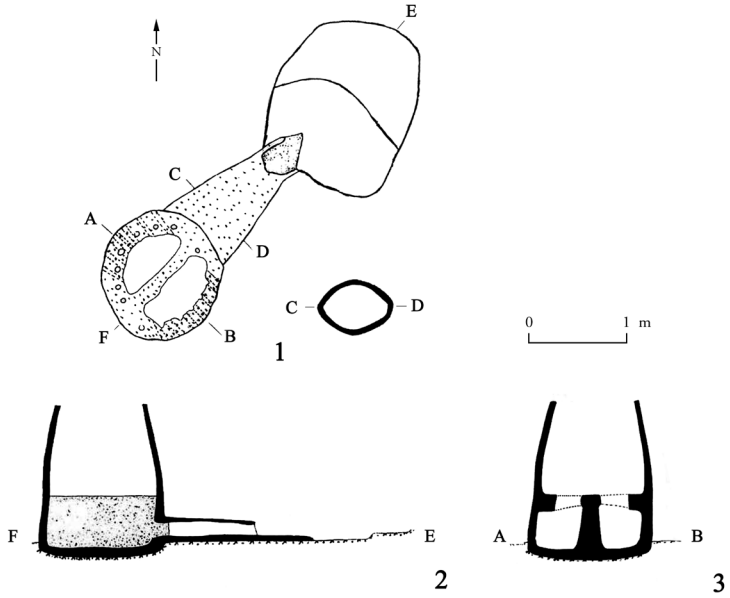

Рис. 2. Гончарный горн № 1 на участке «А» поселения Войтенки 1.
Вид горна сверху (1) и сбоку (2, 3). Разрез топочного устройства, вид сбоку обжигового блока и топочной камеры.

Abb. 2. *Töpferofen Nr. 1 im Bereich A der Siedlung Vojtenki 1. 1 – Ansicht im Planum und Querschnitt des Schürhalses, 2, 3 – Profile. der Feuerungs- und Brennkammer.*

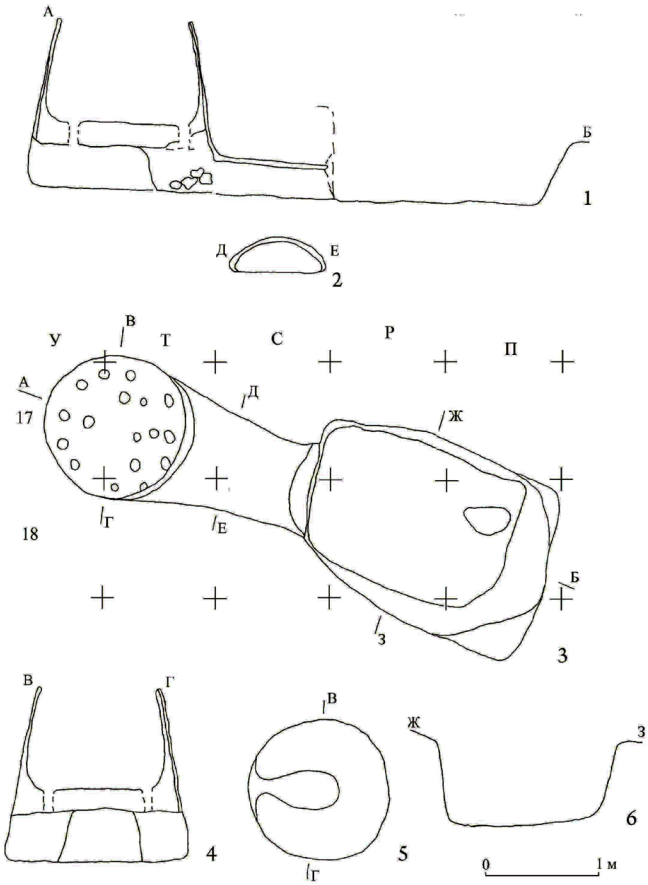

Рис. 3. Гончарный горн № 2 на участке «Б» поселения Войтенки 1 с проекциями всего горна и его частей: 1 – вид сбоку; 2 – разрез топочного устройства; 3 – вид сверху; 4 – вид сбоку: обжиговый блок и топочная камера; 5 – вид сверху: топочная камера со столбом-перегородкой; 6 – разрез предгорновой ямы.

Abb. 3. *Töpferofen Nr. 2 im Bereich B der Siedlung Vojtenki 1, Gesamt- und Teilansichten: 1 – Gesamtprofil; 2 – Querschnitt des Schürhalses; 3 – Ansicht von oben; 4 – Profil der Brenn- und Feuerungskammer; 5 – Ansicht des Feuerungsraumes mit Stützpfosten von oben; 3 – Querschnitt der Arbeitsgrube.*

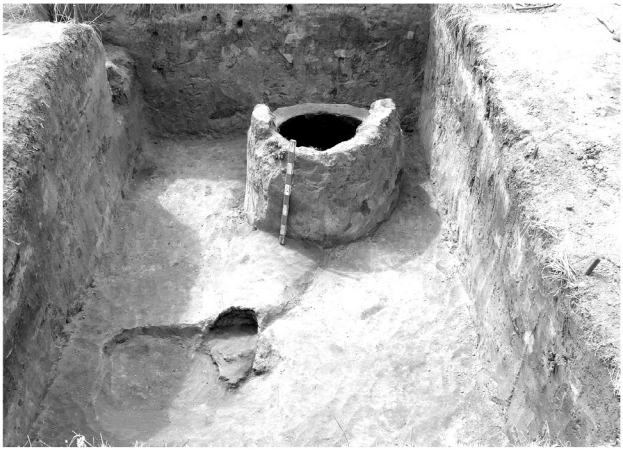

1

2

Рис. 4. Гончарные горны на поселении Войтенки 1
1 – горн № 1; 2 – горн № 2.
Abb. 4. *Töpferöfen in der Siedlung Vojtenki 1*
1 – Ofen Nr. 1; 2 – Ofen Nr. 2.

Д. А. Филатов

Керамика из заполнения гончарного горна на участке «Б» поселения черняховской культуры Войтенки 1 (раскопки 2011 г.)

Зачастую, при изучении гончарных горнов, основное внимание исследователи уделяют анализу их конструктивных особенностей. Однако не менее важной составляющей является также анализ заполнения, в частности, керамики из этих объектов, как правило, связанной с функционированием комплекса. Настоящая статья посвящена анализу керамики, происходящей из заполнения гончарного горна, исследованного в 2011 году на участке Б поселения Войтенки 1. В общей нумерации исследованных объектов на участке он получил название «объект 7» [Любичев, Мызгин, Варачева, 2012, С. 31–43].

В ходе выборки заполнения из гончарного горна, в его предгорновой яме, топочном и обжиговом блоках, было обнаружено большое количество фрагментов черняховской посуды[1]. Рядом с горном были также исследованы развалы сосудов (в квадратах С/16–17 и Р/18), керамика которых внешне близка находкам из объекта 7. Кроме того, большое количество фрагментов керамики находилось в культурном слое рядом с указанными объектами.

Вся керамика, полученная в результате исследования гончарного горна, является фрагментированной. Общее количество обнаруженных фрагментов составило 1026. Последующая их обработка выявила, что часть фрагментов, происходящих из разных частей горна, соединяется между собой. Поэтому основным критерием отбора фрагментов для характеристики стала их возможность определить и/или реконструировать тип сосуда. Всего реконструируются формы 107 сосудов, которые включают в себя 220 фрагментов. Фрагменты, реконструкцию которых было сделать невозможно, отнесены к неопределенным. В основном это венчики небольших размеров и стенки. Их общее количество составляет 806 экземпляров (Табл. 1).

Практически вся исследуемая керамика является гончарной. Она представлена тремя категориями посуды: столовой, кухонной и тарной. При этом практически все фрагменты с лощеной поверхностью относятся к столовой керамике, а с шероховатой – к кухонной и тарной.

---

[1] План и профиль горна см. в статье Э. Шультце и М. Любичева в этом сборнике.

Фрагменты ***столовой*** посуды составляют большинство находок: 86 сосудов (81,7 %). Она представлена мисками открытого (33 %) и закрытого (12 %) типов, мисками-вазами (29 %), вазами (7 %), трехручными вазами (9 %) и кувшинами (10 %).

Миски открытого типа (Рис. 1: 1–6). Всего проанализированы фрагменты 28 сосудов. Большинство мисок этого типа имеет лощеную поверхность – фрагменты 21 сосуда. Шероховатую поверхность имеет фрагменты 7 сосудов. По профилю тулова они делятся на остро- (Рис. 1: 3, 5, 6) и гладкореберные (Рис. 1: 1, 2, 4). Первые составляют большинство: фрагменты 21 сосуда, тогда как гладкореберных мисок – всего 7 сосудов. Преобладающий цвет мисок открытого типа серый и темно-серый. При этом все миски открытого типа объединяет отсутствие на них какого-либо орнамента.

Миски закрытого типа (Рис. 1: 7–11). Проанализированы фрагменты 11 сосудов. Все миски закрытого типа имеют острое ребро и лощеную поверхность, цвет которой колеблется от светло-серого до темно-серого. Большинство сосудов не имеет орнамента (фрагменты 6 сосудов) и только на фрагментах четырех сосудов имеется орнамент в виде пролощенного зигзага на плече (Рис. 1: 9, 11).

Миски-вазы (Рис. 1: 12–20). Проанализированы фрагменты 25 сосудов. Большинство фрагментов мисок-ваз не дает возможности судить об их различиях по профилю тулова. Основными отличительными признаками являются различия в орнаментации и в наличии косых каннелюров по ребру. В сочетании с каннелюрами различаются такие варианты орнаментации мисок-ваз: валик (2 сосуда) (Рис. 1: 12); пролощенный зигзаг (5 сосудов) (Рис. 1: 15); валик и пролощенный над ним зигзаг (7 сосудов) (Рис. 1: 13, 14); пролощенный двойной зигзаг (9 сосудов) (Рис. 1: 16–18); сетка из пересекающихся под острым углом пролощенных линий (3 сосуда) (Рис. 1: 19); три валика и два пояса из пролощенных зигзага и горизонтальных, слегка наклонных линий между ними на горле и плече сосуда (1 сосуд) (Рис. 1: 20). Цвет сосудов преимущественно серый и темно-серый.

Вазы (Рис. 1: 21, 22). Всего исследованы фрагменты 6 сосудов. Все они в профиле они имеют округлобокую форму. На них отмечено два варианта орнаментации: пролощенный зигзаг (4 сосуда) (Рис. 1: 22); два пояса зигзагов (2 сосуда) (Рис. 1: 21). Цвет сосудов преимущественно серый или светло-серый.

Трехручные вазы (Рис. 2: 1–8). Проанализированы фрагменты 8 сосудов. Различия в этом типе керамики основаны на нескольких признаках: профиль тулова, профиль венчика, характер размещения орнамента, характер самого орнамента, характер крепления ручки и её профиль. По *профилю тулова*

трехручные вазы можно разделить на биконические, с четко выраженным ребром (фрагменты 4 сосудов) (Рис. 2: 1, 3) и округлобокие (фрагменты 1 сосуда) (Рис. 2: 8). Неизвестным остается профиль 3 сосудов. Все без исключения сосуды этого типа имеют Т-образный *венчик*, однако в профиле в нем можно выделить три группы: по центру венчика находится валик, разделяющий поверхность на две части (3 сосуда) (Рис. 2: 7, 8); по центру венчика находится борозда, разделяющая поверхность на две части (2 сосуда) (Рис. 2: 6); центр венчика не разделен (2 сосуда) (Рис. 2: 3). Подобные особенности невозможно установить у венчика одного сосуда. По *характеру размещения орнамента* фрагменты трехручных ваз также представлены тремя группами: орнаментирована только верхняя поверхность венчика (1 сосуд) (Рис. 2: 8); орнаментирована и верхняя поверхность венчика, и плечо сосуда (5 сосудов) (Рис. 2: 1, 2, 4–6); орнамент отсутствует (2 сосуда) (Рис. 2: 3). Характер размещения орнамента невозможно точно определить у одного сосуда. Непосредственно по *характеру орнамента* трехручные вазы формируются в четыре группы: пролощенный зигзаг (2 сосуда) (Рис. 2: 1, 2); сетка из пересекающихся под острым углом пролощенных линий (3 сосуда) (Рис. 2: 5, 7, 8); сложный орнамент в виде пролощенных зигзага, сетки и пояса из совмещенных пролощенного зигзага и вертикальных линий (1 сосуд) (Рис. 2: 4); какой-либо орнамент отсутствует (2 сосуда) (Рис. 2: 3). По *характеру крепления ручки* сосуды разделяются на виды: 1) верхняя часть ручки крепилась под венчиком (5 сосудов) (Рис. 2: 3, 8); 2) ручка выходит непосредственно из венчика (3 сосуда) (Рис. 2: 2, 6). В обоих случаях нижняя часть ручки опускалась на плечо сосуда. Наконец, различен и сам *профиль ручек*. Их поверхность разделена валиками на два сектора (4 экз.) (Рис. 2: 3), три сектора (1 экз.) (Рис. 2: 6) и четыре (1 экз.) сектора (Рис. 2: 2). Характер профиля ручки неизвестен у одного сосуда. Цвет трехручных ваз колеблется от светло-серого до темно-серого.

Наконец, последнюю категорию составляют кувшины (Рис. 2: 9–13). Всего проанализированы фрагменты 9 сосудов. Из них фрагменты 8 сосудов имеют лощеную поверхность и фрагменты 1 сосуда – шероховатую. Традиционными классификационными признаками кувшинов являются ширина горла, профиль тулова и количество ручек. По *ширине горла* кувшины разделяются на широкогорлые (2 сосуда) (Рис. 2: 9) и узкогорлые (6 сосудов) (Рис. 2: 10–13). По *профилю тулова* они представлены биконическими, с резким переходом на ребре сосуда (5 сосудов) (Рис. 2: 10–13) и округлобокими (1 сосуд) (Рис. 2: 9). Форма тулова неизвестна у 3 сосудов. Распределение кувшинов по *количеству ручек* оказалось довольно сложной задачей. Достоверно известно, что 1 кувшин является двуручным (имеет шероховатую по-

верхность) (Рис. 2: 9) и 1 – одноручным. Однако, орнаментация и профиль тулова фрагментов 5 сосудов, ручки или следы от ручек которых не сохранились, сближает их с одноручным кувшином, и, возможно, их можно было бы отнести к таковым. Но нет никакой гарантии, что эти кувшины вообще имели ручки, и не являлись графинами. С двумя другими фрагментами имеется большая ясность – в этом случае мы имеем только небольшие части горла без следов ручек. В любом случае, все эти фрагменты 9 сосудов мы относим к неопределенным фрагментам кувшинов. Наконец, важным отличительным признаком кувшинов является их *орнаментация*. Фрагменты 5 сосудов украшены каннелюрами, с пролощенным вдоль них линиями, на плече сосудов, а также срезанными по ребру овалами. Один сосуд имеет схожую орнаментацию, однако вдоль каннелюров располагаются линии из шнурового орнамента (Рис. 2: 10–13). Три других кувшина украшены валиками: в двух случаях на горле сосуда (Рис. 2: 9), и в одном – на горле и плече. Как и у остальных сосудов, цвет кувшинов колеблется от светло-серого до темно-серого, хотя цвет отдельных фрагментов имеет характерный оранжевый оттенок, приобретаемый во время вторичного обжига.

Кухонная керамика представлена фрагментами горшков (фрагменты 20 сосудов, 17,4 %) (Рис. 3: 1–9). Все фрагменты горшков имеют шероховатую поверхность, цвет которой колеблется от светло-серого до темно-серого. Сохранность фрагментов не дает возможности определить форму тулова всех сосудов. Однако, известно, что из крупных фрагментов четко выраженные биконические сосуды отсутствуют. На плече фрагментов 3 горшков находится орнамент в виде валика (Рис. 3: 1, 3), остальные 15 не имеют никакого орнамента.

Тарная керамика представлена только одним венчиком гончарного пифоса (0,9 %) (Рис. 3: 13).

Отдельно необходимо остановиться на фрагментах ***доньев*** (58 фрагментов) (Рис. 3: 10–12). Зачастую, по ним невозможно установить конкретный тип сосуда. Различаются кольцевые (фрагменты 28 сосудов) (Рис. 3: 11), плитчатые (фрагменты 18 сосудов) (Рис. 3: 12) и сплошные донья (фрагменты 12 сосудов) (Рис. 3: 10). При этом, кольцевые и плитчатые донья встречаются как среди лощеной, так и среди шероховатой керамики, а сплошные – только среди шероховатой.

Важным критерием оценки керамического комплекса из заполнения горна является наличие фрагментов *бракованной* посуды. На наш взгляд, в двух случаях это дефект дна, который, возможно привел к раскалыванию сосуда при обжиге, и в одном – вздутая пористая поверхность, вызванная, скорее всего, нарушением технологии обжига.

Лепная керамика представлена только пятью невыразительным фрагментами: тремя стенками и двумя донцами, поверхность которых имеет светло-серый цвет.

Соотношение лощеных и шероховатых фрагментов, обнаруженных в горне, является приблизительно равным: соответственно 52,6 % и 47,4 % (Табл. 3). Совершенно иное соотношение среди реконструируемых форм сосудов: здесь лощеная керамика составляет большинство – 73,6 %, тогда как шероховатая керамика – только 26,4 % (Табл. 2). С одной стороны, эта статистика может указывать на то, что в горне, в основном, производился обжиг лощеной столовой керамики. Однако, сам вопрос существования узкой специализации гончарных горнов довольно дискуссионный. Так, в нашем случае, столовая керамика, попавшая в засыпку горна, могла как происходить из последних партий обжигаемой посуды, так и формироваться весь период функционирования объекта.

Распределение керамики по разным конструктивным частям горна показывает, что наибольшее её количество содержалось в предгорновой яме и затем – в топочной камере (Табл. 3, 4). При этом шероховатая керамика в большей степени встречалась в обжиговом блоке, тогда как в остальных изучаемых частях горна и объектах, связанных с ним, преобладала лощеная керамика. Например, в гончарном горне, исследованном на поселении Боромля 2, подавляющее большинство находок в топочной камере составляла шероховатая керамика [Некрасова, 2006, С. 99].

Как отмечалось выше, среди исследованной керамики известно несколько случаев, когда фрагменты из разных частей объекта соединялись между собой (всего 19 реконструируемых форм). Известны такие сочетания: предгорновая яма – топочный блок (13 сосудов: 7 мисок, 4 миски-вазы, 1 кувшин, 1 горшок); предгорновая яма – развал в кв. С/16–17 (1 кувшин); предгорновая яма – развал в кв. Р/18 (1 миска-ваза); предгорновая яма – культурный слой (2 сосуда: 1 миска-ваза, 1 кувшин); предгорновая яма – топочный блок – развал Р/18 (1 ваза); обжиговый блок – топочный блок (1 горшок). Как видно, фрагменты керамики из обжигового блока и предгорновой ямы ни в одном случае не связаны, тогда как керамика из предгорновой ямы, топочного блока, развалов из кв. С/16–17, Р/18 и культурного слоя составляет один комплекс находок. Вероятнее всего, керамика, попавшая в обжиговый блок является более поздним заполнением. Возможно, он использовался затем в качестве обычной хозяйственной ямы (кроме фрагментов сосудов, там было обнаружено большое количество костей животных, грузила). Также интересно, что в некоторых случаях фрагменты керамики, которые соединяются между собой, имеют различный цвет поверхности.

По количественному и качественному составу находок заполнение горна из участка «Б» поселения Войтенки отличается от других черняховских горнов, исследованных в днепро-донецкой лесостепи. Так, из гончарного горна на участке «А» поселения Войтенки происходит 268 фрагментов сосудов, из них 56 фрагментов венчиков, из которых только 28 позволяет реконструировать форму сосуда (15 мисок, 6 мисок-ваз, 6 горшков) [Шультце, Любичев, 2010, С. 188–189]. Керамику двух горнов сближает преобладание среди мисок – сосудов открытых форм. В то же время, среди керамики горна из участка «А» нет мисок-ваз с каннелюрами по ребру, и вообще вся керамика довольно сильно фрагментирована [Шультце, Любичев, 2010, С. 189]. Керамика из горна, исследованного на поселении Боромля 2, также существенно отличается: здесь, в основном, преобладает шероховатая керамика [Некрасова, 2006, Рис. 39: 17–24; 40: 2–16]. Горны из Боромли 2 и горн из участка «Б» Войтенков объединяет только наличие фрагментов тарной посуды [Некрасова, 2006, Рис. 39: 17; 40: 12]. Наиболее близок нашему горну керамический комплекс горна из поселения Старые Санжары. Среди столовой керамики горна из Старых Санжар особо стоит выделить два фрагмента стенок мисок-ваз и фрагменты венчиков миски-вазы, орнаментированные косыми каннелюрами и орнаментом в виде сетки из пересекающихся под острым углом пролощенных линий на плече сосуда [Гейко, 1999, Рис. 3: 1, 5; 8; а также см. публикацию в этом сборнике]. Кроме того, керамику из заполнения горнов объединяет наличие мисок закрытого и открытого типов, а также наличие фрагментов венчиков пифосов.

Подводя итог, можно выделить несколько отличительных особенностей керамики из заполнения гончарного горна с участка Б поселения Войтенки 1. К таковым можно отнести преобладание среди целых реконструируемых форм лощеной столовой посуды, особенно орнаментированных каннелюрами мисок-ваз и трехручных ваз, а также нахождение большинства фрагментов из реконструируемых форм в предгорновой яме, топочном устройстве и в окружении объекта. При этом, вопрос об узкой специализации этого горна (исключительно обжиг столовой посуды) является открытым. Среди изученных и опубликованных гончарных горнов Днепровского лесостепного Левобережья, горн из Войтенков выделяет обилие материала из заполнения. Предварительно можно говорить о частичной схожести материала с керамикой из заполнения Старосанжарского горна, и о значительном различии с керамикой из горна, изученного возле с. Боромля.

На наш взгляд, изучение керамики во время выборки из заполнения гончарных горнов и её последующий анализ, требует в дальнейшем выработки единой методики, использование которой позволит значительно увеличить качество исследования этих комплексов.

Литература

Гейко А. В., 1999. *Черняхівське горно під Полтавою // АЛЛУ. № 1.*

Любичев М. В., Мызгин К. В., Варачева К. Г., 2012. *Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в 2011 году // НА ИА НАНУ. Харьков.*

Некрасова А. Н., 2006. *Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. Киев.*

Шультце Э., Любичев М. В., 2010. *Об изготовлении гончарной керамики в черняховской культуре. Гончарный горн на поселении Войтенки 1 (Восточная Украина) // Археологія Правобережної України. Вип. 2. Київ.*

D. A. Filatov

Die Keramik aus der Verfüllung des Töpferofens im Bereich B der Černjachov-Siedlung Vojtenki 1 (Ausgrabungen 2011)

Der Aufsatz ist der Analyse der Keramik aus der Verfüllung des im Jahre 2011 untersuchten Töpferofens in Vojtenki 1, Bereich B gewidmet. Aus den 1026 geborgenen Fragmenten gelang es, die Form von 107 Gefäßen zu rekonstruieren. Die meisten davon gehören zum Tischgeschirr (Schalen des offenen bzw. geschlossenen Typs, schalenförmige Vasen, Vasen und Kannen). Den größten Teil machen die schalenförmigen Vasen mit Kanneluren am Umbruch sowie die dreihenkligen schalenförmigen Vasen aus. Das Küchengeschirr ist durch Topffragmente mit abgerundetem Gefäßkörper repräsentiert. Vorratsgefäße sind durch ein Randfragment vertreten. Wegen des großen Anteils von Tischgeschirr in der Verfüllung des Töpferofens erhebt sich die Frage nach einer Spezialisierung des Ofens.

Табл. 1. Фрагменты неопределенных типов сосудов.
Tab. 1. *Fragmente unbestimmter Gefäßtypen.*

	Фр-ты венчиков	Фр-ты стенок	**ИТОГО**
Лошеная	39	335	**374**
Шероховатая	42	390	**432**
ИТОГО	**83**	**727**	**806**

Табл. 2. Распределение фрагментов сосудов по конструктивным частям горна (реконструируемые формы).
Tab. 2. *Die Verteilung der Gefäßfragmente nach verschiedenen konstruktiven Teilen des Ofens (rekonstruierbare Formen).*

	Обжиговый блок	Предгорновая яма	Топочная камера	Развал сосудов в кв. С/16-17	Развал сосудов в кв. Р/18	Культурный слой	**ИТОГО**	
Лошеная	13	82	27	9	6	25	**162**	**73,6 %**
Шероховатая	21	23	8	3	1	2	**54**	**26,4 %**
ИТОГО	**34**	**105**	**35**	**12**	**7**	**27**	**220**	
	15,4%	**47,7 %**	**16,8 %**	**5,3 %**	**3,1 %**	**12,2 %**	**100 %**	

Табл. 3. Распределение фрагментов сосудов по конструктивным частям горна (все фрагменты).
Tab. 3. *Verteilung der Gefäßfragmente nach verschiedenen konstruktiven Teilen des Ofens (alle Fragmente).*

	Обжиговый блок	Предгорновая яма	Топочная камера	Развал сосудов в кв. С/16-17	Развал сосудов в кв. Р/18	Культурный слой	**ИТОГО**	
Лошеная	28	246	107	86	12	59	**542**	**52,6 %**
Шероховатая	74	205	103	37	11	54	**484**	**47,4 %**
ИТОГО	**102**	**451**	**210**	**123**	**23**	**88**	**1026**	
	11,5 %	**44,1 %**	**21**	**12,5 %**	**2,3 %**	**8,6 %**	**100 %**	

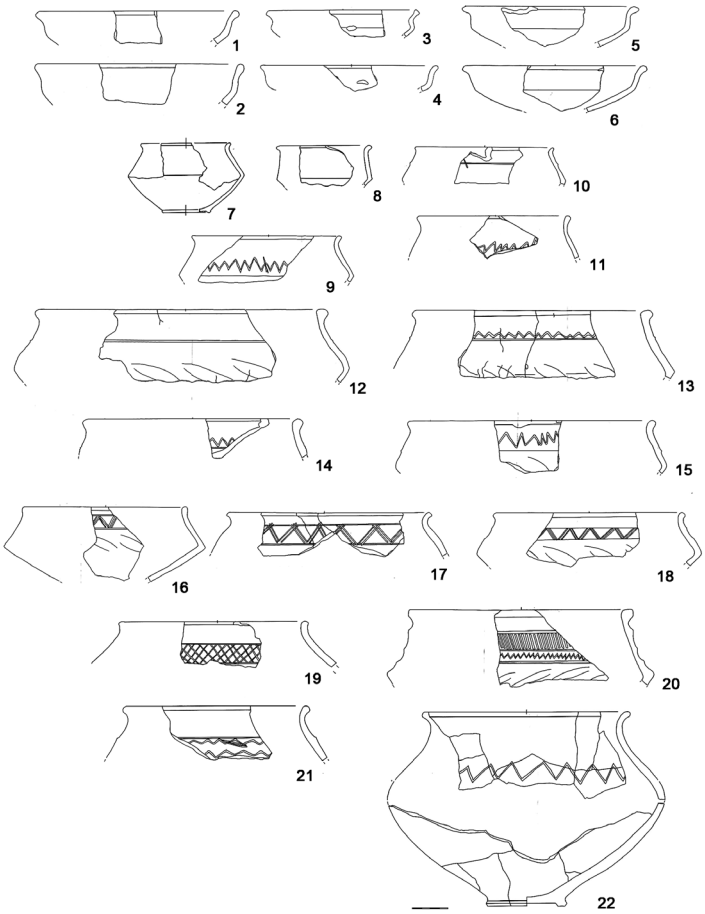

Рис. 1. Столовая керамика из заполнения гончарного горна на участке «Б» поселения Войтенки-1. 1–6 – миски открытого типа; 7–11 – миски закрытого типа; 12–22 – миски-вазы.

Abb. 1. *Tafelgeschirr aus der Verfüllung des Töpferofens aus dem Bereich B der Siedlung Vojtenki 1. 1–6 – Schüssel offenen Typs; 7–11 – Schüssel geschlossenen Typs; 12–22 – schalenförmige Vasen.*

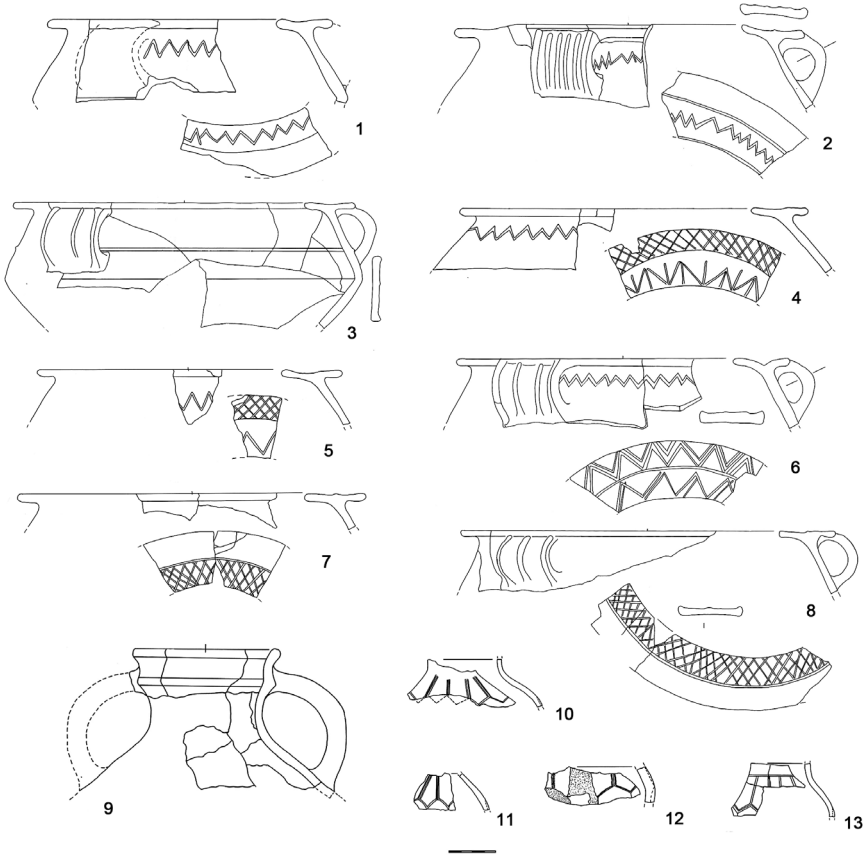

Рис. 2. Столовая керамика из заполнения гончарного горна на участке «Б» поселения Войтенки-1. 1–8 – трехручные миски-вазы; 9–13 – кувшины.
Abb. 2. *Tafelgeschirr aus der Verfüllung des Brennofens aus dem Bereich B der Siedlung Vojtenki1. 1–8 – dreihenklige Vasen; 9–13 – Kannen.*

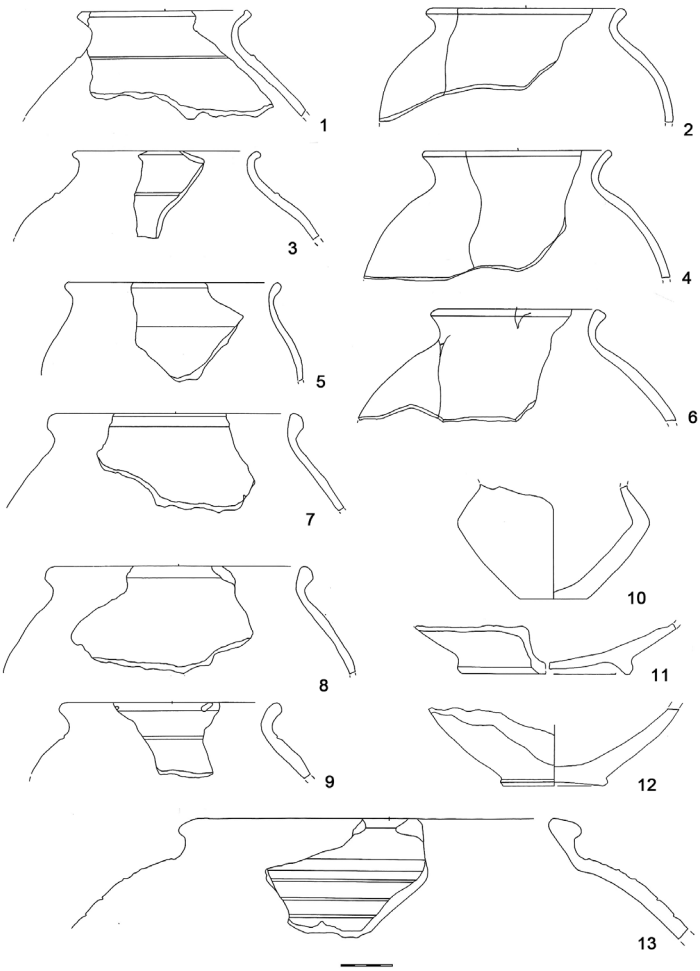

Рис. 3. Кухонная (1–9) и тарная (13) керамика, донные части сосудов (10–12) из заполнения гончарного горна на участке «Б» поселения Войтенки-1.

Abb. 3. *Küchengeschirr (1–9) und Vorratsgefäße (13), Bodenfragmente der Gefäße (10–12) aus der Verfüllung des Töpferofens aus dem Bereich B der Siedlung Vojtenki1.*

А. В. Гейко, Р. М. Рейда, С. В. Сапєгін

Гончарне горно із черняхівського селища Старі Санжари

Візитною карткою черняхівської культури є гончарний посуд. Черняхівське населення мало передові технології з його виготовлення, зокрема використання гончарного круга та випалювальних споруд. На території України виявлено більше 50 гончарних горнів, у яких випалювалися різноманітні види глиняних виробів [Бобринський, 1991, С. 196]. У Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі досліджено менше 10-ти таких об'єктів, що пов'язано із недостатнім вивченням даного регіону.

У 1999 р. гончарне горно виявлено і розкопано одним із авторів на селищі черняхівської культури біля с. Старі Санжари Новосанжарського району Полтавської області [Гейко, 1999, С. 76–82]. Горно знаходилося на задернованому схилі лівого схилу балки, на дні якої розміщені ставки. Саме під час насипання земляної греблі одного із ставків воно і було частково пошкоджене траншеєю, яка перерізала горно навпіл.

Розкопками досліджене горно та передгорнова яма. Хоча збереглася лише половина горна, але можна встановити розміри та простежити його конструктивні особливості. Зокрема, з метою протипожежної безпеки виробничий комплекс було побудовано на краю селища. Окрім того, тут для будівництва передгорнової ями потрібно було менше фізичних затрат, бо вона знаходилася нижче від горна по схилу балки. Горно та передпічну ями, орієнтовані по лінії північний схід – південний захід, було викопано у материку, який знаходиться на глибині 0,4 м від рівня денної поверхні (Рис. 1).

Передгорнова яма мала овальну форму та звужені донизу стінки. Її розміри – 2,1×1,92 м, глибина від денної поверхні – 1,15 м, від рівня материка – 0,75 м. Дно знижується на 0,05 см у бік топкової камери. Яма не тільки покращувала підступ до горна, а й підсилювала тягу повітря. Невеликі розміри передгорнової ями та відсутність у ній знахідок (гончарні глини, відбитки круга тощо) свідчать про те, що вона не використовувалась як майстерня гончаря.

Передгорнову яму та горно з'єднував топковий канал арочної форми, довжиною 0,89 м. На виході у передгорнову яму він мав висоту – 0,4 м і ширину у нижній частині – 0,45 м.

Саме горно мало форму усіченого конуса і складалося із двох камер – верхньої, де випалювався посуд, та нижньої – топкової, де згоряли дрова. Виявлено дуже подрібнені залишки горизонтальної глиняної перегородки – череня, що їх розділяв. Його товщина – 0,08–0,09 м, приблизний діаметр – 0,80–0,90 м. У ньому знаходилися округлі продухи для проникнення горючих газів. Точна їх кількість та діаметр не встановлені.

Стінки топкової камери помітно розширювалися донизу. Камера не мала ніяких систем для розподілення тепла – на зразок підпірної перегородки – «козла», на яку б опиралась черінь. Лише в центрі знаходилося невелике кругле підвищення із глини діаметром 0,25 і висотою 0,1 м.

На жаль, верхня камера – випалювальний блок – майже не збереглася, але можна стверджувати, що вона була круглої форми і конічною у перетині. По випалених до червоного кольору материковій глині і землі можна визначити висоту камери – близько 0,76 м, діаметр у нижній частиній – 0,9 м.

Стінки горна та топковий канал обмазувалися шаром глини товщиною до 0,1 м. Лише при виході останнього у передгорнову яму, на довжину 0,18 см цього не робили. Можливо, під час експлуатації горна обмазана глина тут обвалилася. Для підтримання щойно зробленого череня у топковій камері робився дерев'яний каркас із дощечок шириною 0,05–0,08 м. У долівці нижньої камери виявлено 5 ямок від округлих у діаметрі стовпчиків, які вставлялися у глину вертикально на глибину 0,05–0,08 м. Їх діаметр – 0,04–0,08 м. Вони підтримували каркас, а після першого випалювання згоріли.

Про високу температуру під час випалювання свідчать стінки ями товщиною 0,1 м, у якій споруджений горн, та долівка передпічної ями, навколо отвору топкового каналу, які мали червоний колір.

Сучасний колір глини, якою обмазувалися стінки печі, – сіро-зелений, що вказує на відновний процес випалювання посуду. Очевидно, невеликий отвір топкового каналу та верх горна на останньому етапі випалювання, коли вкидалися дрова, які давали багато диму (сосна, вільха), або гній тварин (етнографічні спостереження А. В. Гейка), герметично закривалися.

Під час розкопок знайдено лише фрагменти ліпленого та гончарного глиняного посуду. У самому горні виявлено кілька невеликих фрагментів мисок чорного кольору із лискованою поверхнею, які потрапили сюди випадково. Загальна нечисельність виявлених фрагментів, імовірно, пов'язана із звільненням горна від залишок виробництва з метою проведення наступного випалювання.

У культурному шарі виявлено розвал маленького ліпленого горщика світло-коричневого кольору, висотою 7,8 см, з діаметром вінця та денця, відповідно 6,8 та 7,0 см. Він має ледь намічені невеликі вінця, розхилені назовні

(Рис. 2: 6). Окрім того, виявлено фрагмент горщика із злегка відхиленими потовщеними вінцями. Інших зразків ліпленого посуду не виявлено.

Знайдені у культурному шарі та ямі фрагменти посуду, що вироблений на гончарному крузі, належать кухонному, столовому і тарному.

Столовий посуд належить глечикам, мискам-вазам. Миски розподіляються на три групи: відкриті, закриті та з ледь вираженою біконічностю.

Самі форми посуду, виявлені під час дослідження цієї теплотехнічної споруди, відносяться до достатньо поширених типів, відомих, практично, на всій території черняхівської культури. Викликає інтерес фрагмент біконічної посудини (миски) з невеличким вушком-ручкою у верхній частині (Рис. 2: 14).

Найпоширенішими є примірники з лискованим орнаментом у вигляді сітчатих композицій (Рис. 2: 1, 2, 5, 14, 18; 3: 3). Загальне поширення такого способу, без сумніву, можна пов`язувати з характерним для черняхівської культури способом обробки поверхні столового посуду за допомогою лискування.

У нашому випадку спостерігаються два види таких композицій, зовні досить схожих, але дещо відмінних за технікою виконання. Перша – поширеніша (Рис. 2: 1, 5, 14, 18; 3: 3), виконувалася лискуванням коротких перехрестних смуг, які обмежені або випуклимими валиками (Рис. 2: 18), або двома горизонтальними лискованими лініями (Рис. 3: 3), або менш помітними, імовірно існуючими на етапі обробки поверхні маркерами (Рис. 2: 1, 5, 14). Другий спосіб полягав, очевидно, в ликуванні суцільної зигзагоподібної лінії, поряд з якою пізніше пролисковувалася ще одна, утворюючи схожий на вище описаний, проте не повністю ідентичний орнамент. Лискування, зроблене цим способом, представлене в одному фрагменті посуду (Рис. 3: 2), причому в двох варіантах – з однією та двома зигзагоподібними лініями.

Приклади таких орнаментальних композицій досить широко відомі на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Зокрема, помітна кількість посуду, прикрашеного аналогічно, походить із дослідженого могильника Компанійці [Некрасова, 2006, рис. 63: 18; 77: 2; 79: 13; 80: 6, 11; 82: 2; 83: 8].

Випуклі орнаменти представлені в нашому випадку двома видами: горизонтальними валиками (Рис. 2: 18) та невеликими косими канелюрами (Рис. 2: 1, 3, 5, 14). Горизонтальні валики тут виконують швидше допоміжну функцію, обмежуючи сітчатий лискований орнамент у верхній частині біконічної миски (Рис. 2: 18), хоча поширеними є випадки і самостійного їх застосування, як, наприклад, на глекові, кубкові та кухлеві з поховання в с. Водяне [Рейда, Луговий, 2003, рис. 1–3].

Невеликі скошені канелюри на фрагментах горна виконані в районі найбільшого розширення тулуба, у верхній частині біконічних посудин (Рис. 2: 1, 3, 5 14; 3; 3: 3). Практично в усіх випадках (№ 3, рис. 2 сильно фрагментований) цей орнамент поєднується з лискованим, опис якого поданий вище. Такий вид орнаментації також доволі поширений на території Дніпровського Лівобережжя, відомий, зокрема, на посуді з могильників Боромля [Некрасова, 2006, рис. 3: 14; 5: 8, 9; 11: 4], Успенка [Некрасова, 2006, рис. 49: 13; 50: 15], Компанійці [Некрасова, 2006, рис. 78: 11; 79: 9]. У переважній більшості випадків даний спосіб орнаментації поєднується з іншими (лискуванням, випуклим орнаментуванням, врізним, штампованим) способами орнаментації.

Зазначимо, що виділені на кераміці старосанжарського поселення способи орнаментації та орнаментальні композиції є характерними способами прикрашання столового посуду в усьому ареалі поширення черняхівської культури.

До тарного посуду належать два вінця піфосів. Один із них має шерехату поверхню (Рис. 3: 2). Інший має зовні загладжену поверхню (Рис. 3: 3).

У культурному шарі знайдена ніжка світло-глиняної амфори «інкерманського типу», або типу F за класифікацією Д. Б. Шелова. В. В. Кропоткін їх відносить до першої половини IV ст. н. е. [Кропоткін, 1998, С. 129].

Виявлений горн можна віднести до споруд з горизонтально-діагональним рухом горючих газів (підклас 2 за О. О. Бобринським). Його топка винесена за межі простору, розміщеного під паливно-роздільним блоком-черенем. Горни цього підкласу були широко розповсюджені на пам’ятках черняхівської культури. За особливістю організації простору, який знаходиться безпосередньо під паливно-розподільним блоком, горно відноситься до 1 виду за класифікацією О. О. Бобринського. Воно характеризується вільним (неорганізованим) простором під тілом паливно-розподільного блока.

Таких гончарних горнів досліджено дуже мало. Один виявлений на селищі біля с. Оселівка Чернівецької області. Другий – на поселенні Холмське-2 Одеської області. З певною мірою обережності сюди можна віднести і дуже зруйноване горно із селища Підлужжя Рівненської області.

Горно не було покинуте внаслідок руйнувань і не було засипане сміттям. Судячи з усього, ймовірно, планувалося його подальше використання. Під час археологічних розкопок старосанжарського горна чітких хронологічних індикаторів не виявлено, тому його можна датувати IV ст.

Література

Бобринський А. А., 1991. *Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. Москва.*

Гейко А. В., 1999. *Черняхівське горно під Полтавою // АЛЛУ. № 1.*

Кропоткін В. В., 1998. *Світлоглиняні вузькогорлі амфори «інкерманського типу» // Археологія. № 4.*

Некрасова А. Н., 2006. *Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. Киев.*

Рейда Р., Луговий Р., 2003. *Комплекс кераміки черняхівської культури з Водяного // УКЖ. № 1.*

A. V. Gejko, R. N. Rejda, S. V. Sapegin

Der Töpferofen aus der Černjachov-Siedlung Starye Sanžary

Im Jahre 1999 wurden auf der Černjachov-Siedlung Starye Sanžary, Rajon Novosanžarsk, Gebiet Poltava, ein Töpferofen und die dazugehörige Arbeitsgrube freigelegt. Der Ofen hatte die Form eines Kegelstumpfes und bestand aus zwei Kammern – der oberen für das Brennen des Geschirrs und der unteren für den Brennstoff.

Während der Ausgrabungen kamen Fragmente scheibengedrehter und handgeformter Keramik zu Tage. Im Brennofen selbst lagen nur einige Schüsselfragmente, die zufällig dorthin gelangt sind. Das deutet darauf hin, dass der Ofen nicht infolge einer Zerstörung aufgegeben, sondern mit Wirtschaftsabfall zugeschüttet wurde.

Es wurden keine genauen chronologischen Indikatoren gefunden, deswegen wird der Ofen allgemein in das 4. Jh. datiert.

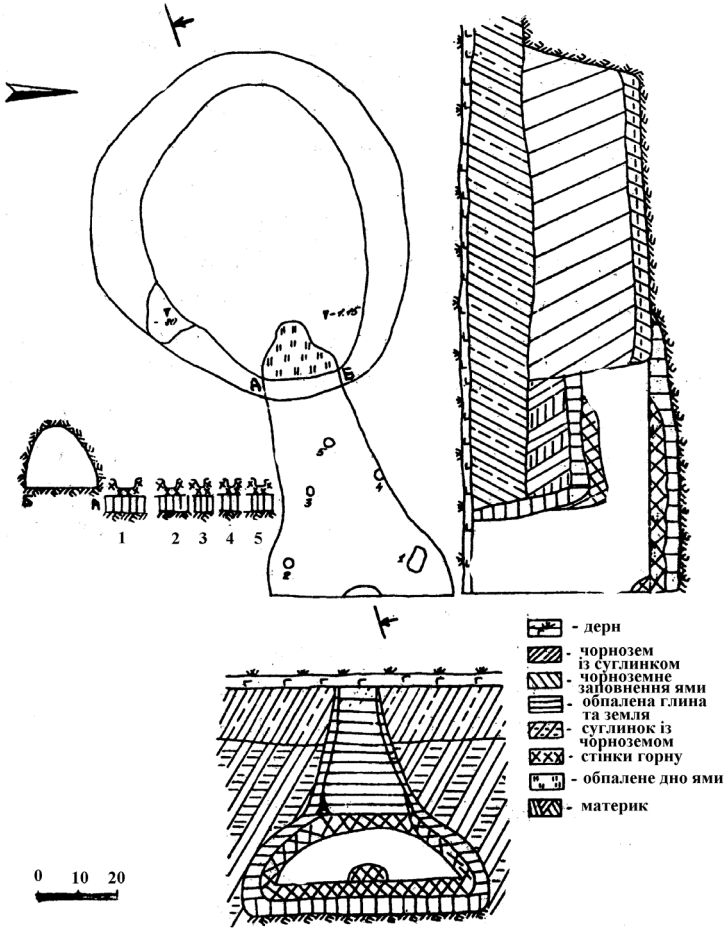

Рис. 1. План горна та передпічної ями.
Abb. 1. *Plan des Töpferofens und der Arbeitsgrube.*

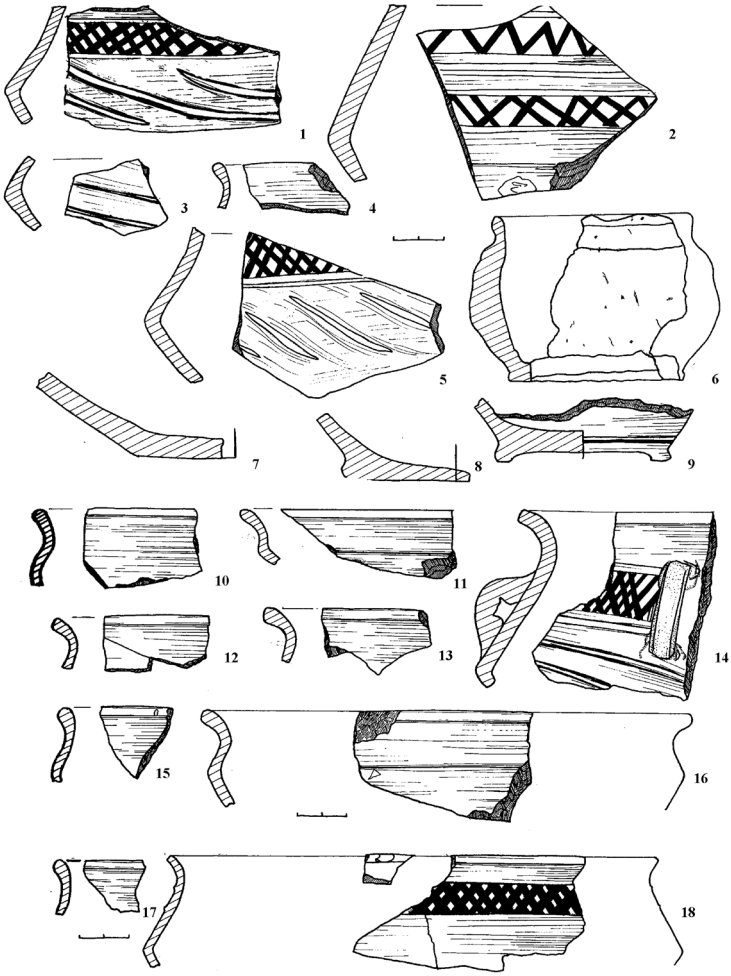

Рис. 2. Фрагменти посуду черняхівської культури.
Abb. 2. *Fragmente des Černjachov-Geschirrs.*

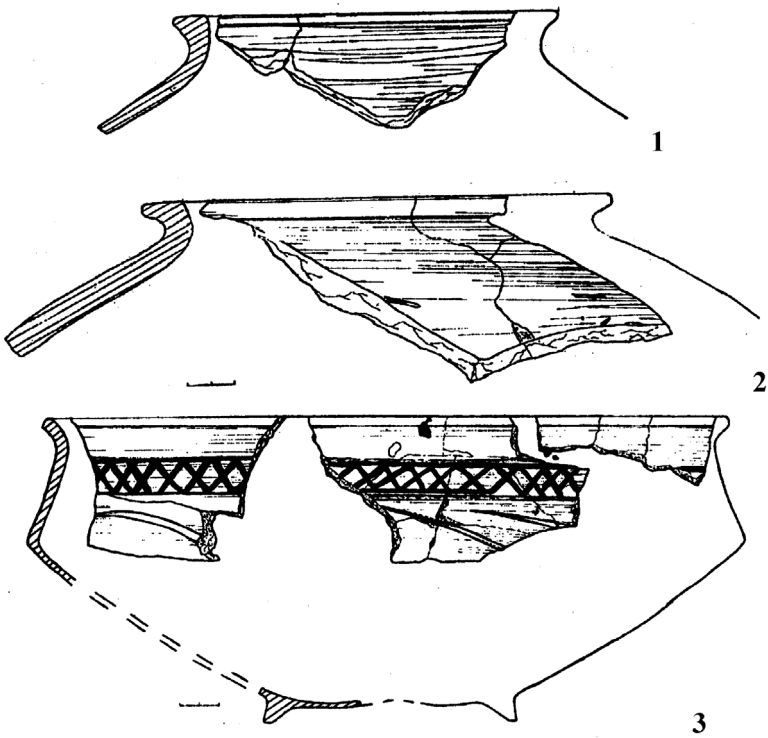

Рис. 3. Фрагменти посуду черняхівської культури.
Abb. 3. *Fragmente des Černjachov-Geschirrs.*

А. Л. Антонов

Гончарный горн на поселении урочища Портмашево

Многослойное – скифского, черняховского, древнерусского времени – поселение урочища Портмашево впервые обследовано в 1957 году А. В. Бодянским в ходе работ Днепровского отряда Днепровской экспедиции ИА АН Украины [Шапошникова, Бодянський, Щепинський, 1957, С. 14]. Повторные обследования проводились в 1977 году А. В. Бодянским [Бодянський, 1977, С. 7], в 1983 и 1988 годах – отрядами археологической экспедиции Запорожского краеведческого музеям под руководством З. Х. Попандопуло [Попандопуло, 1984, С. 4] и И. Р. Тихомоловой [Тихомолова, 1988, С. 12], а в 1990 году – Ю. И. Благовещенского [Благовещенский, 1990]. В 1983 году на поселении проводились исследования З. Х. Попандопуло [Попандопуло, 1984, С. 4–9], а в 1990–1994 годах – Ю. И. Благовещенским [Благовещенский, 1991]. С 1997 года на памятнике работает автор.

Поселение располагается на правом берегу Каховского водохранилища, в 2,3 км на юго-запад от с. Беленькое Запорожского района Запорожской области (Рис. 1: 1, 2).

В ходе раскопок 1991 года обнаружены остатки гончарного комплекса черняховского времени, состоявшего из горна № 1, сообщающегося с рабочей площадкой воздуховодом, а также остатки полуземлянки и трех хозяйственных ям[1].

Стратиграфия раскопа. Пахотный слой достигал глубины 0,35 м от уровня современной поверхности (с. п.). Культурный слой, не выраженный цветом, залегал неравномерно: над заполнением горна – на глубине 0,95–1,4 м, над заполнением рабочей площадки – на глубине 0,4–0,8 м. С глубины 0,9 м начинался однотонный предматерик, переходивший на глубине 1,5 м в светло-желтую материковую глину. Местами, на глубину до 0,4 м от с. п., поверхность раскопа перекрыта остатками строений XX в.

В *культурном слое* в большом количестве встречались фрагменты керамики черняховской культуры (97 шт.) (Рис. 2), единичные фрагменты древнерусских сосудов в суглинковой западине древнего горизонта (7 шт.),

---

[1] Выражаю благодарность Ю. И. Благовещенскому за возможность использовать неопубликованный материал.

а также кости животных, единичные фрагменты глиняной обмазки, фрагмент каменной ошлифованной булавы. Среди керамики черняховского времени преобладала лепная (55 шт.), представленная фрагментами горшков кухонного и тарного типов, одной миски кухонного типа (Рис. 2: 10) и одной крышки горшка. Гончарная керамика в основном представлена шершавой (24 шт.) и лощеной (18 шт.). На глубине 1,3 м от с. п. на поверхности раскопа определилось пятно заполнения вытянутой по оси северо-восток – юго-запад формы (Рис. 1: 3). Отчетливый контур заполнения прослежен на глубине 1,5 м от с. п.

Остатки топочной камеры горна со сплошной глинобитной перегородкой обнаружены на глубине 1,5 м от с. п. (Рис. 1: 3). Топочная камера сохранилась на высоту 0,8 м, южная ее часть была разрушена обвалом берега. Диаметр камеры составлял ≈ 1,5 м, (сохранившаяся ширина – 1,2 м). Глубина дна топочной камеры составляла 2,25 м от с. п. (0,7 м от верхнего края материка). Стены прокалены на глубину до 0,15 м. Продольная (от воздуховода) перегородка шириной 0,3 м сохранилась на высоту до 0,12 м и ориентирована с запада на восток. На глубине 2,25 м от современной поверхности обнаружены остатки воздуховода, примыкавшего к горну с западной стороны и выходившего в исследованную в 1990 году полуземлянку № 1 [Благовещенский, 1990], являющуюся рабочей площадкой горна. Длина воздуховода составляла 0,8 м, диаметр 0,25 м, стены прокалены на глубину до 0,05 м. На расстоянии 0,4 м от горна воздуховод был перекрыт фрагментом желтоглиняной лощеной миски, со стороны рабочей площадки запечатан обожженной глиной.

Перегородка, разделяющая горн на топочное и обжигательное пространство не сохранилась.

Пространство горна заполнено равномерно окрашенным гумусированным грунтом. В заполнении найдены фрагменты гончарной керамики черняховского времени (Рис. 3), большинство из которой (48 шт.) – лощеная. Также найдены кости животных и скелета собаки, частично лежавшего в анатомическом порядке.

Размеры рабочей площадки горна, составляли 2,0×1,8 м. Площадка подовальной в плане формы, дно находилось на глубине 2,05 м от с. п.

Литература

Шапошникова О. Г., Бодянський О. В., Щепинський А. О., 1957. *Звіт про роботу Дніпровського загону Дніпровської експедиції за 1957 р. // НА ИА НАНУ. 1957/10«б».*

Бодянський О. Б., 1977. *Археологічні пам`ятки Запорізької та Дніпропетровської областей, які зруйновані , або руйнуються водами озера ім. В. І. Леніна та Каховського водосховища // НА ИА НАНУ. 1977/89.*

Попандопуло З. Х., 1984. *Отчет о разведках по берегам Каховского водохранилища в пределах Запорожской обл. в 1984 г. // НА ИА НАНУ. 1984/71.*

Тихомолова И. Р., 1988. *Отчёт о разведках на территории Запорожской обл. в 1988 // НА ИА НАНУ. 1988/193.*

Благовещенский Ю. И., 1990. *Отчет об охранных раскопках поселения черняховской культуры III–V вв. в урочище Портмашево Запорожского района Запорожской области в 1990 г. // НА ИА НАНУ. 1990/243.*

Благовещенский Ю. И., 1991. *Отчет об охранных раскопках поселения черняховской культуры III–V вв. в урочище Портмашево Запорожского района Запорожской области в 1991 г. // НА ИА НАНУ. 1991/91.*

A. L. Antonov

Der Töpferofen in der Siedlung von Uročišče Portmaševo

Bei Ausgrabungen wurde 1991 in der Siedlung von Uročišče Portmaševo (Dorf Belen'koe, Rajon Zaporožskij, Gebiet Zaporož´e) die Reste einer Töpferwerkstatt der Černjachov-Kultur gefunden. Dieser Komplex besteht aus dem Töpferofen, den Resten eines Grubenhauses und drei Gruben. Das Grubenhaus diente als Arbeitsplatz. Durch den Schürhals waren der Töpferofen und das Grubenhaus (Arbeitsplatz) miteinander verbunden. Der Feuerungsraum ist durch eine massive Trennwand in zwei Teile gegliedert und die Lochtenne war zerstört.

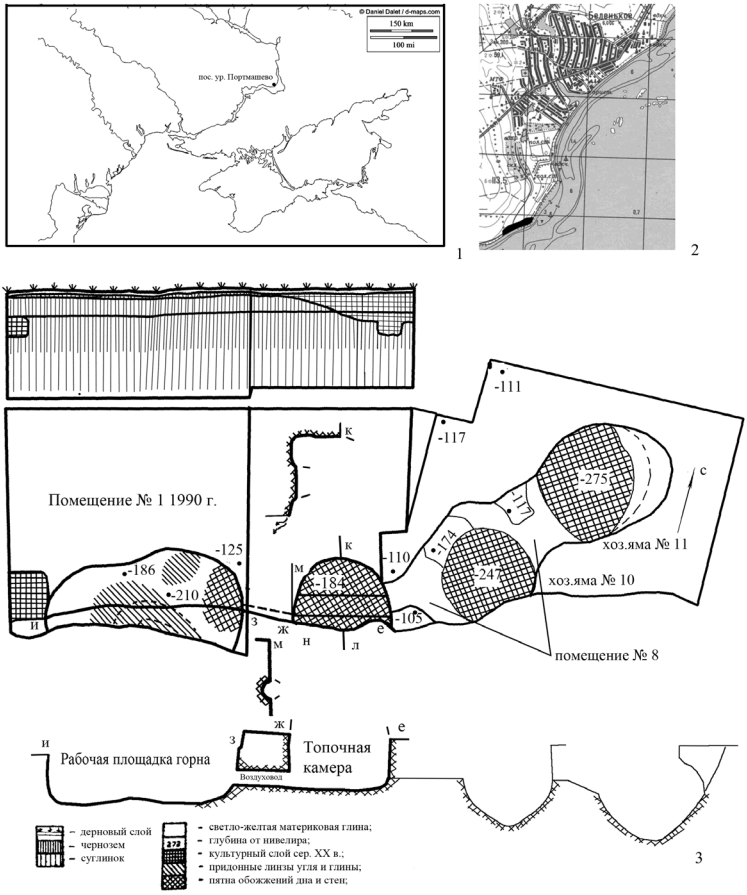

Рис. 1. Местонахождение урочища Портмашево (1, 2). План раскопа с горном (3).
Abb. 1. *Lage von Uročišče Portmaševo (1, 2). Plan der Grube mit dem Brennofen (3).*

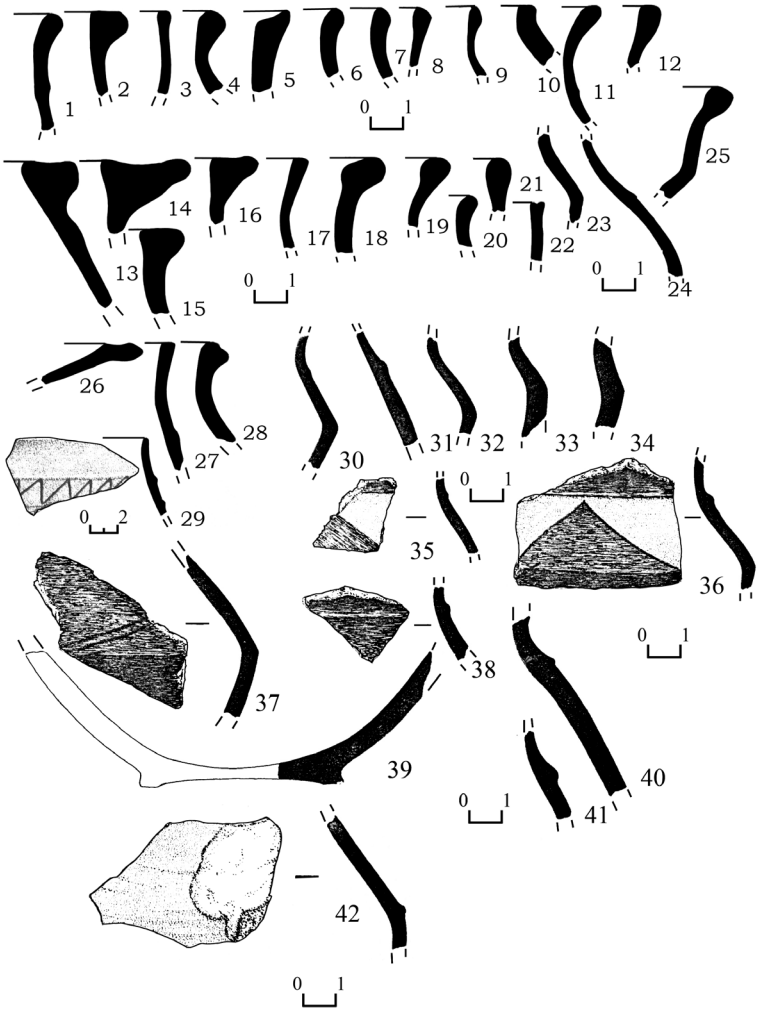

Рис. 2. Находки из заполнения раскопа.
Abb. 2. *Funde aus der Verfüllung der Grube.*

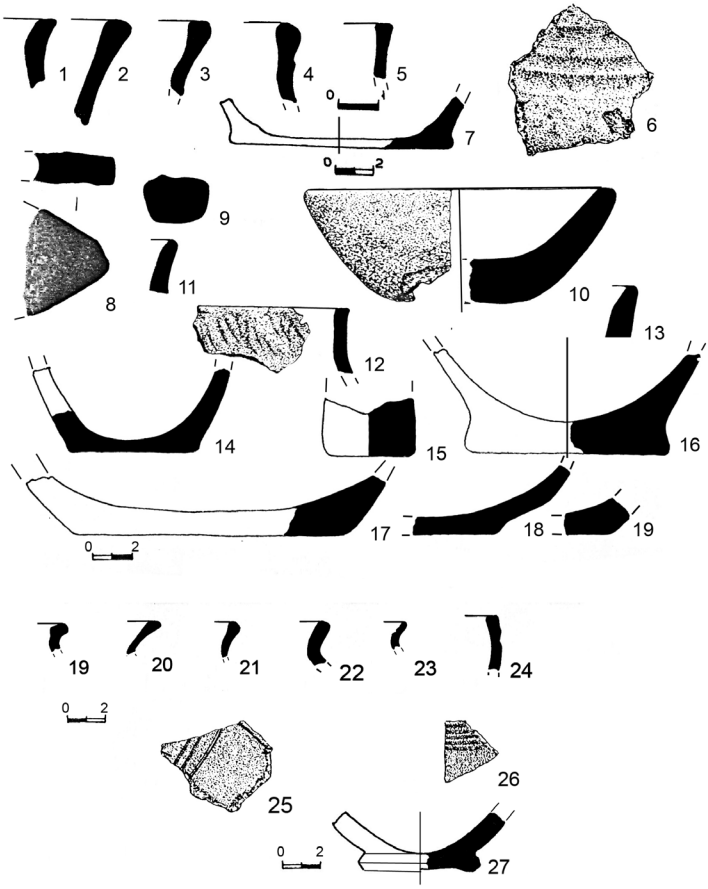

Рис. 3. Находки из заполнения горна.
Abb. 3. *Funde aus der Verfüllung des Brennofens.*

M. Hegewisch

Einheimische Töpferöfen der Römischen Kaiserzeit im Westen der *Germania magna*. Ein kurzer Überblick

Einleitung

Auf dem Feldseminar der Germanisch-Slawischen Expedition der Charkover-Nationalen-V.-N. Karazin Universität und des Deutschen Archäologischen Instituts in Charkov hat der Autor einen Überblick über kaiserzeitliche germanische Töpferöfen im westlichen Teil der Germania Magna präsentiert, wobei er sich regional auf den Raum des heutigen Deutschlands beschränkte. Dieser Beitrag wird im Folgendem gekürzt wiedergegeben.

Einleitend muss festgestellt werden, dass das Forschungsbild über Töpferöfen der älteren und jüngeren Römischen Kaiserzeit im Westen der Germania magna äußerst lückenhaft ist. Eine jüngere Zusammenstellung der Töpferöfen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte liegt nicht vor. Daher kann im Folgendem auch nur auf einige fragliche bzw. wenige sichere Befunde hingewiesen werden, die von Bedeutung scheinen.

Für die Römische Kaiserzeit lassen sich unterschiedliche Möglichkeiten und Verfahrensweisen erkennen, Keramik zu brennen. Zuerst einmal ist festzuhalten, dass in dieser Zeit Gebrauchskeramik im westgermanischen Raum freihandgeformt hergestellt wurde. Findet sich Drehscheibenkeramik, so handelt es sich um römischen Import, die Herstellung germanischer Drehscheibenkeramik setzt nach gegenwärtigem Stand der Forschung in den hier betrachteten mitteleuropäischen Regionen erst ab der Stufe B2/C1a ein [Hegewisch, 2011; Schuster, 2011], und dies nicht befördert aus dem römischen Westen, sondern aus östlichen und südöstlichen Regionen, wie insbesondere bei Schuster [Schuster, 2011, 209 ff.] anhand der Gefäße aus Weklice bei Elbląg im Vergleich zu scheibengedrehter Keramik der Formengruppe Gießmannsdorf-Großenhain deutlich wird. Weder finden sich in den in diesem Beitrag thematisierten Regionen – und nur für jene wird hier argumentiert – Töpferöfen, die eindeutig auf römische Vorbilder zurückzuführen sind, wie sie etwa aus Mogontiacum (Mainz) [Heising, 1997] bekannt sind, noch orientieren sich die Drehscheibenkeramiken dieser Zeitstufen an römischen Profilen, und auch die Töpfereitechnik selbst ist eine andere, als die römische, so dass nicht zu erkennen ist, wo im mitteleuropäischen Raum ein Anstoß für das Töpfern

einheimischer Drehscheibenwaren von römischer Seite aus erfolgt sein soll. Verfasser sieht dies daher nur als These und als Forschungstopos an.

In zahlreichen Regionen wird Keramik wohl vor allem in den Wohngehöften – also im Hausbrand von den Verbrauchern selbst – hergestellt. Einige Gefäße erlauben den Schluss, dass es im elb- und küstengermanischen Raum auch in der älteren Römischen Kaiserzeit zumindest in einigen Regionen eine zentralisiertere Keramikherstellungen gegeben hat. Hinweise darauf liefern sowohl einige Befunde als auch Keramikfunde. Hinsichtlich des Keramikbrandes lassen sich vor allem für die ältere Römische Kaiserzeit im Wesentlichen drei Möglichkeiten erkennen, Keramik zu brennen.

1. Der Brand ohne konstruktive Elemente

Ein Brand auf ebener Erde oder in einfachen Gruben dürfte zu den ursprünglichsten Brennmethoden überhaupt gehören. Brände dieser Art sind archäologisch nur schwer nachzuweisen, hinterlassen sie doch nur holzkohlehaltige oder rot verziegelte, mehr oder minder tief in den Boden reichende, strukturlose Flecken. Grubenbrände stellen sich in der Ausgrabung als holzkohlehaltige Befunde dar, die auch anderen Zwecken gedient haben mögen. Selbst aus solchen Gruben geborgene zerscherbte Keramik – zumindest in kleineren Mengen – erlaubt keine Interpretation dieser Befunde als Brenngruben, können sie doch auch schlicht der Entsorgung von häuslichem Unrat gedient haben.

2. Der Brand im Meilerofen

Eine mindestens seit der Vorrömischen Eisenzeit bekannte Ofenvariante sind Formen, die als Typ ‘Hasseris’ angesprochen werden [Weiser, 2003, 34 ff.]. Bei ihnen handelt es sich um recht schlichte, dennoch funktionale Konstruktionen, wie sie gut belegt im skandinavischen Raum von der Eisenzeit bis in das Mittelalter genutzt wurden. Für den deutschen Raum rekonstruierte H. Hingst derartige Meileröfen. Bei ihnen wurden flache Ofengruben gegraben und diese mit dünnen Lehmkuppeln überwölbt, der Belüftung dienten seitliche Luftkanäle und der Entlüftung ein Rauchabzug in der Lehmkuppeldecke. Die getrocknete Keramik wurde durch die Eingangsöffnung in den Ofen gestellt und den Rekonstruktionen zufolge in Brennmaterial aus Gras und trockenen Holzstücken gebettet, das Feuer entfacht und die Ofenöffnung verschlossen (Abb. 1). Nach dem Brand und dem Auskühlen des Ofens wurde der Ofen vorsichtig geöffnet und das Brenngut entnommen. Reste der dünnwandigen Kuppeln sind nur bei recht tief eingegrabenen Öfen erhalten. Was von jener Konstruktionsart bleibt, sind also Eingrabungen, die etwa mit Steinen ausgelegt sein können. Interessanterweise gibt es von unterschiedlichen deutschen Fundplätzen ebensolche Befunde, die in der Regel

als Backöfen [Uschmann, 2004, 72 ff.] gedeutet werden, was für einige Befunde vielleicht eine Fehlinterpretation darstellt. Öfen des Bautypus Hasseris ähneln nach der Typologie von J. Henning seiner Ofenvariante D (Abb. 2). Diese weisen im Unterschied zum Hasseris-Typ aber keine zusätzlichen Luftkanäle auf. Beide Ofentypen erlauben keine kontrollierte Brandführung, so dass das überlieferte Brenngut recht vielfarbig sein kann.

3. Transportable Öfen

Der zweite Grund, weshalb in Deutschland Töpferöfen nur selten aufgefunden werden, erklärt sich möglicherweise für einige Regionen über die Nutzung „transportabler" Öfen, wie sie etwa aus der kaiserzeitlichen Siedlung von Weddinghusen, Lkr. Dithmarschen bekannt sind. In einer Arbeitsgrube wurden Fehlbrände und Reste zweier abnehmbarer konischer Ofenkuppeln (Töpferöfen A und B) sowie eine fragmentierte Lochtenne entdeckt (Abb. 3: 1). Töpferofen A ließ sich rekonstruieren [Arnold, 1976] und ergab eine etwa 1 m hohe konische Kuppel. Die Ofenwandung war ca. 2 cm stark, die sich unter dem Ofen befindliche Töpferofengrube noch 1,7 m tief [Arnold, 1976, 1165 f.]. Die Kuppel besaß zwei Verstärkungsleisten sowie neun gerippte Bandhenkel, welche einen Transport ermöglichten. Zum Ofen gehörte eine separat gefertigte Lochtenne mit etwa 200 fingerstarken Löchern. Eine Abzugsöffnung befand sich seitlich im obersten Drittel des Ofens [Arnold, 1976]. Bei Brennversuchen des Museums Heide in einem nachgebauten Ofen mit Lochtenne konnten zwei Ofenbrände durchgeführt werden, die Lochtenne sank schließlich beim dritten Brand leicht ein, so dass mit solchen Konstruktionen etwa drei bis vier Brände möglich gewesen sein dürften [Arnold, 1976, S. 63]. Töpferöfen mit wieder verwendbaren Fertigteilen datieren in das erste nachchristliche Jahrhundert bzw. können nur allgemein als kaiserzeitlich angesprochen werden. Sie scheinen eine Spezialität des deutschen und niederländischen Nordseeküstenraumes zu sein, für die südlichen Regionen unseres Betrachtungsraumes sind keine Belege für transportable Töpferöfen bekannt.

Öfen der älteren Römischen Kaiserzeit

Publizierte, sicher älterkaiserzeitliche Öfen finden sich nur wenige. Die folgende Zusammenstellung ist unvollständig, da Verfasser die Recherche noch nicht abschließen konnte. Andere Öfen wurden nur unzulänglich vorgelegt oder in der Literatur nur erwähnt[1].

[1] Beispielsweise der Fund eines Töpferofens im Gewerbegebiet von Weitendorf, Lkr. Güstrow, Mecklenburg. Vorpommern. Forler, D., Jantzen, D., Fund des Monats. Ältere römische Kaiserzeit im Binnenland. http://www.kulturwerte-mv.de/cms2/LAKD_prod/LAKD/content/de/_Archiv_Pressespiegel/Archaeologie_und_Denkmalpflege/_Jahr2007/Fund_des_Monats_Juli/index.jsp (15.11.2012):

Sicher in die ältere Römische Kaiserzeit datieren einige Öfen, die erst vor wenigen Jahrzehnten entdeckt wurden. Dazu zählen Öfen eines Töpferzentrums auf der Insel Amrum, Lkr. Nordfriesland [Hingst, 1987]. Die Interpretation als ein «Zentrum» ergibt sich aus der Entdeckung von 18 Öfen in einem relativ schmalen, aber langgestrecktem Bereich. Dazu zählten „große und kleine Meileröfen sowie ebenerdige Öfen mit ovaler Kuppel“ [Hingst, 1987, S. 115].

Bereits länger bekannt ist ein Ofen aus Teuchern, ehemals Lkr. Weißenfels, in Thüringen. Der Ausgräber datierte den Befund in das 1.–2. Jahrhundert [Lucas, 1937, S. 13]. Bei dem Ofen handelt es sich um einen eingegrabenen Ofen mit schachtförmiger Wandung und einen diagonal aufsteigenden Befeuerungskanal. Innerhalb des Ofens wurden Reste der Wandung, Holzkohle und Keramik gefunden [Lucas, 1937, Abb. S. 11]. Der Ende der 1930er Jahre in einem Schulhof entdeckte und von den Schülern mit ausgegrabene Ofen wurde eher schlecht und ohne Abbildung der Funde publiziert.

Ein weiterer in die ältere Römische Kaiserzeit zu datierender Ofen fanden sich in Scheßlitz, Lkr. Bamberg [Haberstroh, 2000, 36 f. Abb. 1 besonders Anm. 188]. Der Ofen war nur noch im Ansatz erhalten und konnte daher auch nicht mehr sicher typologisch angesprochen werden.

Sichtbar wird somit, dass nur wenige Töpferöfen geborgen werden konnten, die einer erheblichen Anzahl qualitativ durchaus hochwertiger freigeformter Ware – beispielsweise der sog. „Rollrädchenkeramik“ – gegenüberstehen. Für diese Waren geht man aufgrund der fehlenden Öfen von Keramikbränden aus, die ohne Töpferöfen erfolgten, also vermutlich im Gruben- oder Meilerbrand. Für die ältere Römische Kaiserzeit liegt die Zahl freihandgeformter Keramik – rechnet man nicht kaum erkennbaren Formen hinzu, die auf langsam drehenden Unterlagen hergestellt wurden – bei 100 %. Für die anschließende späte Römische Kaiserzeit stellt sich dies vergleichbar dar. Auch nach Einführung der Drehscheibentechnologie bleibt der Anteil jener Waren niedrig. Im Gegensatz zu anderen Bereichen des Barbaricums, insbesondere im Vergleich mit Räumen der Černjachov-Kultur, wurden regelhaft mehr als 95 % der Siedlungskeramik freihandgeformt im Hauswerk hergestellt und gebrannt.

Öfen der jüngeren Römischen Kaiserzeit

Für den jüngeren Abschnitt der Römischen Kaiserzeit verdichtet sich das Bild entdeckter Töpferöfen ein wenig. Im Vergleich mit osteuropäischen Regionen ist jedoch das bundesdeutsche Bild äußerst spärlich, bislang sind doch nur sechs

---

„Etwas abseits der Häuser kamen ein Töpferofen mit Fehlbränden, ein Backofen und ein Kalkbrennofen mit Resten gebrannten Kalks zutage.“

Standorte mit Töpferöfen anzuführen, eventuell sieben: 1. Rössing, Lkr. Hildesheim [Cosack, 2007], 2. Tündern, Lkr. Hameln-Pyrmont [Cosack, 1999, S. 43][2], 3. Großbahren, Lkr. Elbe-Elster [Brather, Hegewisch, Stapelfeld, 2011], 4. Serbitz, Lkr. Delitzsch [Ickerodt, 2001], 5. Krevese, Altmarkkreis Stendal [Krieg, 1985]; [Uschmann, 2004, S. 68], 6. Haarhausen, Ilm-Kreis [Dušek, 1992a; 1992b], und vermutlich 7. Niederroßla, Lkr. Weimarer Land [Schirmer, 1941]. Von diesen Öfen lassen sich nur vier sicher mit Drehscheibenwaren in Verbindung bringen, die Töpferöfen aus Rössing in Niedersachsen, Großbahren in Brandenburg, eventuell Niederroßla in Thüringen und Haarhausen, ebenso in Thüringen. Aus typologischer Sicht wird im Folgenden die Gliederung durch Henning 1977 ('Varianten A–D') gewählt bzw. auf das dreigliedrige Schema „Liegend – Stehend – L-förmig" zurückgegriffen (Abb. 2 unten) [Henning, 1977, 194 ff.]:

1. Der Ofenbefund aus Rössing, Lkr. Hildesheim, wurde leider nur im Rahmen einer Notbergung erfasst (Abb. 4) [Cosack, 2007]. In ihm fanden sich Fehlbrände von Terra Nigra-Produkten, die sich einerseits am römischen Formenspektrum orientierten, die aber andererseits deutlich eine germanische Formensprache wiedergaben. Die hier geborgene Keramik kann der 'Braunschweigisch-Hannoverschen' Drehscheibenware zugerechnet werden. Der Ost-West ausgerichtete Ofen wies der Skizze des Finders zufolge einen „liegenden U-förmigen Schacht" – einen Feuerungs-/Schürschacht – mit einer Breite von 35 cm und einer Höhe von vermutlich 30 cm auf, der in eine etwa 2 m große Arbeitsgrube mündete, in der sich auch die Scherbenreste befanden. Die Ofenkuppel bestand aus Ruten, die mit Lehm verschmiert waren [Cosack, 2007, S. 61]. Genauere Angaben über den Ofenaufbau sind nicht bekannt. Es handelt sich um einen stehenden Ofen der Variante Henning B (Abb. 2: B).

2. Der Ofenfund aus Großbahren, Lkr. Elbe-Elster, wurde bei Notbergungen erkannt, fachmännisch ergraben, dokumentiert und in Segmenten geborgen. Die Bedeutung des Fundes liegt darin, dass es der erste und einzige Ofenbefund sicher spätkaiserzeitlicher Zeitstellung in Brandenburg ist. Entsprechend wurden weitere Untersuchungen wie etwa 14C-Messungen an Holzkohleresten durchgeführt. Diese ergaben, dass die Probe mit 68,2 % Wahrscheinlichkeit aus dem Zeitraum zwischen 240 und 370 AD und mit 95,4 % Wahrscheinlichkeit aus dem Zeitraum zwischen 210 und 420 AD stammt [Brather, Hegewisch, Stapelfeld, 2011, S. 209].

Im Schutt wurden Reste rippenverzierter Drehscheibenkeramik entdeckt, außerdem konnte ein Fragment eines dickwandigen Facettschliffglases entdeckt

[2] Im Südteil des Siedlungsplatzes Tündern wurde das Fragment einer Lochtenne geborgen, wobei auf der Fläche auch Drehscheibenware entdeckt werden konnte (Grube 2 Nr. 16; Sammelfunde Nr. 7 und 8 Abb. 10).

wurden (Typ ‘Kowalk’). Facettschliffgläser vom Typ Kowalk sind Leitformen des zweiten Drittels des 4. Jhs. im westlichen, vor allem aber im östlichen Mitteleuropa, typologisch entsprechen sie dem Straume Typ I Serie I A und I B und werden nach C2 bis zum Ende von D1 datiert [Straume, 1987, 28 ff., Taf. 2–3]. Nach Ulla Lund Hansen stammen Becher vom Typ E 230, der mit diesem Typ weitgehend übereinstimmt, aus dem Schwarzmeergebiet [Lund Hansen, 1987, S. 160]. Der Ofen von Großbahren war z. T. aus massiven rechteckigen Ziegeln mit Maßen um 12×9 cm errichtet, der Brennraum hatte einen Durchmesser von 1,2 m [Brather, Hegewisch, Stapelfeld, 2011, 206 ff.].

3. Vermutlich ebenso spätkaiserzeitlich zu datieren ist ein Ofens aus Niederroßla, Lkr. Weimarer Land, Thüringen [Schirmer, 1941]. Entdeckt wurde ein in den Boden eingegrabener Ofen, den man formal der Henning Variante B zuweisen kann, die von der Spätlatènezeit bis in das 3./4. Jahrhundert vorkommt. Der Ofen weist eine Lochtenne auf, eine lange schmale Ofenzunge und einen so zweigeteilten Feuerungskanal [Schirmer, 1941, Abb. 1–2].

Die Keramik wurde in diesem Fall publiziert und als spätlatènezeitlich angesprochen [Schirmer, 1941, 28 ff., Abb. 3]. Hier dürfte jedoch eine Fehldatierung vorliegen, da zum Gefäßrepertoire so genannte gewellte Keramik gehört [Schirmer, 1941, Abb. 3a]. Gewellte Keramik umfasst Drehscheibengefäße, deren Schultern mehrere aufeinander folgende horizontale Wölbungen aufweisen, die den Gefäßkörper dominieren. Gewellte Keramik tritt in den spätkaiserzeitlichen Fürstengräbern auf, sie findet sich aber auch noch in mehr oder minder reichen Bestattungen als freihandgeformte Nachahmung [Hegewisch, 2005; 2007, Abb. 120, 9. 10. 14–6; Brather, Hegewisch, Stapelfeld, 2011, Abb. 11, 1–2]. Parallelen zum Ofen aus Niederroßla finden sich in Polen, in Igołomia Zofipole.

4. Die bekannteste und sicher auch umstrittenste Entdeckung kaiserzeitlicher Töpferöfen gelang 1975 W. Walther in Haarhausen, heute Ilm-Kreis. Teile des Fundplatzes (Abb. 5–6) und der Funde wurden in mehreren Katalog- und Auswertungsbänden von Sigrid Dušek in den 1980er und beginnenden 90er Jahren vorgelegt [Dušek, 1992a; 1992b]. In Haarhausen konnten insgesamt drei Töpferöfen geborgen werden (Abb. 5–6), wobei einer offensichtlich eine zweite Phase aufweist:

I. Töpferofen I war aus mit Häcksel gemagertem Ton aufgebaut und nur gering in den gewachsenen Boden eingetieft. Maße: Äußerer Durchmesser der Lehmwandung: 3,2 m; Innenraum: 2,5 m; Tiefe des Feuerungsraumes: 0,68 m Tiefe, darin 1,85 m langer, 0,3 m breiter Steg aus gehäckseltem Lehm; Wandungsreste des Schürhalses: noch 2,3 m erhalten [Dušek, 1992b, 6f.]; Gesamtlänge des Ofens: 5 m; Orientierung: S-N.

II. Ofen II lag parallel zu Töpferofen I in 2,4–3,1 m Entfernung (Abb. 5) [Dušek, 1992b, 9 ff.] und wurde an seiner Basis aus Steinen errichtet. In sein In-

neres wurde nach Abbruch der Lochtenne später ein weiterer kleiner Ofen gesetzt (hier bezeichnet als «Ofen IIa [Innen], der Äußere wird hier benannt als «Ofen II [Außen]»). Maße Ofen II (Außen), Weite: 2,3×2,0 m; Gesamtlänge: 4,5 m; Orientierung: S-N. Ofen IIa (Innen), Durchmesser Innenraum: 1,4×1,4 m; Ofenzunge: 0,95 m Länge, 0,25–0,3 m Breite.

III. Ofen III (Abb. 5) fand sich 2–3 m entfernt und quer vor den Töpferöfen I und II liegend. Beobachtet wurde ein massiver Mittelsteg aus luftgetrockneten, mit einer Kalk-Mörtel-Schicht verbundenen Ziegeln (Maße 19×22×10 cm). Äußerer Durchmesser: 1,4×1,9 m. Gesamtlänge des Ofens: 5 m; Orientierung: OSO–WNW.

Ofen I und III weisen als ungewöhnliches Detail möglicherweise einen Aufbau der Kuppelwandung mit einer Art Baukeramik auf, bei der so genannte 'Wölbtöpfe' aufeinander gestapelt und beidseitig mit Lehm verschmiert wurden. Nur bei Ofen III fand sich in der Wandung noch ein einziger Wölbtopf in situ steckend, bei Ofen I konnten auf Resten der eingestürzten Lehmwandung Negativabdrücke von zwei Wölbtöpfen erkannt werden.

Von der Grundform her unterscheiden sich die drei in Haarhausen geborgenen Öfen nicht von anderen Anlagen, die im Barbaricum geborgen werden konnten. Sie weisen einen runden bis hufeisenförmigen Grundriss auf, besitzen eine Brennkammer mit Ofenzunge und zumeist eine Lochtenne sowie einen mehr oder minder langen Feuerungskanal. Die Ofengröße entspricht ebenso jener der im Barbaricum verbreiteten germanischen Öfen, wobei zu sagen ist, dass die in der Germania magna entdeckten Öfen auf traditionellen Grundtypen beruhen, die schon in der Latènezeit verbreitet waren und die man dementsprechend der Variante B nach J. Henning zuweisen kann. Der einzige Unterschied zu den sonst bekannten Typen stellen die Wölbtöpfe dar (Abb. 7: 1). Ihre Funktion ist unklar, sie mögen ein Stützgerüst gebildet haben, für eine komplette Rekonstruktion mit Wölbtöpfen sind jedoch zu wenige Gefäße oder entsprechende Spuren erhalten. Vergleichbare Wölbtöpfe stammen aus dem provinzialrömischen Raum, etwa aus dem römischen Mogontiacum (Mainz), wo einige Töpferöfen im aufgehenden Bereich mit Wölbtöpfen aufgebaut waren. A. Heising stellte die Funde von Wölbtöpfen zusammen (Abb. 7: 2) [Heising, 1997, Abb. 46].

Zur besseren Haftung der Lehmverputzes an den sehr grob gefertigten provinzialrömischen Wölbtöpfen wiesen diese breite Facetten oder Kanneluren auf, einige jener Formen besitzen keine Böden, sind also Tonröhren. In Haarhausen hingegen ist die Schulter der Wölbtöpfe mit dünnen Riefen versehen (Abb. 7: 1), sie sind also verziert, was bei einer mit Wandverputz verschmierten Keramik keinen Sinn macht. Anzunehmen ist, dass die römischen Vorbilder mit ihren breiten Kanneluren hier falsch verstanden und nachgeahmt wurden.

Rekonstruiert wurden die Töpferöfen bislang als Kuppelöfen. Hinsichtlich der Rekonstruktion der Mainzer und der Haarhäuser Töpferöfen geht Heising jedoch davon aus, dass die Deutung der Öfen als Kuppelöfen, wie sie im Barbaricum verbreitet waren, falsch ist. Seiner schlüssig untermauerten Ansicht nach handelt es sich bei der stets angenommenen Überkuppelung frei stehender Öfen um ein „Forschungsdogma“, das nicht auf sicheren Ausgrabungsergebnissen fußt. Er selbst nahm daher an, dass etwa die zahlreichen Töpferöfen in Mainz stets Schacht- und nicht Kuppelöfen gewesen seien [Heising, 2007, S. 193; mehr dazu siehe: Hegewisch, 2011, S. 139]. In Verbindung mit dieser Annahme stehen dann veraltete Berechungen der Ofenvolumina, die auf überkuppelten Konstruktionen beruhen und der hierfür ermittelten Keramikmengen, die in vermeintlichen Kuppelöfen gebrannt wurden. Diese sind zwangsläufig geringer, als es für Schachtöfen anzunehmen wäre. Datieren lässt sich der Fundplatz Haarhausen in die kaiserzeitlichen Zeitstufen C1a bzw. C1 bis C2, sowie in eine ältere Stufe, auf die in den Publikationen im Wesentlichen nicht eingegangen wird. Die Münzfunde des Fundplatzes sind traianisch bis antoninisch, gehören nach der Datierung mit Godłowski/Keller in die Stufen B2, B2/C1a und C1.

Vom Fundplatz der „Töpferei“ und vom direkt angrenzenden Fundplatz „An der Trift“ liegen auch ältere Fibelfunde vor, die mit der Fibel Beltz Var. J. in die jüngere vorrömische Eisenzeit und den Übergang in die ältere Kaiserzeit (Übergang D1 zu D2, Lat. D2 und Beginn B1a = Völling Phase II und III) [Rieckhoff, 1995, S. 54; Völling, 2005, S. 151; Meyer, 2008, S. 197; 200 f.] sowie mit einer Fibel Almgren I 12 nach B2a datieren.

Trotz der vorangehend beschriebenen vier Fundstellen sowie der oben nur genannten Fundstellen mit Öfen, fehlen aber für alle anderen Regionen Deutschlands, aus denen einheimische Drehscheibenkeramik bekannt ist, Funde jüngerkaiserzeitlicher Töpferöfen. Für Regionen mit zahlreichen Funden von Drehscheibenkeramik ist mit entsprechenden Öfen außerhalb der eigentlichen Siedlungen zu rechnen. Für diese Annahme sprechen die Öfen von Rössing und Großbahren, die nur zufällig und außerhalb größerer Siedlungsagglomerationen entdeckt wurden. Die Vermutung, dass der Brand in Meilern erfolgte, mag für einige Regionen mit nur geringem Drehscheibenkeramikanteil zutreffen, wie etwa in Brandenburg mit einstelligen Prozentsätzen nachgewiesener Drehscheibenkeramiken in den einzelnen Siedlungen. Allerdings zeigt der Fund von Großbahren, dass auch in solchen Regionen Töpferöfen errichtet wurden, um den geringen, aber dennoch vorhandenen Bedarf an qualitätvollen Keramikprodukten zu decken.

Literaturverzeichnis

Arnold, V., 1976. *Ein Töpferofen der römischen Kaiserzeit mit abnehmbarer Kuppel aus Weddinghusen, Kreis Dithmarschen. Die Heimat.*

Brather, J., Hegewisch, M., Stapelfeld, Th., 2011. *Zur Töpferei und Drehscheibenkeramik in Brandenburg im Spiegel der kaiserzeitlichen Siedlungsentwicklung // Drehscheibentöpferei im Barbaricum. J. Bemmann, M. Hegewisch, M. Meyer, M. Schmauder (Hrsg.). Bonner Beiträge zur Vor- u. Frühgeschichtlichen Archäologie 13. Bonn.*

Bischop, D., 2000. *Siedler, Söldner und Piraten. Begleitpublikation zur gleichnamigen Ausstellung im Focke-Museum/Bremer Landesmuseum vom 8.3. bis 14.5.2000. Bremen Archäologische Blätter, Beih. 2. Bremen.*

Cosack, E., 1999. *Ein kaiserzeitlicher Siedlungsplatz des 1. bis 3. Jahrhunderts bei Tündern, Stadt Hameln, Lkr. Hameln-Pyrmont // Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte 68.*

Cosack, E., 2007. *Ein spätkaiserzeitlicher Töpferofen mit Drehscheibenware aus dem „Hildesheimischen" sowie zur Frage der römischen Handwerker // Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte 76.*

Dušek, S., Hohmann H., Müller W., Schmidt W., 1986. *Haarhausen I. Rekonstruktion eines Töpferofens und des Brennverfahrens // Weimarer Monographien zur Ur- und Frühgeschichte 16. Weimar.*

Dušek, S., 1992a. *Römische Handwerker im germanischen Thüringen. Ergebnisse der Ausgrabungen in Haarhausen, Kr. Arnstadt // Weimarer Monographien zur Ur- und Frühgeschichte 27. Teil A: Auswertung. Stuttgart.*

Dušek, S., 1992b. *Römische Handwerker im germanischen Thüringen. Ergebnisse der Ausgrabungen in Haarhausen, Kr. Arnstadt // Weimarer Monographien zur Ur- und Frühgeschichte 27. Teil B: Fundbericht. Stuttgart.*

Haberstroh, H., 2000. *Germanische Funde der Kaiser- und Völkerwanderungszeit // Materialhefte Bayerische Vorgeschichte A, 82. Kallmünz/Opf.*

Hegewisch, M., 2005. *Germanische Adaptionen römischer Importgefäße. Berichte RGK 86.*

Hegewisch, M., 2007. *Plänitz. Ein kaiser- und völkerwanderungszeitliches Gräberfeld im Kreis Ostprignitz-Ruppin. Zugleich eine Studie zur Entwicklung der spätkaiserzeitlichen elbgermanischen Keramik // Bonner Beiträge zur Vor- u. Frühgeschichtlichen Archäologie 7. Bonn.*

Hegewisch, M., 2011. *Zur Drehscheibenkeramik im Westen der* ***Germania magna*** *– Anfänge, Weiterentwicklung und Verbreitung // Drehscheibentöpferei im Barbaricum. J. Bemmann, M. Hegewisch, M. Meyer, M. Schmauder (Hrsg.) // Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie 13. Frankfurt a. M.*

Heising, A., 2007. *Figilinae Mogontiacenses. Die römischen Töpfereien von Mainz. Ausgrabungen und Forschungen 6. Freiburg/Breisgau.*

Henning, J., 1977. *Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im 1. Jahrtausend u. Z. // Zeitschrift für Archäologie 11.*

Hingst, H., 1987. *Ein eisenzeitliches Töpfereizentrum auf der Insel Amrum, Kreis Nordfriesland. Offa 44.*

Ickerodt U., 2001. *Kaiserzeit im Kieswerk. Archäologie in Deutschland 2001, H. 2, 50.*

Lucas, H., 1937. *Ein germanischer Töpferofen von Teuchern im Kreise Weißenfels und weitere vorgeschichtliche Töpferöfen aus Mitteldeutschland. Mitteldeutsche Volkheit 1.*

Lund Hansen, U., 1987. *Römischer Import im Norden. Nordiske Fortidsminder, B, 10. Kopenhagen.*

Marti, R., 2000. *Zwischen Römerzeit und Mittelalter. Forschungen zur frühmittelalterlichen Siedlungsgeschichte des Nordwestschweiz (4.–10. Jahrhundert) // Archäologie und Museum. Ber. Arch. u. Kantonsmus. Baselland. Liestal.*

Meyer, M., 2008. *Mardorf 23, Lkr. Mardorf-Biedenkopf. Archäologische Studien zur Besiedlung des deutschen Mittelgebirgsraumes in den jahrhunderten um Christi Geburt // Berliner Archäologische Forschungen 5. Rahden/Westfalen.*

Rieckhoff, S., 1995. *Süddeutschland im Spannungsfeld von Kelten, Germanen und Römern // Studien zur Chronologie der Spätlatènezeit im südlichen Mitteleuropa. Trier.*

Schirmer, E., 1941. *Ein germanischer Töpferofen in der Flur Niederroßla, Landkreis Weimar // Der Spatenforscher 6, H. 3–4.*

Schuster. J., 2011. *Zwischen Ost und West: Drehscheibenkeramik im Mittelelbe-Oder-Gebiet // Drehscheibentöpferei im Barbaricum. J. Bemmann, M. Hegewisch, M. Meyer, M. Schmauder (Hrsg.). Bonner Beiträge zur Vor- u. Frühgeschichtlichen Archäologie 13. Frankfurt a. M.*

Straume E., 1987. *Gläser mit Facettschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr. // The Inst. for Comparative Research in Human Culture. Oslo.*

Uschmann. K.-U., 2004. *Merkmale und Besonderheiten technischer Anlagen in der römischen Kaiserzeit im norddeutschen und polnischen Tiefland. Kalkbrennofen, Holzkohlenmeiler, Töpferofen, Backofen, Räucher und Darranlagen // Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift 45. Berlin.*

Völling, Th., 2005. *Germanien an der Zeitenwende. Studien zum Kulturwandel beim Übergang von der vorrömischen Eisenzeit zur älteren römischen Kaiserzeit in der Germania Magna // BAR Internat. Ser. 1360. H. Baitinger, A. Popa, G. Rasbach (Hrsg.). Oxford.*

Weiser, B., 2003. *Töpferöfen von 500 bis 1500 n. Chr. im deutschsprachigem Raum und in den angrenzenden Gebieten // Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft 15. Bonn.*

М. Хегевиш

Местные гончарные горны римского времени на западе *Germania magna*. Краткий обзор

В сообщении освещается распространение гончарных горнов в западногерманском пространстве. В региональном фокусе представлены находки из регионов между Рейном, Эльбой и Одером/Нейсе, от побережья Северного моря на севере и до Дуная на юге. До сих пор отсутствует обобщающая публикация гончарных горнов из этого пространства. В раннее римское время существовало небольшое количество гончарных горнов для изготовления лепной керамики. Их обнаружение и раскопки являются делом случая. И для этого должна применяться критика (фильтрация) информации.

Большое количество гончарной керамики было изготовлено в неспециализированных печах. Первые гончарные горны относятся к раннеримскому времени. В них изготавливалась только гончарная керамика. Но основная масса керамики из поселений и погребений является лепной, изготовленной без применения гончарного круга. Связь малого числа открытых печей к обжигу гончарной керамики объясняется их положением вне поселения в зоне раскопок. Незначительная часть, менее 5 % гончарной керамики на каждом поселении в федеральной земле Бранденбург, требовала для своего обжига и незначительного числа гончарных горнов. Поэтому неудивительно, что открытие здесь гончарных горнов происходит так редко, в сравнении с регионами черняховской культуры.

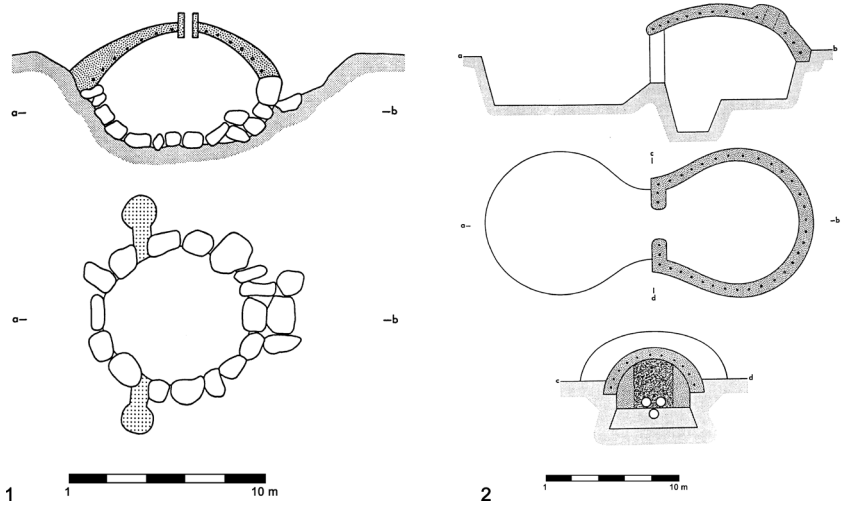

Abb. 1. Rekonstruktion eines Meilerofens und eines ebenerdigen Kuppelofens [Hingst, 1987, Abb. 4–5].

Рис. 1. *Реконструкция костровой печи и углубленной купольной печи [Hingst, 1987, Abb. 4–5].*

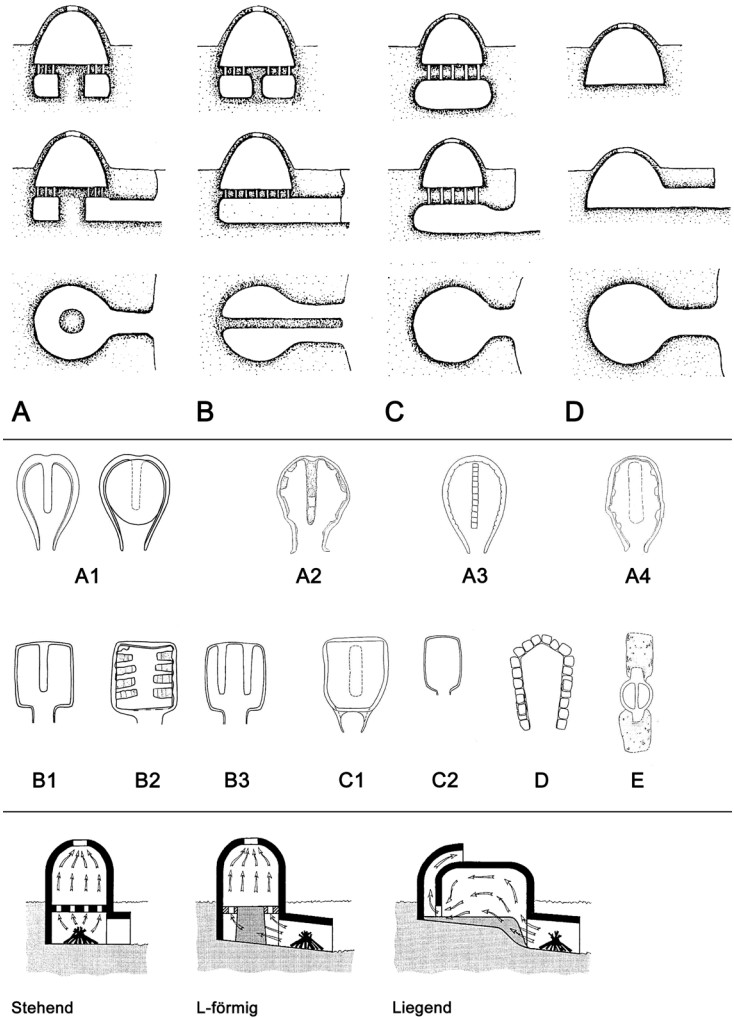

Abb. 2. Töpferofentypen nach Henning [1977, Abb. 5–8], Heising [2007, Abb. 50] und Marti [2000, Abb. 141].

Рис. 2. *Типы гончарных горнов по Henning [1977, Abb. 5–8], Heising [2007, Abb. 50] und Marti [2000, Abb. 141].*

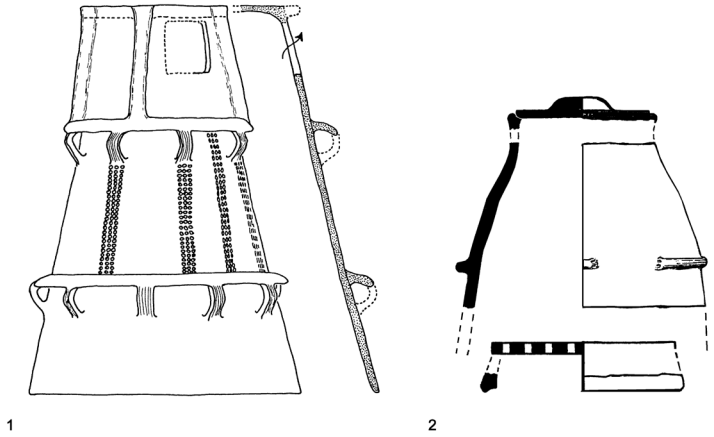

Abb. 3. Transportable Öfen: 1 Weddinghusen, Lkr. Dithmarschen [Arnold 1976, Abb. 1]; 2 Kirchhuchting, Ot. Bremen [Bischop 2000, Abb. 91].
Рис. 3. *Транспортируемые печи: 1 – Weddinghusen, Lkr. Dithmarschen [Arnold 1976, Abb. 1]; 2 – Kirchhuchting, Ot. Bremen [Bischop, 2000, Abb. 91].*

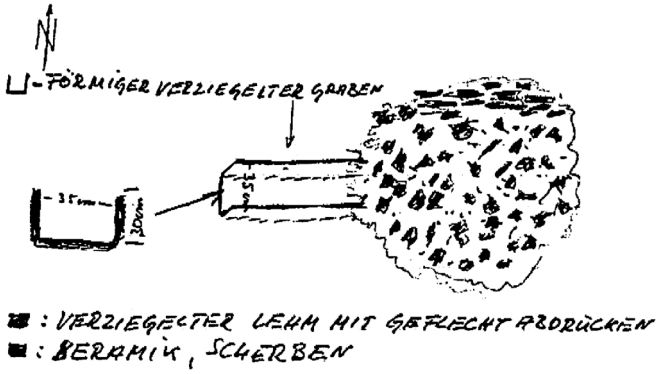

Abb. 4. Skizze des Töpferofens von Rössing, Lkr. Hildesheim [Cosack, 2007, Abb. 2].
Рис. 4. *Эскиз гончарного горна из Рессинга, округ Хильдесхайм [Cosack, 2007, Abb. 2].*

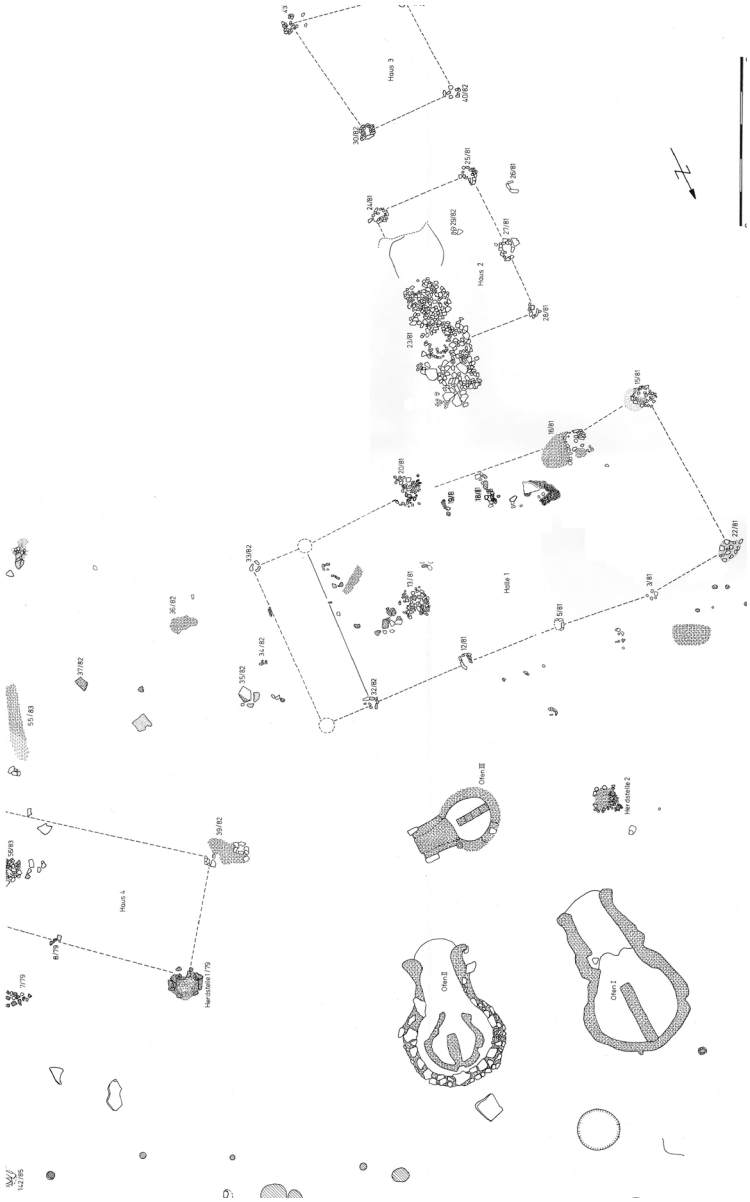

Abb. 5. Ausschnitt des Grabungsplans der Töpferei von Haarhausen [Dušek, 1992a].
Рис. 5. *Разрез гончарного горна из плана раскопок из Хаархаузена [Dušek, 1992a].*

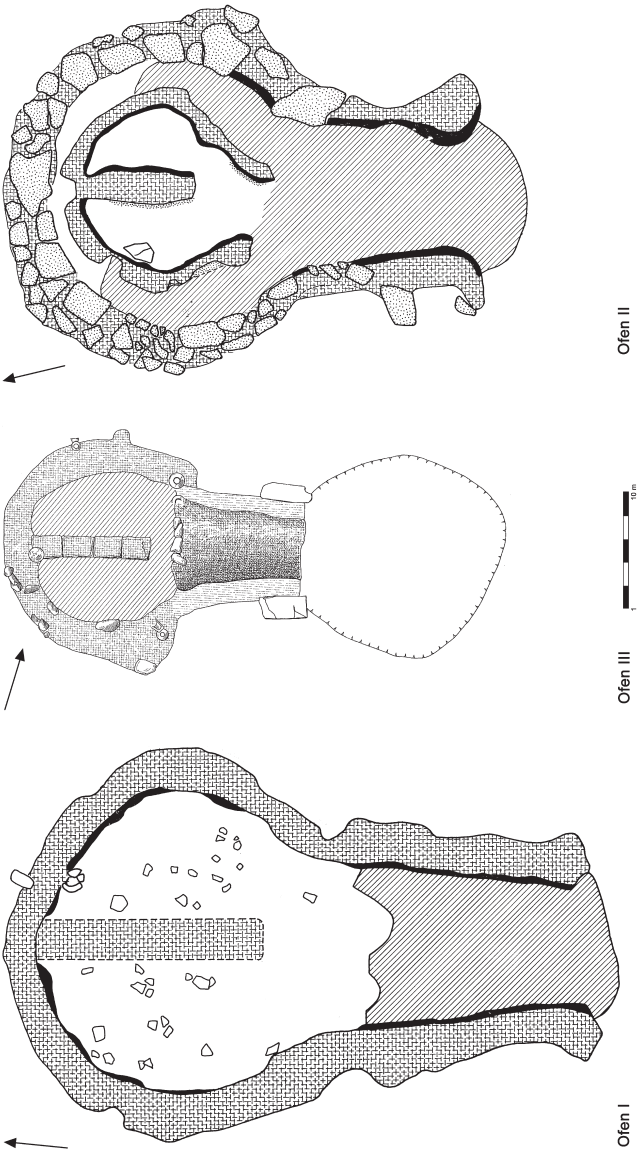

Abb. 6. Die Töpferöfen von Haarhausen [Dušek, 1992b, Abb. 3; 7; 5].
Рис. 6. *Гончарный горн из Хаархаузена [Dušek, 1992b, Abb. 3; 7; 5].*

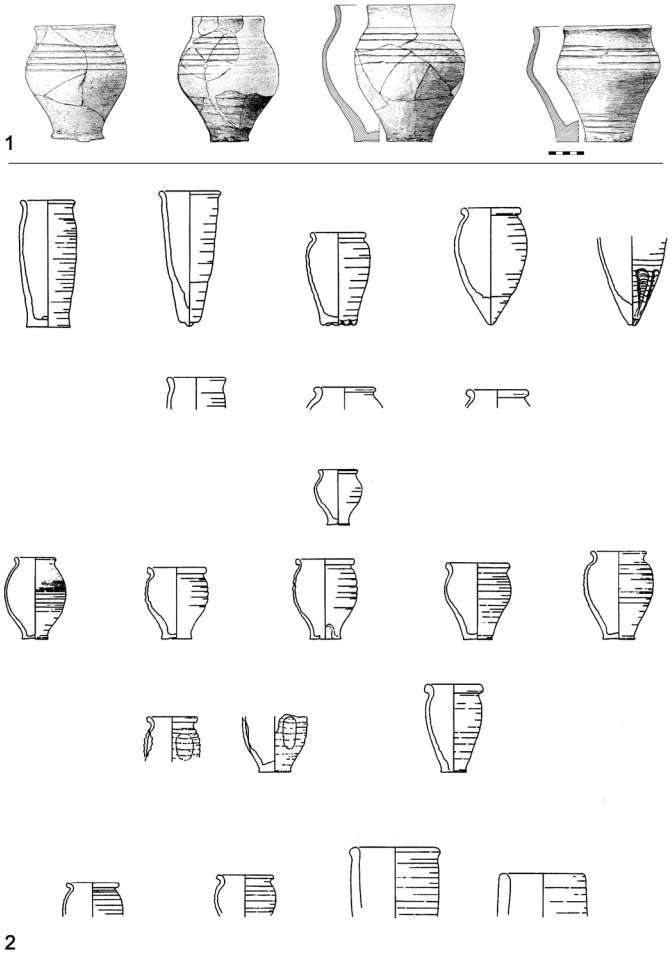

Abb. 7. Wölbtöpfe: 1 – Haarhausen [Dušek et al., 1986, Abb. 7, 1–4];
2 – Zusammenstellung römischer Wölbtöpfe aus Mainz [Heising, 2007, 46. M. etwa 1:6].
Рис. 7. *Округлобокие горшки: 1 – Хаархаузен [Dušek et al., 1986, Abb. 7, 1–4];*
2 – Сопоставление римских округлобоких горшков из Майнца [Heising, 2007, 46. масштаб приблизительно 1:6].

R. Gindele

Neue Forschungen zur römerzeitlichen Keramikherstellung im Barbaricum – das Zentrum von Medieşu Aurit-Şuculeu. Ein kurzer Vorbericht[1]

Die Gemeinde Medieşu Aurit liegt im Samosch-Tal, im Barbaricum ca. 75 km (Luftlinie) von der römischen Stadt Porolissum entfernt. Wenn wir diese Entfernung auf die im Samosch-Tal vorhandenen Verkehrswege berechnen, beträgt diese ca. 110–120 km.

Die archäologischen Forschungen von Medieşu Aurit-Şuculeu begannen im Jahr 1964, nachdem die Ortsbewohner über das Auftauchen von größeren Stücken von Keramikfragmenten beim Pflügen berichteten. Während der drei Kampagnen[2] wurden 11 Schnitte trassiert und es wurden 10 Töpferöfen entdeckt. Aufgrund der Entdeckungen während dieser Kampagnen entstand die erste Monographie über den archäologischen Fundort, ausgearbeitet von Sever Dumitraşcu und Tiberiu Bader [Dumitraşcu, Bader, 1967]. Die Ausgrabungen wurden in parallelen oder senkrecht zu diesen angelegten Grabungsschnitten durchgeführt, auf den freigelegten Öfen wurden Kassetten trassiert. Die Forschungen wurden in den 1970er Jahren fortgesetzt, in einer im Jahr 1975 veröffentlichten Studie berichtete man über insgesamt 13 erforschte Töpferöfen, Häuser und Nebengebäude [Dumitraşcu, 1975, S. 54]. Derzeit entsteht auf einer Fläche von 2100 m^2 ein archäologisches Reservat, wo 5 Töpferöfen in situ erhalten sind (Abb. 2).

Über die archäologischen Funde von Medieşu Aurit-Şuculeu wurde schon mehrfach geschrieben, zuerst von Sever Dumitraşcu, dem Ausgräber. Kürzlich wurde die im Jahre 1967 veröffentlichte Beschreibung der 10 Öfen von Medieşu Aurit-Şuculeu von Alexandru M. Rațiu in englischer Sprache neu publiziert [Rațiu, 2009, S. 181–183].

Die archäologischen Forschungen im Keramikproduktionszentrum wurden im Jahr 2008 mit Hilfe moderner Methoden, wie Luftbildaufnahmen oder geomagnetische Prospektion, wieder aufgenommen. Während der im Jahr 2008 gemachten Luftbildaufnahmen wurde ein ausgedehnter dunkelgrauer Fleck be-

[1] This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS-UEFISCDI, project number PN-II-ID-PCE-2011-3-0158.

[2] 1964 (Juli und Oktober), 1965 (September – Oktober), 1966 (September – Oktober).

obachtet, der durch das Vorhandensein von Asche im Boden auf die Ausdehnung der keramischen Produktion auf einer Fläche von ungefähr 22 bis 24 ha hindeutet.

Während der Jahre 2009–2011 wurde mit Hilfe der geo-magnetischen Methode eine Fläche von 18 ha erforscht, verwendet wurde ein Magnetometer fluxgate Bartington Grad 601-2. Die Messungen umfassten mehrere Quadrate von 40×40 m. Infolge dieser Messungen wurden deutlich mehrere magnetische, kreisförmige Anomalien identifiziert, die wahrscheinlich einigen Keramikbrennöfen entsprechen (ungefähr 200), sowie andere kleinere, die als Gruben betrachtet werden können, oder als Spuren anderer Strukturen, die den alten Töpferwerkstätten benachbart sind. Die Öfen ordnen sich in zwei parallele Reihen, an beiden Seiten einer Landzunge, deren Terrasse sich in zwei Täler nach Osten und Westen erstreckt. Man kann außerdem die Gruppierung mehrerer Öfen in Gruppen (von 3 bis 8 Öfen) beobachten, die eventuell von einer gemeinsamen Arbeitsgrube aus bedient worden sind.

2011 wurden die archäologischen Ausgrabungen wieder aufgenommen und auch im Jahre 2012 fortgesetzt. Der Beginn systematischer Ausgrabungen auf einer Fläche von 22 bis 24 Hektar bedarf einer vorher gut ausgearbeiteten Strategie. Das Hauptziel der neuen Forschungen war auf der einen Seite die Erforschung von anhand geo-magnetischer Messungen lokalisierten Keramikwerkstätten, auf der anderen Seite die Freilegung von zwischen den Werkstätten gelegenen Räumen, um die Existenz einer internen, horizontalen Entwicklung des Fundortes zu überprüfen.

Die ersten Flächen wurden an den nach geo-magnetischen Messungen sich abzeichnenden Öfensignalen in der Nähe der in 1960er Jahren erforschten Öfen (Sektor 1) platziert. Es wurden vier solcher Anomalien durch die Anlage zweier Grabungsflächen von 10×10 m geprüft. Auf einer Landzuge der Terrasse des Baches Racta, in Fläche SI, wurde wegen der Bodenerosion beim Pflügen bis -0,4 m der obere Teil der Öfen erreicht und die Lochtenne beschädigt. 30 Meter von dieser Landzunge entfernt, in Fläche SII, zeichneten sich die Öfen in einer Tiefe von 0,7 m ab. Sie sind viel besser erhalten geblieben als die zuerst genannten.

Es wurden zwei Keramikwerkstätten mit je zwei Töpferöfen und einer Arbeitsgrube für die beiden Öfen gefunden. Die Öfen haben eine Mittelwand zum Abstützen der Lochtenne, ihr Durchmesser beträgt zwischen 1,7 und 2,2 m. Sie waren mit der Arbeitsgrube durch einen Feuerungskanal mit einer Länge von 1,2–1,8 m verbunden. In einem Fall hat der Kanal eine Mittelwand. Die Arbeitsgruben sind oval, mit unregelmäßigem Boden von 7,4×4,1 m bzw. 4,6×2,6 cm. Vor dem Feuerkanal kann man eine Schwelle beobachten, hier wurde das Feuer gelegt. Neben

den Werkstätten wurden kegelförmige, kegelstumpfförmige und zylindrische Vorratsgruben entdeckt. Die Durchmesser betragen 1,1 bis 2,2 m, Tiefe 1,2 bis 1,8 m (Abb 4; 5).

Im Jahr 2012 wurden weitere archäologische Ausgrabungen an zwei Standorten innerhalb der Fundstelle durchgeführt. Am ersten Standort (Sektor 1) fand die Freilegung der Komplexe zwischen den im Jahr 2011 erforschten Werkstätten entdeckten statt. Es wurden zwei Schnitte, S1 mit 28×3 m bzw. S 2 mit 10×3 m Größe, eröffnet. Es wurden drei große Befunde mit unregelmäßiger Form und flachem Boden, ein unregelmäßiger Befund, ein Brunnen sowie drei Pfostenlöcher entdeckt. Erwähnenswert ist, dass der Befund 25/2 über Befund 25 lag. Er hat in seiner Einfüllung auf der Töpferscheibe gefertigte raue Keramik, die in den beiden früheren Phasen unbekannt war.

Der zweite Standort befindet sich 800 m südlich des ersten (Sektor 2). Es wurde ein Schnitt von 75×3 m angelegt und dabei eine Werkstatt zum Keramikbrennen, ein Haus und eine Arbeitsgrube entdeckt. Die Keramikwerkstatt zeichnete sich in einer Tiefe von 30 cm ab. Die Arbeitsgrube ist oval, 240×460 cm groß, im Westen wurden zwei Backöfen von 120×90 cm und 160×86 cm Größe gebaut. Vor ihnen befanden sich drei Treppen, die bis zur Mündung des Töpferofens führen. Diese bildet die maximale Tiefe der Werkstatt, -148 cm. Der Feuerungskanal ist eingestürzt, im Schnitt ist zu sehen, dass es zwei Kanäle gab, durch eine Mittelwand getrennt, die auch den Feuerungsraum trennte. Heute ist der Kanal eingestürzt, wobei der Abstand zwischen dem Ofen und der Arbeitsgrube 46 cm lang ist, ursprünglich betrug dieser jedoch ca. 120 cm. Der Ofen ist oval, 240×220 cm, mit gebrannten Wänden von 12 bis 16 cm Dicke. Die Lochtenne war zusammengebrochen. An der Mittelwand und an den Wänden des Feuerungsraums konnten wir die Spuren der Lochtenne beobachten, so konnten wir die Höhe des Feuerungsraumes bestimmen. Diese betrug 60 cm. Die Dicke des Mittesteges beträgt 20 cm unter der Lochtenne und 38 cm an der Basis (Abb 6).

Anhand der Ausgrabungen in den Jahren 2011 und 2012 stellten wir fest, dass sich die Keramikfunde aus der Einfüllung der Komplexe in Sektoren 1 und 2 unterscheiden, daher können wir die Existenz einer horizontalen Chronologie des Keramikproduktionszentrums annehmen. Im mittleren Bereich der Siedlung (Sektor 1) bemerkten wir mehrere Überlagerungen von Befunden, deren Keramikfunde sich unterscheiden, so dass der horizontalen Entwicklung auch eine vertikale Entwicklung hinzugefügt wird. Die Unterteilung der Entwicklungsphasen und ihre Datierung kann erst nach eingehender Bearbeitung der Entdeckungen gemacht werden, aber das Fehlen der gestempelten Keramik vom Typ Porolissum zeigt eine allgemeine Datierung der Produktion vor dem Technologietransfer dieses Produkts ins Barbaricum frühestens in der Phase C1b oder C2 [Gindele, Ist-

ványovits, 2011, S. 158][3]. Die untere chronologische Grenze ist noch nicht bekannt, aber man kann nicht ausschließen, dass die Produktion vor der Gründung der römischen Provinz Dacia, in der Zeit der klassischen dakischen Zivilisation begann. Die Größe des Produktionszentrums von Medieşu Aurit ist ganz außergewöhnlich, ca. 200 geo-magnetisch identifizierte Öfen, von denen 18 durch Ausgrabungen erforscht wurden. Es ist bislang wahrscheinlich das größte Keramikproduktionszentrum im mitteleuropäischen Barbaricum. Der für das Produktionszentrum charakteristische Ofentyp ist mit Mittelwand, Typ Henning B, mit keltischer Tradition [Henning, 1978]. Die ungewöhnlich großen Dimensionen der Öfen, mit einem Durchmesser von mehr als 2 m, kann durch eine Spezialisierung der Produktion auf Vorratsgefäße erklärt werden, deren Bruchstücke bis zu 80 % der gesamten keramischen Fragmente bilden. Das ethnische Bild der geographischen Region in der Römerzeit war sehr komplex, mit Elementen der Przeworsk-Kultur und der «freien Daker». Obwohl das archäologische Fundgut aus Medieşu Aurit-Şuculeu noch nicht systematisch bearbeitet worden ist, kann man das Vorherrschen von Elementen der dakischen Sachkultur beobachten.

Nach dem gegenwärtigem Stand der Forschung ist im Zeitraum vor dem massiven römischen Technologietransfer von Porolissum, gekennzeichnet durch die Produktion der gestempelten Keramik, nur dieses Keramikzentrum von Medieşu Aurit-Şuculeu im oberen Theißbecken bekannt. Unserer Meinung nach ist darin die Erklärung für die ungewöhnliche Große dieses Produktionszentrums zu suchen. Sehr wahrscheinlich bediente es eine viel größere geografische Zone als die Keramikzentren aus der Zeit der Produktion von gestempelter Keramik Typ Porolissum. Im oberen Theißbecken sind bisher 11 Stellen für die Produktion von gestempelter Keramik bekannt [Gindele, Istvánovits, 2011, S. 159, Karte 1]. Ein Thema für die zukünftige Forschung kann der Einfluss des Zentrums von Medieşu Aurit auf das Vorkommen von Keramikproduktionszentren innerhalb Przeworsk-Kultur in Südpolen sein. Diese Zentren starten ihre Produktion nach den Markomannenkriegen, nach massiver Ausbreitung der Przeworsk-Kultur im oberen Theißbecken, südlich der Karpaten, und implizit durch die Erhöhung direkter Kontakte mit der lokalen dakischen Bevölkerung («freie Daker») mit einer Latène-Technologie-Tradition in der Keramikproduktion (Ofentyp Henning B).

[3] Diese Annahme zeigt den heutigen Stand der Forschung, zieht man in Betracht, dass die gesamte Fläche geomagnetisch nicht untersucht wurde, kann man nicht ausschließen, dass in der Zukunft weitere Töpferöfen entdeckt werden, in welchen gestempelte Keramik Typ Porolissum gefertigt worden sind.

Literaturverzeichnis

Dumitraşcu, S., 1975. *Noi consideraţii aspra dacilor liberi de epocă romană din nord-vestul României. New considerations on the free dacians from north- western Rumania // Studii şi Comunicări Satu Mare 3.*

Dumitraşcu, S., Bader, T., 1967. *Aşezarea dacilor liberi de la Medieşu Aurit. Die Siedlung der freien Daker von Medieşul Aurit. Satu Mare.*

Gindele, R., Istvánovits, E., 2011. *Die römerzeitliche Töpferöfen von Csengersima-Petea. Satu Mare.*

Henning, J., 1978. *Zur Frage der tehnologichen Traditionen der spätkaiserzeitlichen Töpferwerkstätten im Karpatenraum // Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift 19. Berlin.*

Raţiu, M. Al., 2009. *Pottery kilns from north–western Transylvania from the 2nd–4th centuries AD Cuptoarele de ars ceramica din nordul şi nord–vestul Transilvaniei în secolele II–IV p. Chr. // Near and beyond the roman frontiers. Proceedings of a colloquium held in Târgovişte, 16–18 october 2008 (eds. O. Ţentea, I. Opriş). Supplementum Cercetări Arheologice XVI. Bucureşti.*

Р. Гинделе

Новые исследования об изготовлении керамики римского времени в Барбарикуме – центр Медиешу Аурит-Шукулеу. Краткое предварительное сообщение

Община Медиешу Аурит находится в Самош-Тал, в Барбарикуме она была удалена приблизительно на 75 км по прямой от римского города Порилиссум. В 2009–2011 гг., при помощи геомагнитной съемки, здесь была исследована площадь 18 га. Благодаря этим измерениям большинство мощных магнитных аномалий в форме окружности были идентифицированы как керамические горны (около 200), другие мелкие обьекты можно рассматривать как ямы или как следы других структур, связанных с гончарными мастерскими. В 2011 г. были возобновлены археологические исследования, которые были продолжены и в 2012 году. В двух секторах было открыто 34 комплекса (среди них 5 керамических горнов). Размеры производственного центра в Медиешу Аурит поражают своей величиной: здесь имеется около 200 идентифицированных с помощью геомагнитной съемки горнов, из которых исследовано 18. К настоящему времени этот центр является крупнейшим по производству керамики в среднеевропейском Барбарикуме.

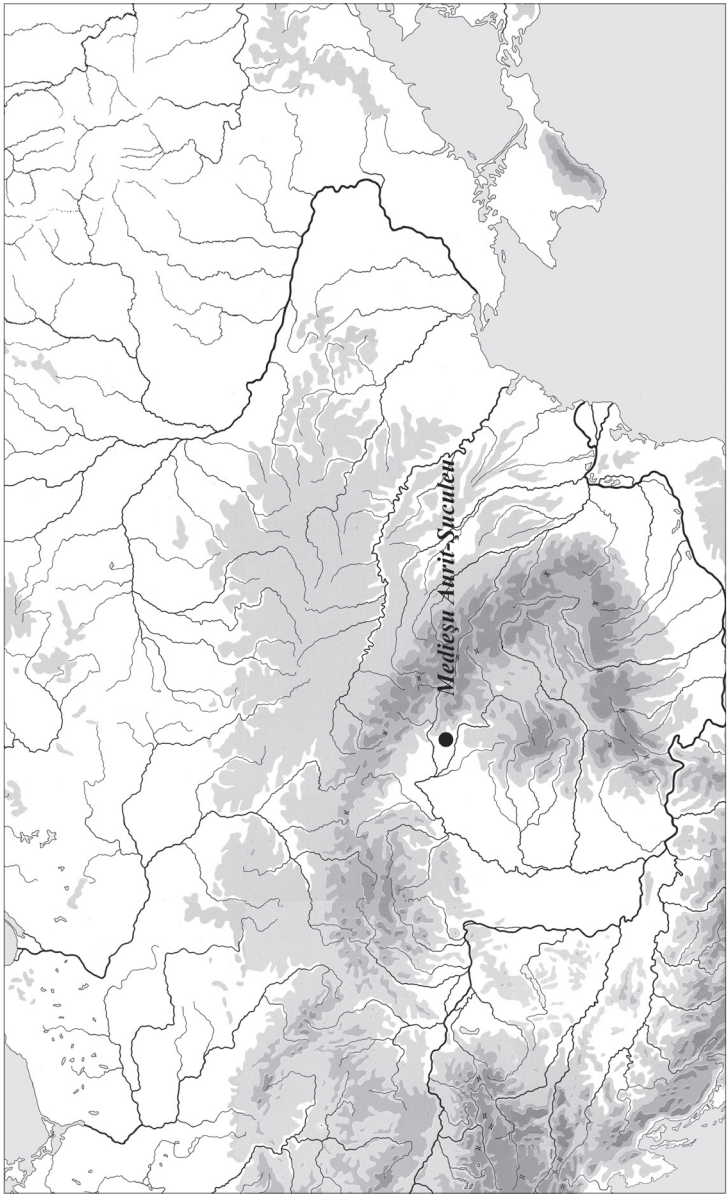

Abb.1. Lage des Fundortes von Medieşu Aurit-Şuculeu.

Рис. 1. *Местоположение комплекса возле Медиешу Аурит-Шукулеу.*

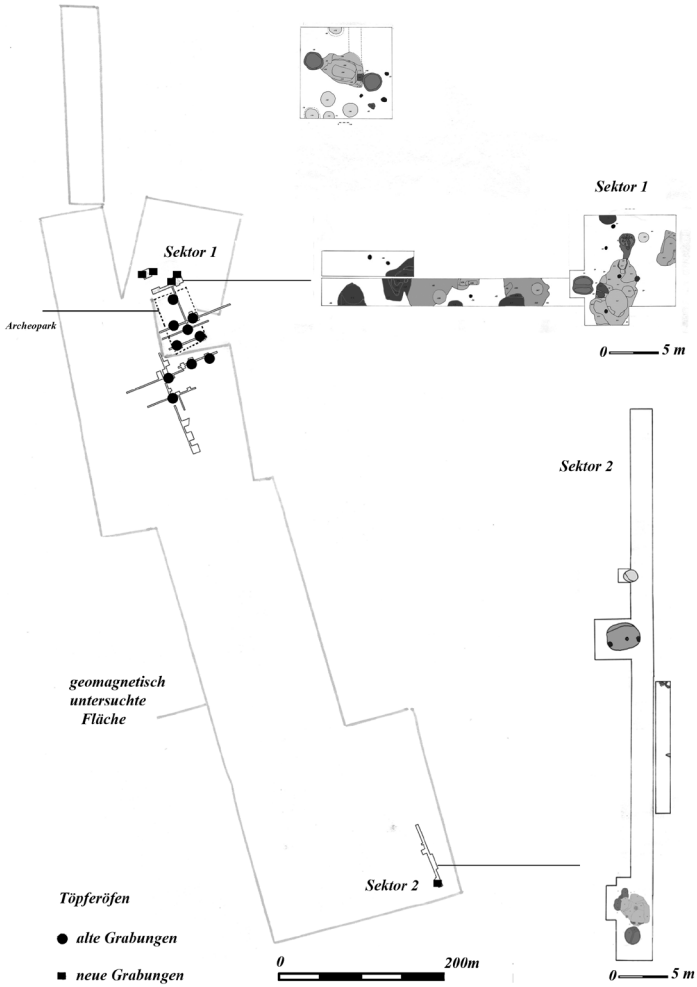

Abb. 2. Gesamtplan der Grabungen von Medieşu Aurit-Şuculeu.
Рис. 2. *Общий план раскопок возле Медиешу Аурит-Шукулеу.*

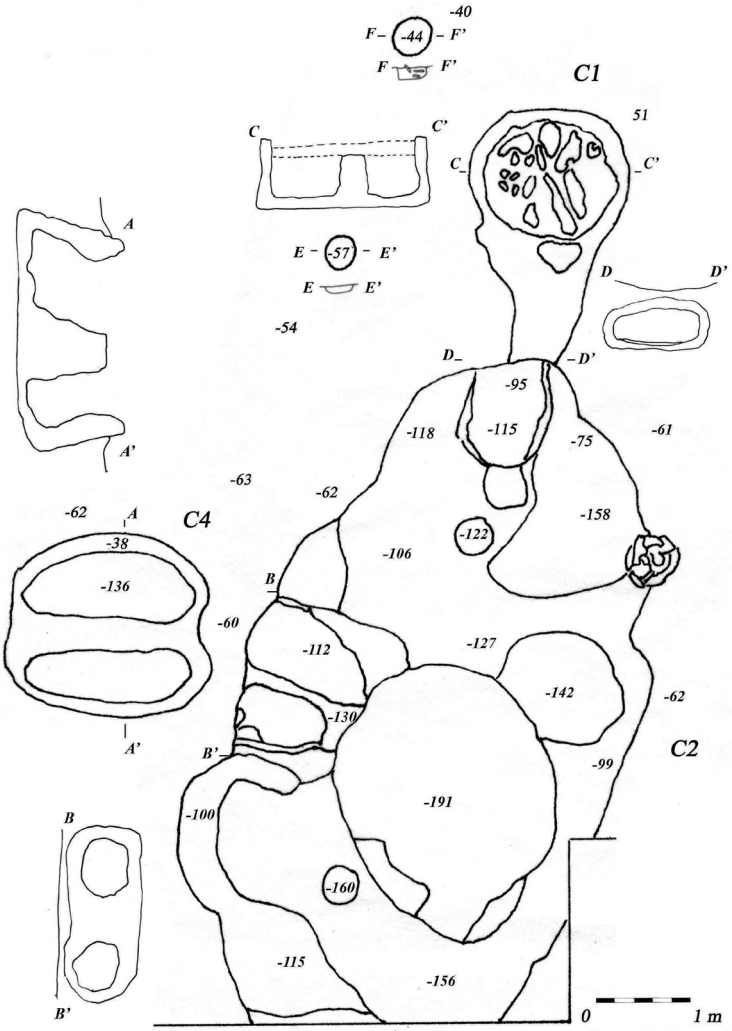

Abb. 3. 2011. Sektor 1. Fläche 1.
Рис. 3. *2011. Сектор 1. Площадка 1.*

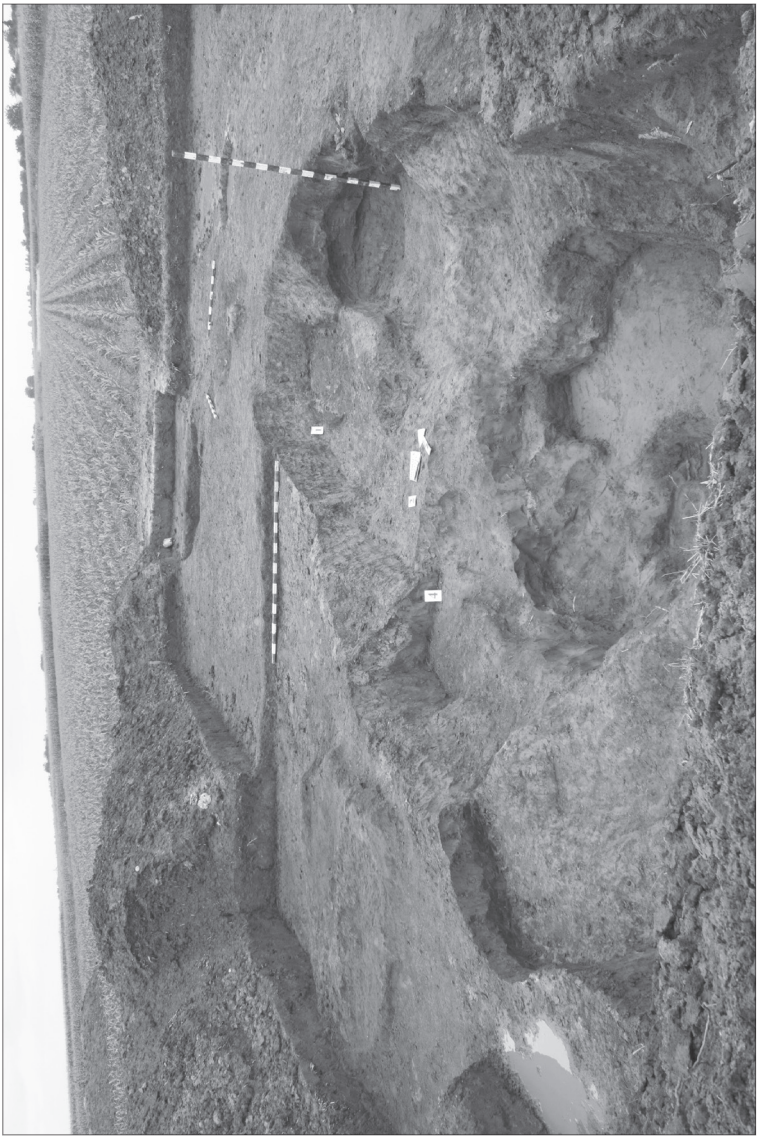

Abb. 4. 2011. Sektor 1. Fläche 1.
Рис. 4. *2011. Сектор 1. Площадка 1.*

Abb. 5. 2011. Sektor 1. Fläche 2.
Рис. 5. *2011. Сектор 1. Площадка 2.*

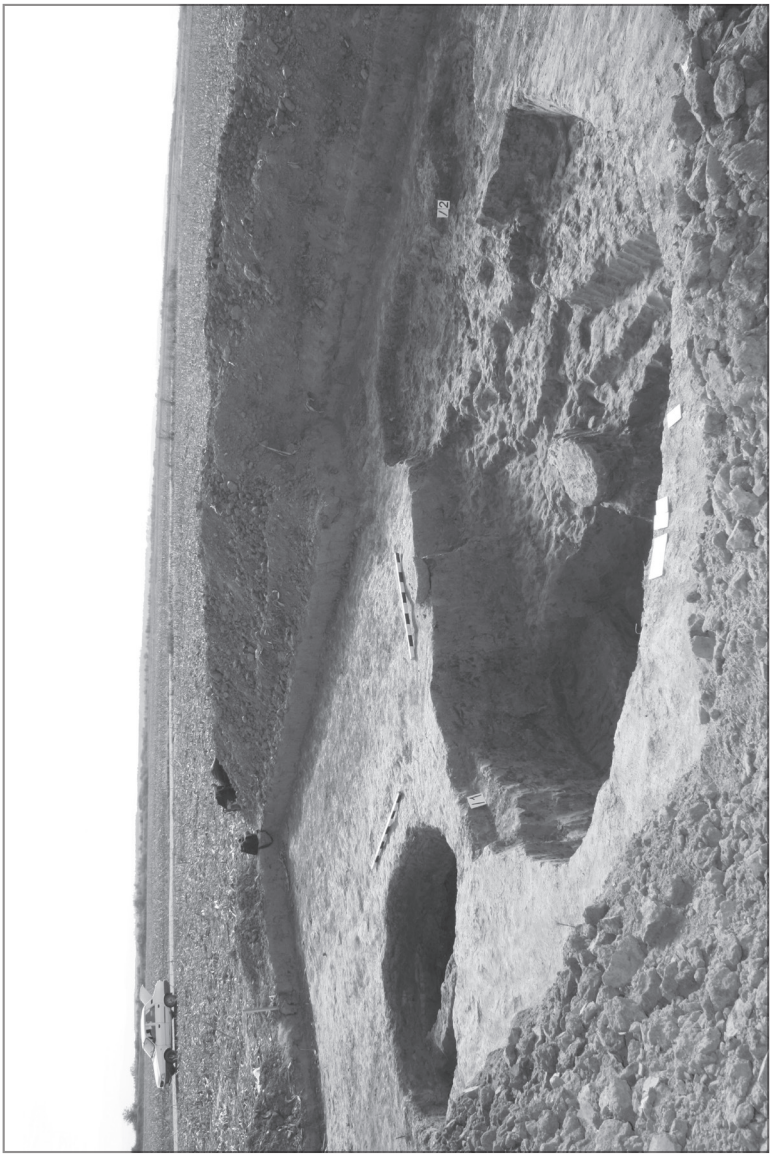

Abb. 6. 2012. Sektor 2. Fläche 3.
Рис. 6. *2012. Сектор 2. Площадка 3.*

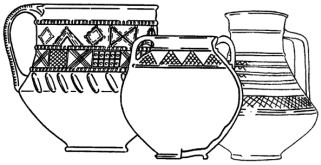

Гончарная керамика на памятниках черняховской культуры

Drehscheibenkeramik auf den archäologischen Denkmälern der Černjachov-Kultur

Б. В. Магомедов

Культуроопределяющее значение черняховской гончарной посуды

Керамический комплекс черняховской культуры включает гончарную и лепную посуду. Среди лепных форм выделяют керамику разных культурных типов – преимущественно вельбаркскую, также позднескифскую, киевскую, фракийскую и др. Однако для всех памятников главным культуроопределяющим показателем выступает сероглиняная гончарная посуда, исполненная в едином стиле с определенным набором форм, – так называемая керамика черняховского типа. Большинство типов кувшинов, кружек, ваз, мисок генетически восходят к вельбаркской лепной керамике (Рис. 1). Трехручные вазы и некоторые другие формы находят аналогии в пшеворской культуре и в древностях Ютландии. Кухонные горшки, сосуды-хранилища (пифосы), а также некоторые типы столовых мисок и кувшинов унаследовали формы провинциально-римской продукции. Особенности черняховского гончарного комплекса объясняются его происхождением.

Период формирования черняховской культуры связан с Готскими войнами (238–270 гг.), когда среди варваров появляются первые ремесленники-гончары. По моему мнению, это были пленные из дунайских и малоазийских провинций[1]. Изготовленная ими посуда наследовала как

[1] На присутствие последних указывают особенности черняховских пифосов типа 2, украшенных расчлененными валиками [Магомедов, 2001, С. 56]. Подобные сосуды характерны для античных и византийских памятников черноморского побережья Малой Азии.

римско-античные образцы, так и лепные изделия местного населения. Этим населением тогда были носители вельбаркской культуры – готы и объединившиеся с ними представители других германских племен. Археологические следы начального периода черняховского гончарства с участием провинциальных мастеров трудноуловимы и отмечены до сих пор лишь на поселении Лепесовка [Щукин, 2005, С. 122–123]. Индивидуальный или коллективный хозяин, имевший такого ценного работника, не только сам пользовался его продукцией, но и мог обменять ее на другие товары. Развитие товарного производства и быстрый рост рынка обеспечивались параллельным прогрессом в металлообработке и хлебопашестве (появление железного наральника), и это также благодаря импортированным ремесленникам-профессионалам. Этих мастеров было мало, но полезные навыки охотно перенимали местные умельцы. Рынок быстро насыщался ремесленной продукцией. Черняховский гончар ежедневно производил на круге от 30 до 80 сосудов, в горне одновременно можно было обжечь от 25 до 150 сосудов [Бобринский, 1978, С. 26–33]. При такой производительности труда процесс замены значительной части лепной посуды домашнего изготовления на гончарную, приобретенную путем обмена, проходил быстро, по крайней мере, при жизни одного поколения. В результате материальная культура вельбаркского населения менялась и за короткий срок приобретала новые «черняховские» черты.

Гончарная керамика среди находок на черняховских поселениях[2] является самым массовым продуктом товарного ремесла. Поэтому процентное соотношение обломков гончарной и лепной посуды является надежным показателем уровня экономического развития данной общины, а точнее – степени ее участия в рыночных отношениях. Неодинаковые цифры процентного соотношения на разных поселениях в определенной степени отражают также относительную хронологию поселений. Кроме того, такое соотношение является индикатором принадлежности памятника к черняховской культуре. Эти оценки применимы и в пределах одного поселения при сопоставлении состава керамики из разных участков, горизонтов культурного слоя, а при наличии достаточного статистического материала – и из отдельных объектов.

Поселения, на которых присутствует гончарная посуда черняховского типа, по ее количественному соотношению с лепной посудой можно разделить на три категории, которые соответствуют трем этапам развития рынка (границы между категориями достаточно условны, их можно уточнять):

---

[2] Находки с поселений (в отличие от могильников) более объективно представляют бытовой керамический комплекс.

– первая категория: до 1/3 или до 33 % гончарных обломков;
– вторая категория: от 1/3 до 2/3 или 33–67 % гончарных обломков;
– третья категория: более 2/3 или более 67 % гончарных обломков.

Поселения первой категории соответствуют начальному этапу развития рынка. Эти памятники нельзя относить к черняховской культуре. Обитавшие на них общины в одних случаях находились на пути сложения этой культуры, в других случаях гончарная продукция была для них предметом импорта из черняховских областей.

На некоторых черняховских памятниках были выделены самые ранние объекты, на которых лепная керамика вельбаркского типа полностью преобладает, и такие объекты были отнесены к вельбаркской культуре. На поселении Лепесовка это комплекс из раскопа I и жилище I (раскоп II). При этом, на поселении в целом гончарная керамика составляет около 80 % керамического набора [Щукин, 1989, С. 196–197]. В наиболее ранних погребениях могильников Ружичанка, Данчены, Чернелив-Русский гончарная керамика не обнаружена. По мнению М. Б. Щукина, такие могилы можно было бы отнести к «нулевой фазе» черняховской культуры [Щукин, 2005, С. 116–117], иными словами, к «еще не черняховской» фазе. На названных памятниках переход одной культуры в другую происходил плавно, без заметной смены населения.

На вельбаркских поселениях цецельской фазы на Волыни черняховская керамика лишь в отдельных комплексах достигает 14,5 % (Боратын) [Козак, 1992, С. 91, 94]. На поселениях киевской культуры, включая «горизонт Боромля», количество импортной черняховской посуды редко достигает нескольких процентов от всей керамики и лишь в отдельных комплексах составляет 30–40 % (Тазово, Букреевка, Родной Край III) [Терпиловский, Абашина, 1992, С. 71]. На некоторых поселениях периода готской экспансии на восток можно выделить киевский и черняховский культурно-хронологические этапы, связанные с полной сменой населения, например Глеваха и Войтенки [Терпиловский, 1989; Любичев, 2010, С. 162].

Я считаю, что такая же ситуация сложилась на поселении Журавка. В 1959–1963 гг. здесь провел раскопки Э. А. Сымонович, а позже А. М. Обломский обработал и опубликовал эти материалы [Обломский, 2010]. По процентному соотношению видов керамики он выделил на поселении четыре группы черняховских объектов. К первой группе он отнес объекты с содержанием гончарной керамики от 5 до 24 %[3]. Сюда входит 8 построек,

[3] В статье А. М. Обломского представлено процентное содержание лепных фрагментов, но здесь удобнее показать пропорцию гончарной керамики.

в которых найдено от 5 до 16,3 % гончарных обломков, а также лепная керамика киевских типов; по фрагментам амфор типов Зеест 75 и Шелов D группа датирована первой фазой черняховской культуры (по Е. Л. Гороховскому около 230–270 гг.) [Обломский, 2010, С. 165]. К этой же группе формально относится постройка № 3 без датирующих находок, которая содержала лепную посуду вельбаркского типа и 17,5 % (15 экз.) гончарной керамики. Однако на полу постройки гончарные обломки преобладали (5 из 7 экз.) [Обломский, 2010, Табл. 3]. Поэтому высокое содержание лепных обломков в ее заполнении можно объяснить случайностью. С большой вероятностью постройку № 3 следует отнести к более позднему хронологическому этапу, чем объекты первой группы. Все остальные объекты первой группы с определимой керамикой относятся к киевской культуре. Они образуют на площади центрального раскопа Журавки два компактных скопления (Рис. 2). Керамика, «подобная киевской», найдена также на другом участке поселения в постройках 31 и 29 (30,3 % и 40 % гончарной посуды). Таким же образом А. М. Обломский определил лепной материал из постройки 6 (54,3 % гончарной посуды). По-моему, тут присутствует вельбаркская керамика и культурное определение этого объекта остается спорным.

История Журавки мне представляется следующим образом. Во второй трети III в. здесь находилось небольшое селение киевской культуры. Жители покинули его и на том же месте, без заметного перерыва, появился поселок носителей черняховской культуры вельбаркского (т. е. готского) происхождения. Данные о совместном проживании в дальнейшем «киевского» и «вельбаркского» населения довольно сомнительны, хотя это не исключается. Черняховский этап поселения датируется по материалам прилежащего к нему Журавского могильника – от ранней до финальной фазы этой культуры [Гороховский, 1988, С. 45–46].

Таким образом, в границах черняховской культуры малое количество гончарных обломков (до 1/3 керамического комплекса) содержат или ранние вельбаркские объекты на черняховских поселениях, или поселения киевской культуры, иногда перекрытые более поздним черняховским горизонтом.

Поселения второй категории (от 1/3 до 2/3 гончарной керамики) соответствуют среднему этапу развития рынка. Среди этих поселений мало «классических» черняховских памятников, которые мы называем «тип Косанов» (с лепной посудой вельбаркского типа и преимущественно готским населением), а также памятников причерноморского типа (со смешанным гото-скифо-сарматским населением). Видимо, у жителей большинства этих селищ производство и потребление гончарной посуды выросло настолько быстро, что средний этап развития рынка (как и первый) проследить труд-

но. Памятником второй категории является поселение Великая Снитинка 2 (рубеж III–IV – середина IV вв.), где 57 % керамического комплекса представлено гончарной посудой, остальное – лепными сосудами вельбаркского облика [Магомедов, 1992]. Чаще ко второй категории относятся отдельные ранние комплексы. В Журавке гончарная керамика в трех объектах на центральном раскопе составляла 44–46 %. В Боромле II в трех постройках первой половины IV в. – 40–66 %, причем здесь встречалась и вельбаркская, и киевская лепная керамика [Терпиловский, 2005, С. 469–470; Некрасова, 2006, С. 94–99]. В Великой Слободе в жилище 1 обнаружено 61,8 % гончарной керамики, но в остальных двух сооружениях – почти 100 % [Козак, Журко, 1983, С. 64].

Однако во вторую категорию полностью входит группа поселений типа Черепин на Верхнем Днестре, которую связывают со славянами[4]. Гончарная керамика здесь составляет обычно от 40–48 % (Демьянов, Черепин, Ракобуты, Бовшев) до 66 % (Рипнев) [Баран 1981, С. 77]. На Рипневском поселении открыт небольшой горн (диаметр камеры 1 м) [Баран, 1964, С. 235–238]. Судя по разнообразию бракованной посуды, мастерская выполняла индивидуальные заказы. В этом же регионе известны черняховские поселения с полным преобладанием гончарной посуды, где открыты большие горны, рассчитанные на крупные партии посуды. Это поселение Свирж, специализированное на производстве горшков и пифосов, также Сокильники и Неслухов [Магомедов, 2001, С. 97]. Думаю, что на среднем этапе развития рынка, на котором находилось население памятников типа Черепин, спрос на гончарную продукцию удовлетворялся в основном за счет импорта из близко расположенных поселений типа Косанов или пришлыми оттуда же ремесленниками (перенос производства на территорию потребителя). Возможно, одновременно местные мастера начинают осваивать новую технологию.

Поселения третьей категории (более 2/3 гончарной керамики) соответствуют развитому этапу рынка. Сюда можно включить практически все черняховские поселения среднего и позднего периодов, за исключением памятников типа Черепин. Возникновение системы экономически развитых общин при господстве рыночных отношений является существенным признаком сложения на территории черняховской культуры раннего варварского государства, то есть Готского королевства.

---

[4] Эту группу памятников некоторые исследователи включают в черняховскую культуру с оговорками [Магомедов, 2006, С. 48–49; Щукин, 2005, С. 109–112] или не включают вовсе [Левада, Дудек, 1997; Kokowski, 2007, S. 191, Мара 15 – на карте территория группы не входит в ареал черняховской культуры].

Выводы.

– Соотношение количества обломков гончарной и лепной посуды на поселении является показателем уровня экономического развития данной общины и соответствует определенному этапу развития рынка.

– К черняховской культуре можно относить поселения, в керамическом комплексе которых содержится не менее 1/3 гончарной керамики.

– На черняховских поселениях ранние объекты с небольшим количеством гончарной керамики могут относиться к вельбаркской или киевской культурам. Но лишь вельбаркские памятники видоизменялись в черняховские без смены населения.

– Памятники типа Черепин оставлены группой населения с более низким уровнем экономического развития, чем основное черняховское население.

Литература

Баран В. Д., 1964. *Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга // МИА. № 116.*

Баран В. Д., 1981. *Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу). Київ.*

Бобринский А. А., 1978. *Гончарство Восточной Европы. Москва.*

Гороховский Е. Л., 1988. *Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Том 4. Киев.*

Козак Д. Н., 1992. *Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Київ.*

Козак Д. Н., Журко О. І., 1983. *Поселення поблизу с. Велика Слобідка пізньоримського часу в Середньому Подністров'ї // Археологія. № 43.*

Левада М., Дудек А., 1997. *Пшеворское влияние на керамический коплекс черняховской культуры (по материалам Южной Польши, верхнего Днестра и Западного Буга) // Kultura przeworska. Tom IV. Lublin.*

Любичев М. В., 2010. *«Горизонт Боромля» как область «праславянской» культурной провинции середины III – начала IV в. (ступени C1b-C2) // Germania–Sarmatia. II. Калининград–Курск.*

Магомедов Б. В., 1992. *Велика Снітинка 2 – поселення гребінників III–IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України. Київ.*

Магомедов Б., 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin.*

Магомедов Б. В., 2006. *Монети як джерело вивчення історії племен черняхівської культури // Археологія. № 4.*

Некрасова А. Н., 2006. *Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. Киев.*

Обломский А. М., 2010. *Материалы поселения Журавка Ольшанская // Археология Восточной Европы в I тысячелетии н. э. (Раннеславянский мир. 13). Москва.*

Терпиловский Р. В., 1989. *К проблеме контактов киевской и вельбарской культур // KW. Tom 2. Lublin.*

Терпиловский Р. В., 2005. *Глеваха и Боромля (к вопросу о характере контактов между киевской и черняховской культурами на раннем этапе) // Europa Barbarica. Monumenta studia gothica. IV. Lublin.*

Терпиловский Р. В., Абашина Н. С., 1992. *Памятники киевской культуры (Свод археологических источников). Киев.*

Щукин М. Б., 1989. *Поселение Лепесовка: Вельбарк или Черняхов? // KW. Tom 2. Lublin.*

Щукин М. Б., 2005. *Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). Санкт-Петербург.*

Kokowski, A., 2007. *Goci od Skandzy do Campi Gothorum. Warszawa.*

B. V. Magomedov

Die kulturdefinierende Bedeutung des scheibengedrehten Geschirrs der Černjachov-Kultur

Der Černjachov-Kultur kann man diejenigen Siedlungen zuordnen, auf denen der Anteil an Drehscheibenkeramik mindestens ein Drittel der gesamten Keramik ausmacht. Somit gehören die älteren Objekte auf der Siedlung Žuravka zur Kiever Kultur und die späteren Objekte mit Wielbark-Keramik zur Čerjachov-Kultur.

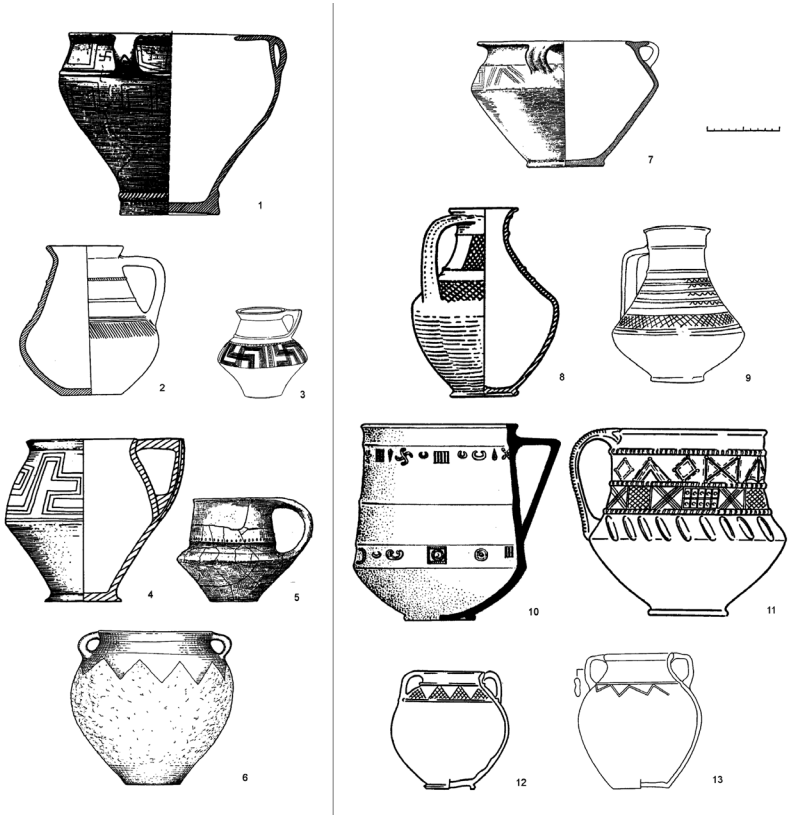

Рис. 1. Типы пшеворской (1, 4) и вельбаркской (2, 3, 5, 6) лепной посуды и их наследование в черняховской гончарной посуде (7–13). 1 – Каменьчик; 2 – Брест-Тришин; 3 – Рыдзево; 4 – Гарволин; 5 – Дитиничи; 6 – Загожице; 7 – Каменка-Днепровская; 8 – Косанов; 9 – Черняхов-Ромашки; 10 – Данчены; 11 –Войсковое; 12 – Соснова; 13 – Петрикивцы.

Abb. 1. *Die Typen des handgemachten Geschirrs aus den Przeworsk- (1, 4) und Wielbark-Kultur (2, 3, 5, 6) und ihre „Erben“ im Černjachov-Drehscheibengeschirr (7–13). 1 – Kamenczyk, 2 – Brest-Trišin; 3 – Rydzevo; 4 – Garwolin; 5 – Ditiniči; 6 – Zagožice; 7 – Kamenka-Dneprovskaja; 8 – Kosanov; 9 – Černjachov-Romaški; 10 – Dančeny; 11 – Vojskovoe; 12 – Sosnova; 13 – Petrikivcy.*

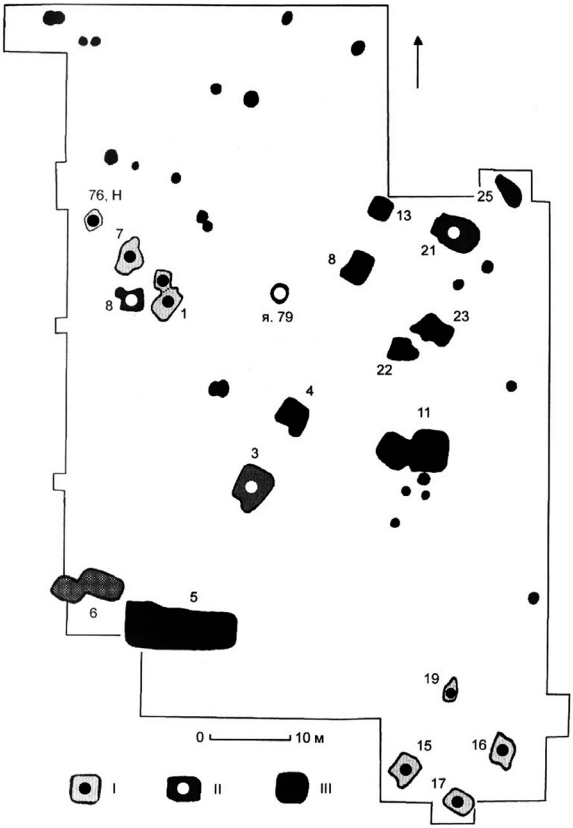

Рис. 2. Поселение Журавка. План центрального раскопа, объекты позднеримского времени (по [Обломский, 2010] с изменениями автора). I – объекты с киевской лепной керамикой и гончарной до 16 %; II – объекты с вельбарской лепной керамикой и гончарной до 46 %; III – объекты с абсолютным преобладанием гончарной керамики (более 75 %).

Abb. 2. *Die Siedlung Žuravka. Plan der zentralen Grabungsfläche, die Objekte der späten römischen Kaiserzeit (nach Oblomskij 2010, mit Korrekturen des Autors). I – Objekte mit handgemachtem Geschirr der Kiever Kultur und Drehscheibengeschirr bis zu 16 %; II – Objekte mit handgemachter Wielbark-Keramik und Drehscheibenkeramik bis zu 46 %; III – Objekte mit absoluter Dominanz der Drehscheibenkeramik (über 75 %).*

Д. Л. Тесленко

Керамика из раскопок 1942–1943 гг. могильника черняховской культуры у с. Ново-Александровка в Днепровском Надпорожье

Памятники черняховской культуры в Днепровском Надпорожье были открыты работами Днепрогэсовской экспедиции НКП УССР. В 1929 г., проводя археологические разведки в пределах современной Запорожской области у сел Привольное и Ново-Александровка, В. А. Гринченко обнаружил могильники, относящиеся к культуре «полей погребений» и датирующиеся «римским временем, III–IV вв. н. э.». Автор раскопок подчеркивал, что памятник «… чрезвычайно интересный…, пока что первый и единственный не только в работах экспедиции, но и вообще на территории Припорожья» [Ковалева, 1980, С. 39]. В исследованиях 1929 г. принимал участие археолог-аматор, сотрудник Днепропетровского музея Павел Козарь, которому предстояло сыграть в судьбе памятника далеко неоднозначную роль.

В дальнейшем, работами В. А. Мизина (1933), И. М. Фещенко (1940), А. В. Бодянского (1941, 1951) было установлено наличие у с. Ново-Александровка двух черняховских могильников – у балки Дубовой и у балки Сухенькой [Махно, 1960, С. 28; Брайчевская, 1960, С. 167–174]. Первый достаточно известен благодаря небольшим по масштабам раскопкам И. М. Фещенко, проведенным в 1940 г., и публикации материалов в сводке черняховских памятников Надпорожья [Брайчевская, 1960, С. 167–171].

О втором могильнике сведения отрывочны. Указывается, что памятник был открыт в 1941 г. А. В. Бодянским, а среди подъемного материала встречались обломок меча, фибулы, пряжки, бронзовые и сердоликовые бусы [Махно, 1960, С. 28]. Позднее, в 1951 г., в размыве берега А. В. Бодянский обнаружил разрушенное погребение, совершенное вытянуто на спине, черепом на север, и сопровождавшееся биконическим гончарным горшком [Брайчевская, 1960, С. 172, Табл. IV, 5]. В размыве берега были найдены: гончарная биконическая миска открытого типа, гончарный биконический кувшин с одной ручкой, обломок венчика гончарного сероглиняного горшка, бронзовая литая пряжка и железная ведеркообразная подвеска [Брайчевская, 1960, С. 172, Табл. IV, 1, 2, 4, 11]. В сводке А. Т. Брайчевской упоминаются материалы, собранные в устье балки Сухенькой в 1941–1942 гг., Среди них небольшая гончарная глубокая мисочка на кольцевой ножке с округлы-

ми боками, серой лощеной поверхностью, украшенная рельефным валиком (Рис. 1: 12), хранящаяся в фондах Днепропетровского национального исторического музея имени Д. И. Яворницкого (далее – ДНИМ). Остальные находки, представленные обломками железных и бронзовых изделий, тремя сердоликовыми бусинами, полутора десятками обломков гончарной и лепной керамики, глиняным пряслом, – хранятся в Национальном музее истории Украины в Киеве [Брайчевская, 1960, С. 173].

Интерес автора к данному памятнику возник в процессе изучения истории археологических исследований, имевших место на территории Райхскомиссариата Украина в 1942–1943 гг. В документах Оперативного штаба «Райхсляйтер Розенберг» (далее – ОШРР) неоднократно упоминаются раскопки «готского» могильника, расположенного на южном склоне балки Сухенькой у с. Ново-Александровка.

Внимание сотрудников ОШРР на черняховские памятники Надпорожья обратил П. А. Козарь, занимавший в период оккупации разнообразные должности, включая должность директора Днепропетровского исторического музея [Тесленко и др., 2007, С. 386–390]. Археологическая экспедиция на пороги планировалась сотрудниками ОШРР с весны 1943 г. Ее возглавил д-р Вернер Хюлле, в составе экспедиции работал д-р Вальтер Модриян и местные сотрудники музея, включая П. А. Козаря [Тесленко и др., 2007, С. 386–390]. 21–28 марта 1943 г. в порожистой части Днепра была проведена археологическая разведка с целью определения мест будущих раскопок и сохранности культурного слоя памятников [Bericht. Hülle. 31.03.1943]. Раскопки могильника у с. Ново-Александровка начались в июне 1943 г. [Halfmonatsbericht 7/43. Hülle. 19.07.1943] и продолжались до конца лета. А уже в сентябре последние службы ОШРР покинули Днепропетровск [Verladung... Braune. 13.10.1943]. Большая часть материалов раскопок могильника у с. Ново-Александровка в числе прочих была вывезена через Кривой Рог, Львов и Краков в Германию [Inventarverzeichnis. 18.11.1943]. Их дальнейшая судьба остается практически неизвестной.

Знакомство с фондами ДНИМ позволило обнаружить достаточно представительную серию керамики, происходящую из разведок и раскопок 1942–1943 гг. в устье балки Сухенькой. На ней сохранилась маркировка двух видов. Первая представляет собой число 43, очевидно означающее год раскопок, и различные цифровые значения в верхнем индексе, являющиеся, судя по всему, номером находки. Такое предположение косвенно подтверждается тем, что на пяти сосудах, переданных ДНИМ в 1962 г. из Николаевского областного краеведческого музея (куда они попали по возвращении из Германии), имеются такие же знаки.

Другая разновидность маркировки нанесена рукой А. В. Бодянского и содержит следующую информацию:

с. Ново-Олександрівка
могильник у «S» устя б. Сухенької
1942 р. О. В. Бодянський

Всего в настоящий момент в ДНИМ находятся обломки и целые формы 80 сосудов, происходящих из могильника в устье балки Сухенькой у с. Ново-Александровка.

По своим производственным характеристикам имеющаяся керамика может быть разделена на лепную и гончарную, а по функциональному назначению – на кухонную и столовую посуду. Кухонная керамика изготовлена из пластичного сырья, содержащего крупную дресву, столовая – из хорошо отмученной глины без видимых примесей, либо же с незначительной добавкой мелкой дресвы.

Лепная посуда обычно серого, реже серо-коричневого цвета, черепок в изломе черный. Гончарная керамика имеет равномерный обжиг, внутренняя и внешняя поверхность сосудов, равно как и излом черепка, серого цвета. Исключение составляет сложнопрофилированный биконический сосуд-ваза на поддоне с отогнутым наружу уплощенным по краю венчиком, декорированный горизонтальным поясом косых прочерченных линий. Внутренняя и внешняя поверхности этого сосуда имеют охристо-желтый оттенок, черепок в изломе серо-желтый (Рис. 1: 6).

Поверхности столовой посуды тщательно заглажены, на гончарных сосудах имеются следы залощенности. Иногда лощением покрыта вся внешняя поверхность столового сосуда. Внешняя поверхность крупных кухонных гончарных сосудов, очевидно использовавшихся для хранения, также заглаживалась. При этом присутствующие в тесте крупные фракции дресвы, цепляясь за инструмент или руки гончара, осталяли на сырой глине глубокие борозды. На внутренней поверхности гончарных сосудов часто сохранялись ребристые утолшения, оставшиеся после формовки.

Анализируемый набор посуды можно разделить по морфологическим признакам. Среди имеющихся форм выделяются миски, вазы, чаши, горшки, сосуды для хранения, изготовленные как на гончарном круге, так и методом ручной лепки. Для Поднепровья классификация черняховской керамики была предложена в свое время Э. А. Сымоновичем [Симонович, 1981; 1983]. С выделенными им типами и будет далее сопоставляться керамический материал могильника у балки Сухенькой.

Миски открытого типа представлены одним экземпляром, изготовленным на гончарном круге (Рис. 1: 5). Относится ко II типу открытых мисок

с нечетким перегибом и вертикально поставленной верхней частью тулова [Симонович, 1983, С. 30–31, Рис. 3: 37].

Абсолютное большинство мисок относятся к типу закрытых. Лепные экземпляры представлены полусферическими формами (тип I) [Симонович, 1983, С. 30, 32, Рис. 4] и имеют плоское с закраиной дно (Рис. 1: 7–10). Гончарные миски закрытого типа различаются профилировкой стенок на уровне перегиба. Три из четырех подобных сосудов (Рис. 1: 1–3) могут быть отнесены к типам I и IV закрытых мисок с четко выраженной биконичностью [Симонович, 1983, С. 27–28, Рис. 1: 16, 45]. Еще один экземпляр относится к IV типу закрытых мисок со слабо выраженной биконичностью [Симонович, 1983, С. 27–30, Рис. 2: 42].

К категории гончарных мисок могут быть отнесены и два округлобоких биконических сосуда с плавным перегибом по центру тулова (Рис. 1: 6, 12). По своим пропорциям они близки закрытым мискам со слабо выраженной биконичностью типа VII подтипов *у*, *ф* [Симонович, 1983, С. 28, Рис. 2: 78–79]. Подобные по форме сосуды присутствуют в материалах черняховских могильников Косаново и Данчены [Славяне..., 1993, С. 278, Рис. LVIII: 16; С. 283, Рис. LXXIV: 17].

С разведками А. В. Бодянского в устье балки Сухенькой связана находка гончарной биконической миски-вазы с четко выраженным ребром и тремя петельчатыми ручками (Рис. 1: 13). Данный сосуд принадлежит к типу II подтипу *д*, мисок-ваз с резким перегибом тулова [Симонович, 1983, С. 33, Рис. 5: 10].

В керамическом комплексе также представлены лепные (Рис. 1: 16, 17) и гончарные (Рис. 1: 14, 15) кубки. Последние относятся к типу I – полусферическим кубкам, по классификации Э. А. Сымоновича [1983, С. 37, Рис. 9].

В данной коллекции имеются два лепных столовых сосуда: коническая чаша на поддоне (Рис. 1: 18) и биконический горшочек с непрофилированным краем (Рис. 2: 11). Э. А. Сымонович считал подобные сосуды мисками. Первый сопоставим с коническими мисками типа II, подтипов *д*, *ж* [1983, С. 31–32, Рис. 4], второй – с горшками-мисками [Симонович, 1981, С. 53, Рис. 7: 6, 7], или с биконическими мисками типа Iб с непрофилированным краем и слабо выраженной биконичностью [1983, С. 28–29, Рис. 2: 7–12].

Наибольшим числом керамических форм в имеющейся коллекции представлены горшки. Сохранился лишь один целый сосуд – округло-биконический лепной горшок с покатыми плечиками и максимальным расширением в верхней трети высоты (Рис. 2: 10), сопоставимый с посудой типа II подтипа *г* округло-биконических горшков [Симонович, 1981, С. 49, Рис. 4: 15]. Неполные развалы принадлежат горшкам, различающимся крутизной плеча

и, как следствие, степенью раздутости тулова, а также высотой и оформлением венчика (Рис. 2). Фрагментированность сосудов не позволяет установить их пропорции и сопоставить с выделенными типами черняховских горшков Поднепровья.

Выделяется также группа из трех лепных горшков (одного целого и двух в обломках), отличающихся раструбовидным венчиком, шершавой поверхностью, покрытой вертикальными расчесами (Рис. 3: 4–6). По своим пропорциям они соотносятся с типами III, IV банковидных горшков с раструбовидным венчиком по Э. А. Сымоновичу [1981, С. 48, Рис. 3].

Наконец, в коллекции присутствуют обломки трех гончарных сосудов, очевидно, использовавшихся для хранения (Рис. 3: 1–3). Их поверхность шероховатая, покрыта бороздами, оставленными дресвой при сглаживании. На внешней поверхности одного из сосудов в придонной части образовались известковые наплывы.

Помимо рассмотренного керамического материала, в коллекции представлены также обломки стенок и придонных частей лепных и гончарных сосудов, включая горшки, миски и сосуды для хранения. Имеющийся набор керамической посуды подтверждает общепринятое мнение о принципиальном совпадении лепных и гончарных форм черняховской керамики.

В свою очередь очевидна зависимость способов орнаментации сосудов от технологии их изготовления. Так, посуда, изготовленная на гончарном круге украшалась врезными горизонтальными или косыми прочерченными линиями (Рис. 1: 1, 6, 15; 2: 7), широкими пролощенными полосами (Рис. 1: 2, 13; 2: 3, 4), тонкими треугольными в сечении налепными валиками (Рис. 1: 3, 4; 2: 1; 3: 1). Лепная посуда обычно неорнаментирована, дважды отмечены следы пальцевых вдавлений (Рис. 1: 18; 2: 15). Возможно, декорирующий эффект для лепных горшков имели вертикальные следы сглаживания поверхности.

Таким образом, основные формы посуды из могильника в устье балки Сухенькой полностью совпадают с известными классификациями черняховской керамики Поднепровья. Как и на других территориально близких памятниках в данном комплексе присутствует серия лепной керамики, традиционно рассматриваемая исследователями в позднескифском контексте. Сказанное позволяет считать имеющийся набор керамических изделий вполне ординарным для черняховских могильников Надпорожья. К сожалению, наши представления о могильнике в устье балки Сухенькой сегодня могут быть основаны лишь на находках керамики, поскольку другие категории инвентаря, равно как и полевая документация остаются практически недоступными и требуют дальнейшей эвристической работы.

Литература

Брайчевская А. Т., 1980. *Черняховские памятники Надпорожья (по материалам раскопок и разведок И. М. Фещенко, А. В. Бодянского и автора) // МИА. № 82.*

Ковалева И. Ф., 1980. *Очерки древнейшей истории племен Степной Украины (по материалам Днепрогэсовской экспедиции НКПроса УССР 1927–1932 гг.). Днепропетровск.*

Махно Е. В., 1960. *Памятники черняховской культуры на территории УССР (Материалы к составлению археологической карты) // МИА. № 82.*

Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. – первой половине I тысячелетии до н. э., 1993. *Москва.*

Симонович Е. О., 1981. *Черняхівські горщики Подніпров'я // Археологія. № 36.*

Симонович Е. О., 1983. *Черняхівська кераміка Подніпров'я // Археологія. № 43.*

Тесленко Д. Л., Фанигін Ю. Ю., Тесленко О. І., 2007. *Діяльність зондерштабу прадавньої історії Оперативного штабу «Рейхсляйтер Розенберг» у генеральній окрузі «Дніпропетровськ» (1942–1943 рр.) // Вопросы германской истории. Днепропетровск.*

Bericht. Hülle. 31.03.1943 *// ЦДАВО. 3676. 1. 75. 385.*

Halbmonatsbericht 7/43. Hülle. 19.07.1943 *// ЦДАВО. 3676. 1. 75. 221.*

Verladung von Archiv- und Museumsmaterial. Braune. 13.10.1943 *// ЦДАВО. 3676. 1. 29. 226–228.*

Inventarverzeichnis. 16.11.1943 *// ЦДАВО. 3676. 1. 225. 284–286.*

D. L. Teslenko

Die Keramik aus der Černjachov-Nekropole (Ausgrabungen 1942–1943) bei der Siedlung Novo-Aleksandrovka im Gebiet Dnepr-Nadporož'e

In diesem Aufsatz wird das keramische Material aus einer Nekropole der Černjachov-Kultur behandelt, deren Ausgrabungen im Jahre 1943 stattfanden. Die historiografische Analyse zeigt, dass die Černjachov-Nekropolen im Gebiet Dnepr-Nadporož'e, darunter auch bei der Siedlung Novo-Aleksandrovka dank der Arbeiten der Dneproges-Expeditionen während der Zeit zwischen den Weltkriegen und der Nachkriegszeit bekannt wurden. Leider sind die Angaben über die Nekropole am Eingang in das trockene Flusstal Suchen'kaja in der Landesliteratur fragmentarisch und unvollständig.

Es wurde festgestellt, dass die Ausgrabungen des archäologischen Denkmals im Juli–August 1943 von Dr. Werner Hülle und Dr. Walter Modrian – Spezia-

listen des Sonderstabes für Frühgeschichte des „Reichsleiters Rosenberg“ – mit Hilfe der örtlichen Archäologen Pavel Kozar und Alexander Bodjanskij durchgeführt wurden. Die Materialien wurden über Krivoj Rog, L’vov und Kraków nach Deutschland gebracht, wo sich ihre Spuren verlieren.

Die Analyse der vorhandenen keramischen Materialien erlaubt uns, sie als typisch für die Černjachov-Kultur dieses Gebietes anzusehen. Jedoch können wir heute nur von der Keramik ausgehen, da die Felddokumentation wie auch andere Materialien unzugänglich sind und weitere heuristische Arbeit erfordern.

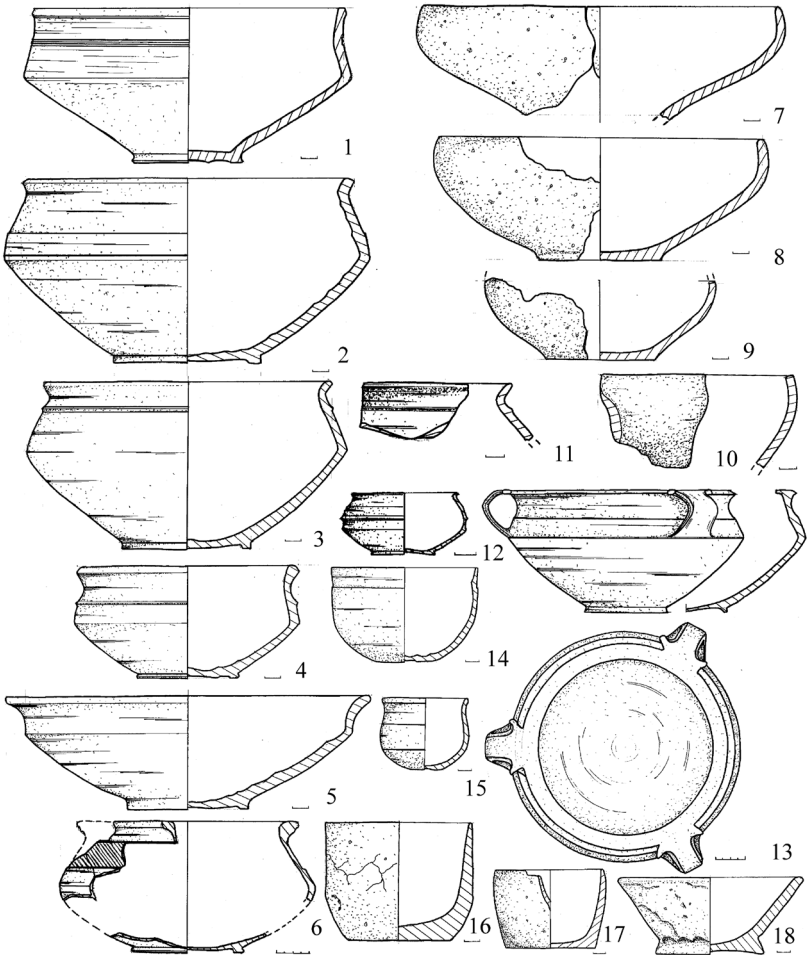

Рис. 1. Керамика из раскопок могильника Ново-Александровка.
1–6, 11–15 – гончарная; 7–10, 16–18 – лепная.
Abb. 1. *Keramik aus den Ausgrabungen der Nekropole Novo-Alexandrovka.*
1–6, 11–15 – Drehscheibenkeramik; 7–10, 16–18 – handgemachte Keramik.

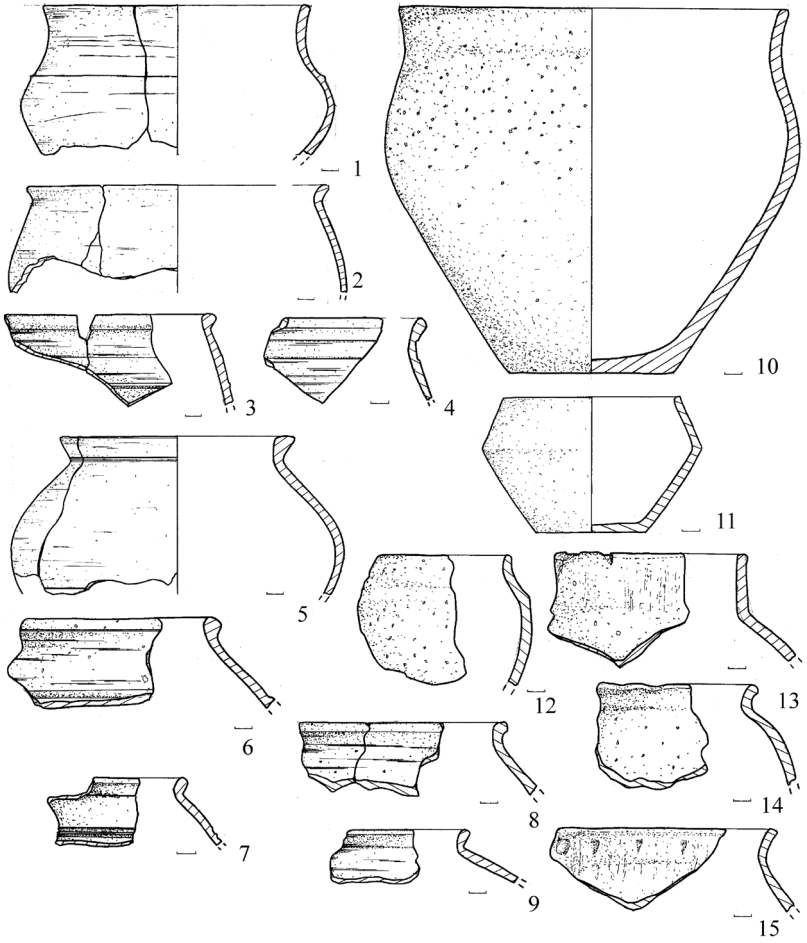

Рис. 2. Керамика из раскопок могильника Ново-Александровка.
1–9 – гончарная; 10–15 – лепная.
Abb. 2. *Keramik aus den Ausgrabungen der Nekropole Novo-Alexandrovka.*
1–9 – Drehscheibenkeramik; 10–15 – handgemachte Keramik.

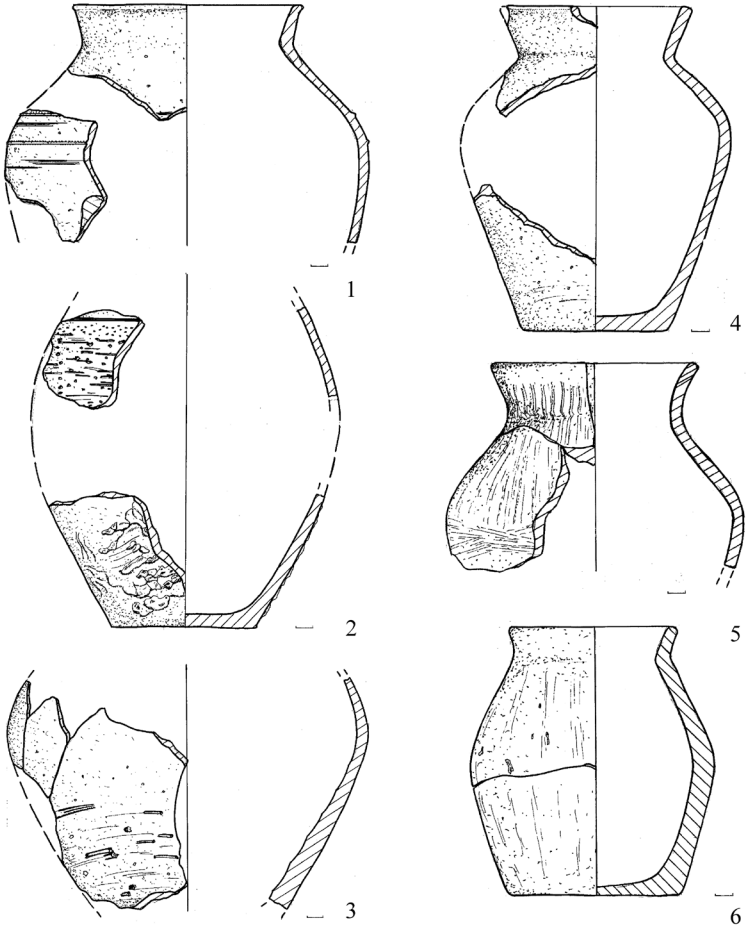

Рис. 3. Керамика из раскопок могильника Ново-Александровка.
1–3 – гончарная; 4–6 – лепная.
Abb. 3. *Keramik aus den Ausgrabungen der Nekropole Novo-Alexandrovka. 1–3 – Drehscheibenkeramik; 4–6 handgemachte Keramik.*

Р. М. Рейда, А. В. Гейко, Р. С. Луговий

Пам`ятки черняхівської культури басейну р. Говтви (Полтавська область)

Однією з найбільш чисельних археологічних пам`яток Дніпровського Лісостепового Лівобережжя є група пам`яток черняхівської культури. Їх кількість є свідченням значної густоти сітки поселень в III–IV ст. н. е., яку можна співставляти тут з густотою поселень скіфського часу та пізнього українського середньовіччя. Проте, не зважаючи на значну кількість відомих на сьогодні поселень та могильників черняхівської культури в цьому регіоні, він є відносно слабо вивченим, що дає можливість в майбутньому до виявлення нових пам`яток.

Територія Полтавської області в цьому розумінні є достатньо добре вивченою частиною Дніпровського Лівобережжя, що дозволяє отримати відносно повне враження щодо кількісного показника та системи розселення населення пізньоримського часу. Особливо це стосується басейну нижньої течії р. Ворскли з притоками [Рейда, 2002, С. 388–390; 2003, С. 118–125].

Порівняно з Нижнім Поворсклям, басейн сусідньої крупної притоки Дніпра – р. Псла є дослідженим дещо слабкіше. Одним з виключеннь в даному випадку є дослідженість лівої притоки р. Псла – р. Говтви з притоками (рр. Грузької Говтви та Вільхової Говтви, злиття яких і утворює р. Говтву). Пам`ятки черняхівської культури басейну р. Говтви вже привертали нашу увагу [Рейда, 2004, С. 48–50; 2005, С. 25–32], проте, в останні роки, інформація про них була доповнена і більш деталізована.

Перші розвідкові дослідження в басейні р. Говтви та її притоків були здійснені порівняно недавно – на початку 1970-х рр. експедицією Ленінградського відділення Інституту археології НАН СРСР під керівництвом Є. А. Горюнова [Горюнов, 1971], внаслідок яких була виявлена ціла низка поселень, в тому числі і черняхівської культури. В 1978 р. ці роботи були продовжені розвідзагоном цієї ж експедиції на чолі з М. М. Казанським [Казанский, 1978].

Подальші розвідки поселенських пам`яток відбулися вже на початку 1990-х рр. В 1992 та 1993 рр. дослідження, спрямовані на виявлення таких пунктів, здійснив в басейні р. Кратової Говтви один з авторів цієї публікації [Гейко, 1992; 1993]. В результаті виявлено ряд пам`яток черняхівської культури поблизу та на території смт Опішні [Гейко, 1999, Арк. 9].

В другій половині 1990-х рр. розвідкові роботи в басейні р. Середньої Говтви проводив А.Л. Щербань та виявив кілька черняхівських селищ поблизу с. Василівка та смт. Диканьки Диканського району [Щербань, 1998, С. 87–89; 1998, С. 78–83].

У 2002 р. в рамках укладання Зводу пам`яток історії та культури Полтавської області Центром охорони та досліджень пам`яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації були здійснені розвідки в межах Решетилівського району в басейні рр. Говтви, Грузької та Вільхової Говтви, в яких безпосередню участь узяв інший автор [Рейда, 2003; 2004, С. 48–50]. Внаслідок проведених робіт інформація про кількість пам`яток черняхівської культури була дещо розширена.

Протягом 2004–2006 рр., під час проведення суцільних розвідок на території Диканського району науковими співробітниками ЦОДПА О. Б. Супруненком, В. В. Шерстюком, К. М. Мироненком та А. І. Тимощуком було виявлено ряд поселень черняхівської культури в басейні р. Середньої Говтви [Шерстюк, 2005, С. 60].

Восени 2006 р. розвідки в басейні р. Грузької Говтви проводив розвідзагін Полтавського краєзнавчого музею на чолі з науковим співробітником археологічного відділу Р. С. Луговим [Луговий, 2006, С. 33–34]. Роботи проводилися на території Пришибської с/р Шишацького району та виявили кілька поселень черняхівської культури.

Внаслідок перелічених розвідкових робіт в басейні р.Говтви та її притоків було виявлено кілька десятків пам`яток черняхівської культури що дає можливість для попереднього аналізу отриманої інформації, як то: географічні особливості, площа, потужність (у деяких випадках) культурного шару, інтервальність між поселеннями і т.ін.

Цікавою особливістю річки третього порядку Говтви є те, що вона значно менша (за протяжністю) ніж річки четвертого порядку, які її утворюють – Грузької та Вільхової Говтви та не перевищує за цим же показником річку п’ятого порядку Середню Говтву. Так, довжина р. Говтви складає 36 км, в той час як Грузької та Вільхової Говтв відповідно 68 та 86 км. Така диспропорція у довжині є одним з найбільш реальних чинників, які в нашому випадку впливають на кількісне співвідношення пам`яток річок однієї системи але різного (третього та четвертого) порядку. Крім того, тут також вміщено інформацію про черняхівські пам`ятки річки п’ятого порядку Середньої Говтви (притока р. Вільхової Говтви), річки шостого порядку Кратової Говтви та їх притоків – безіменних струмків.

Зараз відомо п`ять пам`яток черняхівської культури, виявлених від впадіння р. Говтви в р. Псел і до місця злиття Вільхової Говтви та Грузької Говт-

ви: 1. Між селами Фрунзівка та Дружба (3,2 га); 2. с. Михнівка (2,9 га) [Казанский, 1978, С. 8–9]; 3. с. Пасічники (2,4 га) [Горюнов, 1971, С. 27; Казанский, 1978, С. 8]; 4. с. Сені [Горюнов, 1971, С. 26]; 5. смт. Решетилівка (10 га) [Рейда, 2002, С. 8].

На р. Вільховій Говтві відомо на сьогоднішній день дев`ять пам`яток: 1. с. Хоружі (Хорунжівка) (1,5 га); 2. с. Шкурупіївка (0,3 га); 3. с. Литвинівка; 4. с. Нова Диканька (40×40 м); [Казанский, 1978, С. 3–6] 5. с. Демидівка (0,6 га); 6. Південніше с. Долина (4 га); 7. На західній околиці с. Долина; [Горюнов, 1971, С. 25–26] 8. На північній околиці с. Долина (6 га); 9. с. Жовтневе (1 га) [Рейда, 2002, С. 5].

На р. Середній Говтві, правій притоці р. Вільхової Говтви відомо зараз десять пам`яток: 1. На південний схід від с. Петренки (4 га) [Шерстюк, 2005, С. 60]; 2. На південь від центру с. Петренки (0,6 га) [Шерстюк, 2011 г, С. 220–221]; 3. с. Борисівка (0,6 га) [Супруненко, Шерстюк, 2011, С. 100–101]; 4. На південний схід від с. Василівка [Щербань, 1998, С. 88]; 5. На південь від с. Василівка (пункт 1); 6. На південь від с. Василівка (пункт 2) (1 га); [Щербань, 1999, С. 80–83]; 7. На південний захід від південної околиці смт Диканька та на схід від с. Федорівка [Щербань, 2011, С. 38–39]; 8. На південь від підстанції Диканського району електромереж та на північний схід від центру с. Федорівка (0,04 га) [Щербань, 2011а, С. 44]; 9. с. Водяна Балка (2,5 га) [Шерстюк, 2011, С. 146–147]; 10. с. Онацьки (2,5 га) [Шерстюк, 2011в, С. 211–212].

Черняхівські пам`ятки р. Кратової Говтви на сьогодні представлені 10 пунктами: 1. На південний захід від північної околиці с. Кратова Говтва (2,75 га) [Шерстюк, 2011а, С. 167–168]; 2. На південний захід від північної околиці с. Кратова Говтва, західніше пункту 1 (0,80 га) [Шерстюк, 2011б, С. 168]; 3. За 0,7 км на південний захід від Опішні в ур. Лазурка по праву сторону балки (0,65 га) [Гейко, 1992, Арк. 5–6]; 4. За 0,8 км на південний захід від заготконтори в ур. Лазурка по ліву сторону балки (1,1 га); 5. За 1,1 км на південний захід від заготконтори по праву сторону балки біля «16-го» ставка (0,75 га); 6. За 0,8 км на захід від заправки «Сільгосптехніки», по праву сторону «Шутової» балки (1,1 га); 7. За фермами смт Опішня, по праву сторону «Шутової» балки (1,3 га); 8. За 1,3 км на південний захід від заправочної станції «Сільгосптехніки», по праву сторону «Шутової» балки, південніше попереднього поселення (2,1 га); 9. За 0,8 км на південний захід від заправочної станції «Сільгосптехніки», по ліву сторону «Шутової» балки (1 га); 10. За 0,6 км на захід від заправочної станції «Сільгосптехніки» та по ліву сторону «Шутової» балки та по ліву сторону невеликої балки, яка впадає в неї (1 га) [Гейко, 1993, Арк. 2–3].

З р. Грузької Говтви нам відомо про розташування сьоми пам`яток: 1. На північний схід від хут. Прокопівка; 2. На північний захід від хут. Прокопівка; [Горюнов, 1971, С. 24]; 3. На південний схід від с. Потеряйки (16 га); 4. На захід від північної околиці с. Молодиківщина (25 га) [Рейда, 2002, С. 5, 8]; 5. На південний захід від південної околиці с.Маликівщина (5 га); 6. На південній околиці с. Пришиб; 7. На північ від с. Пришиб [Луговий, 2006, С. 33–34].

Річка Говтва є однією з небагатьох річок області, які повністю формуються та протікають в її межах. Характерною рисою всіх річок Полтавщини є їх належність до так званого рівнинного типу, однією з ознак якого є сезонна нерівномірність стоку, максимум якого (до 80 % річного) припадає на березень–квітень – період весняної повені [Полтавська обл., 1993, С. 31].

Отже, в означеній частині річкової системи, яка включає до свого складу річку третього порядку Говтву, річки четвертого порядку Вільхову та Грузьку Говтву, річку п'ятого порядку Середню Говтву та р. Кратову Говтву – шостого порядку з дрібнішими притоками на сьогодняшній день відома 41 пам`ятка, які повністю або частково відносяться до черняхівської археологічної культури. Всі вказані пам`ятки належать до поселень, в той час як в районі поки що не відомо про розташування жодного могильника або окремого поховання черняхівської культури.

Судячи з інтервалу між пам`ятками, зафіксованими на р. Говтві та нижніх течіях її притоків, цей відтинок басейну в давнину був достатньо щільно заселеною територією. Цікаво, що інтервал між відомими пам`ятками ріки третього порядку значно (в 2–3 рази) перевищує інтервал між поселенськими пам`ятками нижніх течій рр. Грузької Говтви та Вільхової Говтви (Рис. 1). При цьому, відома середня площа поселень р. Говтви не є більшою за поселення, розміщені на її притоках.

Можливо, порівняно невелика густота поселень на р. Говтві пов`язана з тим, що її русло знаходиться протягом всієї довжини неподалік від русла р. Псел, в який вона впадає. Останній має достатньо сильну течію та широку долину, з якої, особливо під час повені, вода могла затоплювати низинні території, якими протікає р. Говтва. Відповідно, потужна дія води під час максимального її рівня залишала відносно незначну кількість територій, які б були захищені від затоплення впродовж усього року. До того ж, сильна течія р. Псла могла приносити з собою значні маси піску, яким вкрита долина цієї річки в даному районі, що навряд чи сприяло землеробству. Все це і могло бути одним з чинників, який вплинув на порівняно нещільну заселеність р. Говтви.

Крім цього широка, порівняно з довжиною річки, долина Говтви (до 5 км) може вказувати також і на великі маси води, які рухалися нею під час повені, що має, за великим рахунком, аналогічні наслідки щодо густоти розміщення черняхівських поселень. Щоправда останнє твердження потребує більш глибоких досліджень, оскільки в сучасному стані стік р. Говтви та її притоків зарегульований великою кількістю ставків та зрошувальними заходами, що призвело до заболоченості значної частини долини.

Річки Грузька Говтва та Вільхова Говтва розташовані відносно далі від долини р. Псла і несуть свої води у відмінніших умовах. Так, якщо в нижній течії р. Говтви, максимальний рівень в долині р. Псла складає 93 м над рівнем Балтійського моря і зазначена точка є дюновим підвищенням в долині, то вже нижні течії річок четвертого порядку мають поблизу максимальні точки 139 м на оточуючому плато.

З усієї кількості відомих пам`яток сьогодні більш чи менш точну інформацію ми маємо про площу 33 поселень (разом з прогнозованими). Їх розміри достатньо сильно варіюються (від 0,04 га – Диканька 13 і до 25 га – Молодиківщина). Звичайно, це не в останню чергу можна пов`язувати з неможливістю повного обстеження окремих пам`яток у зв`язку з господарським використанням земельних угідь, задернованістю чи забудовою або руйнуванням внаслідок природних та антропогенних факторів. Проте, вважаючи, що зазначені чинники та фактори діють на порівняно невеликій території приблизно з аналогічною силою, загалом вважаємо за можливе робити деякі попередні висновки.

На р. Говтві сьогодні відомо всього 5 пам`яток черняхівської культури, тоді як на р. Грузькій Говтві – 7, а на р. Вільховій Говтві – 9, р. Середній Говтві – 10, р. Кратовій Говтві – 10. На нашу думку, така диспропорція пов`язана, перш за все, зі значно меншою довжиною р. Говтви порівняно з її допливами та особливостями рельєфу басейну р. Говтви порівняно з річками четвертого та п’ятого порядку. На останніх значно більш розвинутішою є балкова система, в той час, як заплава та прилягаючі території до р. Говтви є великою мірою знівельовані дією власних вод та сусіднього Псла, як регулярно (сезонно) діючого чинника.

Проте, мусимо відзначити значну схожість в інтервальності між пам`ятками на р. Говтві та р. Грузькій Говтві. На останній, крім двох пунктів поблизу с. Прокопівки, які знаходяться поблизу один від одного, всі інші виявлені на сьогодні поселення знаходяться на відстані цілком співрозмірною з інтервалом між пам`ятками на р. Говтві. Це можна пояснити наближеністю (відносною) басейну р. Грузької Говтви до басейну р. Псла зі схожими наслідками для розташування поселень. Хоча, крім аналогічної інтервальності

між поселеннями, є і деякі помітні відмінності. Так, якщо 3 з 5 поселень р. Говтви мають достатньо схожі розміри, а крупне поселення (Решетилівка), частково може бути віднесене і до басейну р. Грузької Говтви (Рис. 1), то подібної «стандартизації» для пам`яток басейну р. Грузької Говтви ми не спостерігаємо. Тут виявлені поселення різноманітних розмірів (хоча і з аналогічним інтервалом між ними), від 0,5 га (Прокопівка) до 25 га (Молодиківщина).

Ситуація, яку можна прослідкувати на третій річці – Вільховій Говтві – має також власні особливості. Вони полягають, з одного боку, в набагато щільнішій заселеності басейну (принаймі, на найкраще дослідженому відтинку від смт Решетилівка до с. Жовтневе). З іншого боку, площа розвіданих поселень не має таких розбіжностей між собою, як на р. Грузькій Говтві, хоча і не така схожа як на р. Говтві.

Щільність в розташуванні поселень, очевидно, може свідчити про більш сприятливі для розселення черняхівського населення умови, порівняно з попередніми річками. Сусідня р. Полузір`я, яка відноститься вже до басейну р. Ворскли, значною кількістю черняхівських пам`яток, розташованих в її басейні [Рейда, 2002–2003], ніби то може вказувати на користь такої думки. Обидві річки – Вільхова Говтва та Полузір`я – знаходяться найближче до вододілу рр. Псла та Ворскли.

Пам`ятки, виявлені на притоках річки п’ятого порядку Середній Говтві (відповідно, річок шостого порядку) дають також достатньо своєрідну ситуацію. З одного боку, густота розселення черняхівського населення залишається на рівні виявленої на р. Вільховій Говтві, з іншого – можна спостерігати досить стандартизовані розміри пам`яток, які не перевищують 3 і не менші за 0,5 га.

Тенденцією, яку можна порівняно впевнено прослідкувати, є поступове зменшення максимальної площі поселень від річки третього порядку до річок четвертого, п’ятого, шостого порядку: р. Говтва – 10,0 га, р. Вільхова Говтва – 6 га, р. Середня Говтва – 4,0 га, р. Кратова Говтва – 2,75 га. Імовірно, це можна пов`язувати з водністю водних артерій, яка зростає від притоків з більшими порядковими номерами до менших.

Ці попередні результати цікаво порівняти з результатами, отриманими для Середнього Подніпров`я, зокрема, для пам`яток Київської області [Шишкін, 1999]. В нашому випадку кількісна закономірність розташування поселень відповідно до порядку водної артерії є дещо іншою. Так, здається не може викликати сумнівів, навіть з огляду на можливу неповну розвіданість басейнів рр. Говтви, Грузької Говтви, Вільхової Говтви та Середньої Говтви, що більша кількість пам`яток тут припадає на річки четвертого порядку; річка п’ятого порядку, Середня Говтва та річка шостого порядку Кра-

това Говтва мають рівну кількість пам`яток в своїх басейнах, яка співставна з притоками четвертого порядку. В той час як на пам`ятках правого берега Дніпра найбільша кількість виявлених пам`яток виявлена на річках третього порядку [Шишкін, 1999, С. 129].

На нашу думку, така ситуація (відмінна від виявленої для Київщині) може пояснюватися, перш за все, протяжністю (довжиною) водної артерії та, відповідно, кількістю та якістю потенційних земельних угідь, які відносяться до її басейну. У даному конкретному випадку розміри (довжина) річок четвертого порядку значно (в 2,5–3 рази) перевищує аналогічні параметри річки третього порядку, що і є, очевидно, головною причиною виявленого неспівпадіння. Відповідно, можна допускати, що така формальна ознака як порядок річки, не завжди може бути використана для проведення узагальнень відносно відсоткової частки пам`яток в тому чи іншому регіоні. Значно більш важливими видаються реальні параметри басейну кожної водної артерії в кожному конкретному випадку, які і є дійсними чинниками.

Іншою причиною відмінної статистики виявленої кількості поселень на річках різних порядків в басейні р. Говтви може бути також імовірний напрямок розселення населення черняхівської культури в даному регіоні. Цілком можливим видається, що річки шостого, п'ятого та, не виключено, четвертого порядків освоювалися в нашому випадку не від р. Псла, до басейну якого вони належать, а з басейну р. Ворскли. На користь такої думки може вказувати однаково щільна заселеність водних артерій зазначеного порядку. Відстань же від р. Кратової Говтви та р. Середньої Говтви до р. Ворскли в декілька разів перевищує відстань до р. Псла.

Важливою рисою, яка безпосередньо впливає на розміри та параметри поселень черняхівської культури, нам видається ширина долини водної артерії, яка без сумніву, залежить від водності кожної річки. В переважній більшості випадків, які ми спостерігаємо на р. Говтві та її притоках прослідковується взаємозв`язок: чим ширша долина або відтинок долини річки, тим ширше розташоване поселення. Так, якщо мінімальна ширина виявлених на р. Говтві поселень складає 80 м (3 з 5 пунктів), то ці показники на притоках р. Середньої Говтви дорівнюють вже близько 30 м.

Якщо говорити про систему розселення, виявлену в басейні р. Говтви, то можна зазначити, що поселення практично скрізь розташовуються в «ланцюжковому» порядку. Навіть в районі смт Опішні, де виявлена ціла група поселень і які на поданій ілюстрації (Рис. 1) щільно концентруються на порівняно невеликій площі складно говорити про «гніздову» систему розселення. Справа в тому, що розвинута балкова система у цьому районі і є безпосередньою причиною такого візуального скупчення. Насправді ж, кожне

з виявлених тут поселень розташовується на березі вологої балки, тобто річки сьомого порядку, займаючи відповідну площу, забезпечену земельними угіддями. Візуальне ж сприйняття цієї групи поселень може давати хибне враження про відмінну від «ланцюжкової» системи розселення.

Фізико-географічні умови розташування поселень черняхівської культури на р. Говтві та її притоках відрізняються одноманітністю. Практично всі вони розташовуються на схилах перших надзаплавних терас, або їх мисовидних виступах, що, очевидно, може свідчити відповідно і про стандартизацію господарської діяльності у населення.

Отже, дослідження останніх десятиліть виявили досить щільну заселеність басейну р. Говтви та її притоків в пізньоримський час. Фізико-географічні умови розташування виявлених пам`яток відрізняються високим рівнем стандартизації, а система їх розташування має «ланцюжковий» характер, орієнтований, перш за все, на характеристики конкретної водної артерії. Виявлені відмінності кількісного характеру між річкою третього порядку Говтвою та її притоками р. Вільховою Говтвою та р. Грузькою Говтвою порівняно з розміщенням пам`яток Київщини пояснюються як параметрами водних артерій, так і іншими фізико-географічними умовами їх басейнів. Очевидно, що реальні (фізичні), а не формальні (порядок) параметри кожної річки (струмка), мали визначальне значення для розселення давнього населення. Вірогідною також видається думка про заселення басейну р. Говтви, або його частини в напрямку з басейну р. Ворскли, відстань до якого значно ближча ніж до р. Псла.

Звичайно, у зв’язку з тим, що дана публікація грунтується виключно на результатах розвідок, наші висновки носять попередній характер і потребують подальшого підтвердження за допомогою стаціонарних археологічних досліджень. Це, перш за все, стосується уточнення параметрів окремих пам`яток: площі, потужності культурного шару та часу їх існування порівняно з сусідніми поселеннями.

Література

Гейко А. В., 1992. *Звіт про розвідки в Полтавському та Зіньківському районах Полтавської області в 1992 р. НА ІА НАНУ. 1992/60.*

Гейко А. В., 1993. *Звіт про розвідки в Полтавському та Зіньківському районах Полтавської області експедиції Національного музею заповідника українського гончарства в 1993 р. НА ІА НАНУ. 1993/37.*

Гейко А. В., 1999. *Звіт про археологічні дослідження у басейні Середньої та Нижньої Ворскли у 1999 році. НА ІА НАНУ. 1999/69.*

Горюнов Е. А., 1971. *Отчёт о работе Днепровского левобережного отряда ЛОИА АН СССР в 1971 году. НА ІА НАНУ. 1971/57.*

Казанский М. М., 1978. *Отчёт о работе разведочного отряда-2 Днепровской Левобережной экспедиции ЛОИА АН СССР в 1978. НА ІА НАНУ. 1978/50.*

Луговий Р. С., 2006. *Нові пам`ятки в басейні р. Говтва // Охорона та дослідження пам`яток археології. Полтава.*

Полтавська область: природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис, 1993. *Полтава.*

Рейда Р. М., 2002. *Звіт про археологічні розвідки на території Решетилівського району Полтавської області (2002 р.). НА ІА НАНУ. Спр. 2002/156.*

Рейда Р. Н., 2002. *К изучению памятников черняховской культуры бассейна р. Ворсклы (нижнее течение, Полтавская область) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V век н. э.). Материалы III Международной конференции. Тирасполь.*

Рейда Р. М., 2003. *До вивчення пам`яток черняхівської культури Нижнього Поворскля // АЛЛУ. № 1/2002–1/2003.*

Рейда Р., 2004. *Пам`ятки черняхівської культури з басейну річки Говтви // Відлуння віків. № 2.*

Рейда Р., 2005. *До питання про пам`ятки черняхівської культури р. Говтва (басейн р. Псел) // Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей 2004 р. Полтава.*

Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., 2011. *Селище Борисівка I (III–IV ст. н. е., черняхівська культура) // Звід пам`яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район. Полтава.*

Шерстюк В. В., 2005. *Знахідки з черняхівського селища Петренки I у басейні Псла // АЛЛУ. №№ 1–2.*

Шерстюк В. В., 2011. *Селище Водяна Балка II, ур. Зв`ягольське (черняхівська культура, друга чверть I тис. н. е.) // Звід пам`яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район. Полтава.*

Шерстюк В. В., 2011а. *Місцезнаходження Кратова Говтва I (доба бронзи, скіфський час), селище (черняхівська культура, III–V ст. н. е.) // Звід пам`яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район. Полтава.*

Шерстюк В. В., 2011б. *Селище Кратова Говтва II (скіфський час (VI–IV ст. до н. е.), черняхівська культура (друга чверть I тис. н. е.)) // Звід пам`яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район. Полтава.*

Шерстюк В. В., 2011в. *Селище Онацьки III (скіфський час VII–IV ст. до н. е.), черняхівська культура (друга чверть I тис. н. е.)) // Звід пам`яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район. Полтава.*

Шерстюк В. В., 2011г. *Селище Петренки III (черняхівська культура, III–V ст. н. е.) // Звід пам`яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район. Полтава.*

Шишкін Р. Г., 1999. *Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров`я) // Археологія. № 4.*

Щербань А. Л., 1998. *Пам`ятки археології в околицях Диканьки // АЛЛУ. №№ 1–2.*

Щербань А. Л., 1999. *Нові пам`ятки в околицях Диканьки // ПАЗ.*

Щербань А. Л., 2011. *Селище Диканька III, курганний могильник, ур. Нелюби (доба бронзи, скіфський час, черняхівська культура) // Звід пам`яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район. Полтава.*

Щербань А. Л., 2011а. *Селище Диканька XIII, ур. Матійцева балка, пункт 2 (скіфський час, черняхівська культура) // Звід пам`яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район. Полтава.*

R. N. Rejda, A. V. Gejko, P. S. Lugovoj

Die Bodendenkmäler der Černjachov-Kultur am Fluss Govtva (Gebiet Poltava)

Dieser Aufsatz ist den in den Jahren 1970–2000 erforschten Bodendenkmälern der Černjachov-Kultur im Stromgebiet des Flusses Govtva (linker Nebenfluss des Flusses Psel) gewidmet. Heute sind am Fluss Govtva und an seinen Nebenflüssen 41 Siedlungen bekannt. Es gibt die Tendenz, dass die Fläche einer Siedlung von den Flüssen der 3. Ordnung hin zu den Flüssen der 4. 5. und 6. Ordnung abnimmt, was höchstwahrscheinlich davon abhängt, wie wasserreich die Flüsse sind.

Beim Vergleich der Černjachov-Denkmäler des linken Dneprufers (Gebiet Poltava) mit denen am rechten Ufer (Gebiet Kiev) sind deutliche Unterschiede zu verzeichnen. Im Flussgebiet der Govtva befinden sich die meisten Denkmäler an den Flüssen der 4.–6. Ordnung, im rechtsufrigen Gebiet jedoch an den Flüssen der 3. Ordnung. Das hängt mit der Länge des Flusses Govtva (3. Ordnung) zusammen, der Fluss ist 2,5–3 mal kürzer als seine Nebenflüsse. Entsprechend spielt dieses formale Merkmal – die Ordnung eines Flusses – nicht immer die entscheidende Rolle. Viel wichtiger sind die realen Parameter jedes Flussbeckens. Das kann man auch mit der Richtung der Besiedlung einer Region verbinden, die vom Flussbecken der benachbarten Vorskla ausgegangen sein könnte. Die Siedlungen sind kettenartig angeordnet. Die am rechten Dneprufer vorhandene nestartige Gruppierung von Siedlungen ist hier nicht nachgewiesen.

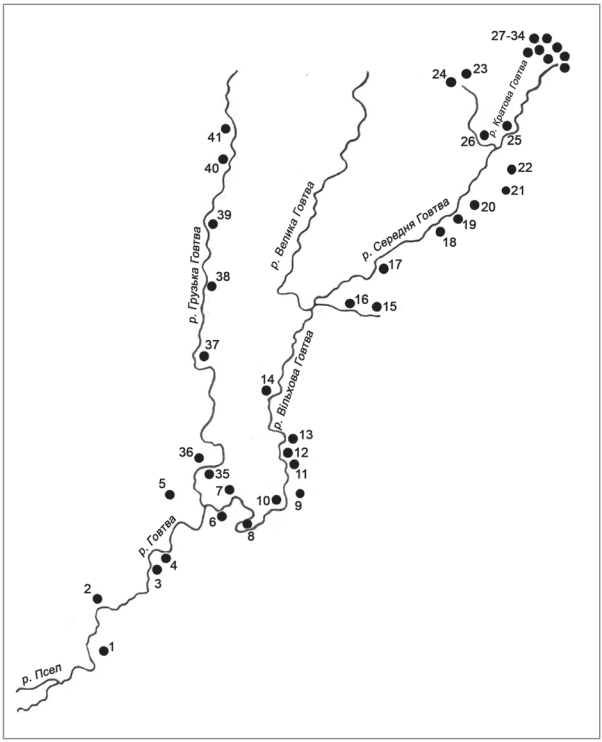

Рис. 1. Пам`ятки черняхівської культури басейну р. Говтви та притоків:
1 – між Фрунзівка і Дружба; 2 – Михнівка; 3 – Пасічники; 4 – Сені; 5 – Решетилівка; 6 – Хоружі; 7 – Шкурупіївка; 8 – Литвинівка; 9 – Нова Диканька; 10 – Демидівка; 11–13 – Долина; 14 – Жовтневе; 15–16 – Петренки; 17 – Борисівка; 18–20 – Василівка; 21–22 – Диканька; 23 – Водяна Балка; 24 – Онацьки; 25–26 – Кратова Говтва; 27–34 – Опішня; 35–36 – Прокопівка; 37 – Потеряйки; 38 – Молодиківщина; 39 – Маликівщина; 40–41 – Пришиб.

Abb. 1. *Die Denkmäler der Černjachov-Kultur im Becken des Flusses Govtva und seiner Nebenflüsse: 1 – zwischen Frunzovka und Družba; 2 – Michnovka; 3 – Pasečniki; 4 – Seni; 5– Rešetilovka; 6 – Choruži; 7 – Škurupeevka; 8 – Litvinovka; 9 – Novaja Dikan'ka; 10 – Demidovka; 11–13 Dolina; 14 – Oktjabr'skoe; 15–16 – Petrenki; 17 – Borisovka; 18–20 Vasil'evka; 21–22 – Dikan'ka; 23 – Vodjanaja Balka; 24 – Onacki; 25–26 – Kratovaja Govtva; 27–34 – Opošnja; 35–36 – Prokopovka; 37 – Poterjajki; 38 – Molodikovščina; 39 – Malikovščina; 40–41 – Prišib.*

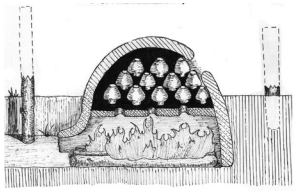

Производство керамики в средневековье и новое время

Keramikherstellung im Mittelalter und der Neuzeit

І. А. Готун, А. В. Петраускас, О. А. Коваль

Гончарне горно з вишгородського посаду

Дослідження та музеєфікація одного із вивчених на посаді Вишгорода гончарних горен доби Київської Русі (Рис. 1) вже характеризувались [Готун, Петраускас, Коваль, 2005, С. 69–76; Готун, Квітницький, Коваль, Петраускас, 2008, С. 519–523; Довганіч, Готун, Петраускас, 2006, С. 105–112]. Але попередніми публікаціями особливості цієї споруди, як джерела вивчення середньовічної теплотехніки повністю не вичерпані, тому варто повернутись до розгляду специфіки вказаного об'єкта.

Горно виявлене та частково розкопане у 2004 р. співробітниками Вишгородського історико-культурного заповідника на вул. Межигірського Спаса, 11 при підготовці присвяченої давньому гончарству виставки [Орлов, 2005, С. 105–123]. Наступного року в ході створення музею давньоруського гончарства керівництво заповідника звернулось до Інституту археології НАН України за допомогою в дослідженні та музеєфікації споруди з перспективою подальшого виготовлення її діючої копії.

Станом на 2005 р. від об'єкта вціліли топкова камера з невеликою частиною устя, теплопровідно-розподільний блок із залишками чотирьох каналів для ходу гарячих газів (його центральна частина зруйнована ще в давнину); нижня частина стін випалювальної камери. Зсередини останні перепалені до червоного кольору, збереглись окремими крихкими масивами. У південній половині горна зовнішня частина стін, виготовлена із жовто-коричневого суглинку з включеннями масивів темно-сірого гумусованого суглинку відсут-

ня, товщина споруди становить тут 4–14 см. У 2004 р. вибрано заповнення топки під обваленою перегородкою між камерами та, частково, нашарування в усті та перед ним. Щільний завал зруйнованих пропечених частин горна в топковій камері був сприйнятий дослідниками 2004 р. за черінь і основне заповнення топки залишилась недослідженим. Нашарування над майданчиком перед устям (щільний супіщаний прошарок зі значною кількістю дрібних фрагментів кераміки) теж були досліджені не повністю.

У 2005 р. з огляду на необхідність музеєфікації для запобігання створення загрози руйнування тіла споруди розчищалась лише внутрішня частина заповнення. Щоб встановити основні конструктивні особливості горна, виявити черінь та простежити глибину топкової камери, вибирались недосліджене заповнення топки безпосередньо під обваленою в давнину частиною теплопровідно-розподільного блоку та східна частина заповнення устя (західна частина залишена для запобігання руйнуванню збереженої ділянки та стінок випалювальної камери над нею). Розбирались також декілька сантиметрів нашарувань над майданчиком перед устям.

З огляду на необхідність збереження тіла горна для музеєфікації неможливо охарактеризувати точні розміри, форму, особливості внутрішньої конструкції заглиблених у ґрунт стінок топкової та випалювальної камер і устя. Не можна також отримати дані про конструкцію котловану та особливості зведення заглибленої частини. Отримано характеристики лише деяких елементів конструкції теплотехнічної споруди та її заповнення.

Досліджене горно – двоярусне, без опори під теплопровідно-розподільним блоком, з невеликим устям, у плані підокругле. Уціліла висота стінок випалювальної камери становить 0,20–0,25 м від рівня поверхні материка. Зовнішні розміри наземної частини топкової камери – 1,95×2,00 м, випалювальної – 1,82×1,88 м. Зсередини випалювальна камера підокругла, розмірами 1,3×1,4 м, товщина її стінок становила 0,2–0,4 м. Вони зведені з жовтого запісоченого суглинку, до 0,07 м крихкі, перепалені до червоного кольору; місцями цей шар відсутній (обсипався в давнину?). У північній частині випалювальної камери навпроти устя відзначено наскрізну темну пляму шириною близько 0,2 м, яка складалась із темно-сірого супіску з поодинокими включеннями шматочків деревного вугілля, печини та фрагментів давньоруської кераміки. Вона могла утворитися внаслідок руйнування, хоч не виключено, що це – залишки завантажувального отвору чи отвору для виходу розпечених газів, зробленого цілеспрямовано. Відповісти на дане питання можна лише при здійсненні розрізу споруди.

Теплопровідно-розподільний блок в центрі та біля південної стіни зруйнований. Товщина частини, що вціліла і доступна для дослідження, стано-

вить 0,05–0,15 м. Ближче до стін вона збільшується, посередині тонша. Зовнішня поверхня розташованих біля центру частин ТРБ на 3–4 см вище, ніж поверхня біля стінок. Можливо, перегородка між камерами була не пласкою, а дещо випуклою. Поєднання подібного розподілу товщини від центру до стінок з певною випуклістю надає їй обрисів купольного склепіння. Не виключено, що це створено цілеспрямовано для більшої стійкості даного конструктивного елементу. ТРБ складений із перепаленого запісоченого суглинку червоного кольору. Зафіксовано два цілих і два частково вцілілих продухи для ходу розпечених газів. У плані вони мають підокруглу форму, їх діаметр становив 0,07–0,09 м. Зсередини продухів зафіксовано ділянки, ошлаковані до утворення склоподібної маси сірого кольору.

Висота топкової камери від поверхні череня до нижньої частини теплопровідно-розподільного блоку становила 0,54–0,60 м. Встановлення повного плану топки можливе лише після остаточного вибирання заповнення, що могло б привести до ушкодження споруди. У відкритій частині топки черінь плаский і майже горизонтальний з незначним (0,03 м) підйомом від початку устя до центру. Складений чорно-коричневим перепаленим материковим супіском товщиною 0,01–0,03 м. Устя невелике, ледь виділене: довжина 0,25 м, ширина ззовні – 1,03–1,20 м, зсередини – 0,46–0,50 м. Товщина його стінок становить 0,28–0,35 м, висота – 0,28–0,30 м. Майданчик перед устям зберігся в довжину на 0,95 м, його південна частина знищена бліндажем чи землянкою часів війни. Поверхня нерівна, має ухил до 0,04 м у напрямку початку. В південній частині, ближче до бліндажа, вона складена світлим материковим супіском. Розташована ближче до устя частина (приблизно 0,45 м) утворена перепаленим чорно-коричневим материковим супіском. По ширині даний масив перепаленої материкової поверхні майже співпадає із шириною устя.

Під час вибирання недослідженої в ході попередніх робіт частини заповнення топки під зруйнованою ділянкою теплопровідно-розподільного блоку зафіксована досить складна стратиграфія. Верхній шар, що залягав безпосередньо під ТРБ, представлений темно-сірим супіском із поодинокими включеннями дрібних шматочків деревних вуглин, печини та фрагментів давньоруської кераміки. Його потужність становить 0,13–0,17 м. За своїм кольором, мінералогічним складом, механічними властивостями і особливостями знахідок він тотожний культурному шару поруч із горном і утворивсь, імовірно, внаслідок заповнення топкової камери культурним шаром з прилеглої території після руйнування склепіння випалювальної камери та ТРБ, шматки яких складають нижні шари заповнення. Під охарактеризованим шаром залягав шар зі зруйнованих частин горна, який складавсь із шматків

сирого, слабко обпаленого та сильно обпаленого суглинку жовтого та червоного кольорів без знахідок. Потужність цього шару складала 0,09–0,33 м. У межах устя він сягав череня, від якого відокремлювавсь незначним, до 0,02 м, прошарком попелу. Можливо, шар утворено внаслідок руйнування стін склепіння випалювальної камери, що впали досередини горна на скупчення частин ТРБ, перемішаних з великою кількістю фрагментів гончарних посудин. У межах даного шару зафіксована лінза потужністю 0,01–0,09 м, утворена чорним супіском із включеннями шматків тіла горна та фрагментів давньоруської гончарної кераміки і кісток тварин. Нижче в центральній частині топки розташовувався шар щільного жовтого запісоченого суглинку із шматками сирого, слабко обпаленого та сильно обпаленого суглинку з суцільним масивом фрагментів гончарних посудин доби Київської Русі без слідів використання. Його товщина становить 0,14–0,17 м. У даному випадку ми, найімовірніше, маємо залишки посуду із горна, які впали в топку разом зі зруйнованими частинами теплопровідно-розподільного блоку. З південного краю даного шару, ближче до устя, походив розвал половини давньоруського гончарного горщика. Поверхня череня топки майже на всій дослідженій площі вкрита суцільним шаром попелу потужністю до 0,02 м. Лише у північній частині відзначено незначний (до 0,02 м) прошарок червоного перепаленого суглинку (можливо, сліди підмазування череня чи залишки зруйнованих частин горна, що впали зверху). Шар попелу фіксує сліди останнього випалювання. Залишки недослідженого роботами 2004 р. заповнення над майданчиком перед устям горна утворені чорним супіском із включеннями шматків перепаленої обмазки тіла споруди та фрагментів давньоруських гончарних посудин і дрібних кісток тварин.

Розкопками 2006 р. досліджувались культурні нашарування на прилеглій до горна території, яка потрапляла до меж проектованого павільйону-укриття об’єкта [Петраускас, Готун, Квітницький, Коваль, 2007, С. 307–310; Готун, Петраускас, Готун, Квітницький, Коваль, 2008а, С. 31–42]. Чіткої стратиграфії розташування культурних горизонтів простежити не вдалось. Культурний шар складався з чорного гумусованого супіску з дрібними включеннями печини та, місцями, материкового піску. Материк складений жовтим супіском. Шар містив значну кількість фрагментів гончарних вінець, денець та стінок давньоруського часу.

Навколо споруди виявлено додаткові об’єкти, серед яких дев’ять (№№ 3, 5, 6, 8, 9, 13, 15–17) – стовпові ями, переважно пов’язані з вітровологозахисними пристроями. Деякі з них перекривали одна одну. Фіксувалися на тлі материка у вигляді округлих чи овальних плям чорного кольору. Їх розміри становили 0,32–0,48×0,48–0,50 м у овальних та від 0,12 м до 0,50 м

у діаметрі в круглих. Стінки переважно вертикальні, хоч відзначені випадки і похилих (№ 5, № 17). У основі заповнення – чорний чи темно-сірий гумусований супісок, іноді – з деякими включеннями; виявлені випадки перекривання ним жовтого супіску з включеннями (№ 5). Дно фіксувалось на глибині 0,11–1,00 м. При дослідженні ям зібрано крем'яний відщеп, залізний цвях (?), остеологічні знахідки, шматки залізної руди, кераміку з характерним для давньоруського часу орнаментом, віднесену за особливостями моделювання верхнього краю вінець до I пол. XI ст., середини XI ст., II пол. XI ст., кінця XI – початку XII ст., XII–XIII ст.

Імовірно, одну систему зі стовповими ямами утворювали досліджені на ділянці канавки: об'єкти №№ 7, 10, 11. Вони виявлені на світлому материковому тлі у вигляді чорних витягнутих плям, зорієнтовані вздовж осі схід–захід, мали довжину 0,61–3,80 м при ширині 0,08–0,30 м та глибині 0,16–0,27 м. Об'єкти характеризуються прямими стінками і відносно рівним дном, окремі (№ 7) – зі стовповими ямками діаметром 0,10–0,12 м. Як і стовпові ями, канавки заповнені чорним чи темним гумусованим супіском, що утримував уламки керамічного посуду доби Київської Русі, печину; наявні профілюючі частини вказують на побутування цієї кераміки у першій та другій половинах XI ст.

Показово, що вітровологозахисні пристрої навколо гончарних горен – навіс, стіни із плоту, склепіння над передгорновими заглибленнями відзначені народознавчими студіями [Бобринский, 1991, С. 70–83, та ін.]; їх археологічні сліди у вигляді канавок від плоту та стовпових ям доводилось фіксувати під час польових досліджень [Готун, 1992, С. 13; 1993, С. 61–63; Готун, Шевцова, 1995, С. 66, 67].

Зафіксоване розташування канавок по відношенню до стовпових ям і етнографічні паралелі дозволяють припустити, що означені канавки утворились внаслідок стікання атмосферних опадів з накриття над горном у бік його нахилу. У той же час, існування над горном стаціонарного накриття з рослинної сировини дуже проблематичне, якщо врахувати високу температуру, яка утворюється під час випалу.

Під час дослідження культурного шару поруч із горном виявлено численні речові знахідки; на характеристиці деяких варто зупинитись окремо. В їх числі – патинована бронзова (?) ліроподібна пряжка з орнаментованою рамкою, уламок гладкого скляного браслета, залізна вагова гирька із вкритою тонким шаром бронзи (?) поверхнею. На одній із її площин виразно фіксуються три вдавлені крапки діаметром близько 1 мм. Враховуючи ушкодженість корозією поверхні виробу, вони могли утворювати кути квадрата із крапкою в центрі. Частина бронзового покриття не збереглась. Загальна

вага предмета – 40 г. Серед інших знахідок – залізні уламок ножа, шило (?), гострокінечник, фрагменти окуття, цвяхи. Показові окислені уламки пластинок з кольорового металу, патинований бронзовий (?) оплав краплеподібної форми.

Із заповнення горна, як уже відзначалось, походять фрагменти гончарної кераміки. Показова половина горщика XI ст. (збереглось денце, стінки та вінце) із поверхнею світло-коричневого кольору. Інший приклад – верхня частина гончарного горщика чорного кольору. У шарі зібрані фрагменти неорнаментованих та прикрашених врізним лінійним орнаментом стінок гончарних давньоруських посудин, вінець горщиків XI ст., синхронних їм денець, уламок керамічного сопла незначних розмірів.

Привертає увагу кістяний ніж довжиною 8,5 см. Клинок довжиною 5,5 см ледь відділений від черешка, у перетині трикутний, загострений, шириною до 1,6 см. Спинка напівкругла, товщиною 0,5 см. Довжина черешка – 3 см. Товщина виробу – 0,95 см. На поверхні помітні сліди зрізання ножем, які залишились під час виготовлення інструмента. Подібні за формою дерев'яні чи кістяні вироби для використання при виготовленні гончарного посуду відомі за археологічними та етнографічними даними [Бобринский, 1978, С. 227, 229]. Описаний інструмент міг застосовуватись під час формування тіла посудин та нанесення врізного орнаменту на поверхню.

У розташованому поруч горна об'єкті № 12 серед вуглистого заповнення виявлено велику кількість фрагментів кераміки та необпаленої глини, що дозволяє припустити зв'язок заповнення об'єкта із бракованою гончарною продукцією, як ще не випаленою, так і такою, що вже пройшла термообробку.

З метою вивчення сировинної бази вишгородського гончарного центру влітку 2005 р. на північній околиці Вишгорода візуально обстежено круті схили правого берега Дніпра. Вони складаються із легкого піщанистого суглинку, який дуже пісний і навряд чи застосовувавсь для зведення горна. Хоч для стін топки та її устя, з урахуванням значної (до 0,4 м) товщини, він придатний, для зведення ТРБ (з урахуванням його розмірів (1,4×1,6 м)) без додавання певної частки пластичної глини навряд чи підійшов би. Матеріал, який міг бути використаним для створення будівельної суміші для зведення і стін горна, і ТРБ зафіксовано в межах садиби музею давньоруського гончарства на вул. Межигірського Спаса, 11 під час проведення нагляду за будівельними роботами. На глибині близько 1,5 м залягав жовтий запісочений суглинок, який за своєю пластичністю придатний для зведення глинобитних конструкцій.

На північно-східній околиці Вишгорода біля невеличких озер на поверхні ґрунту зафіксовано горизонтальні відслонення «пістрявих» глин високої

пластичності. Природні домішки, окрім незначної кількості дрібного піску, під час його візуального огляду не простежені. Подібні верстви пістрявих глин, детально оглянуті в 2006 р. на декількох кілометрах горизонтальних відслонень поблизу с. Стайки Кагарлицького р-ну (Рис. 2), обов'язково утримують природні домішки оолітового залізняку [Петраускас, Готун, Квітницький, 2006, С. 46, Рис. 5]. За своїм складом вони майже не відрізняються від гончарної маси посудин, виявлених у горні. На жаль, для унікального вишгородського гончарного осередку з великою кількістю горен та продукції, як давньоруського часу, так і козацької доби, на сьогодні не проведено жодного мінералогічного дослідження.

Простежені особливості об'єкта збігаються з результатами спостережень за горнами (Рис. 3, 4) в ході проведення експериментальних робіт на базі Північної експедиції ІА НАН України [Готун, Петраускас А., Петраускас О., 2005, С. 70–79] та з іншими польовими матеріалами [Готун, 1993, С. 59–71; Готун, Шевцова, 1995, С. 61–76, Готун, Петраускас, 1996, С. 74–82].

Окрім археологічних розкопок на об'єкті здійснено реставраційні та консерваційні роботи. В 2004 р. співробітниками Вишгородського заповідника тіло споруди оброблене консервуючим хімічним розчином; колір поверхні в місцях обробки став сіруватим і набув водовідштовхувальних властивостей. Консерваційні, реставраційні та відновлювальні роботи 2005 р. полягали у зведенні співробітниками заповідника тимчасового вітровологозахисного накриття над спорудою, обвалування заглиблення з горном, обробці стандартними засобами боротьби з комахами для запобігання розвитку діяльності мурах, які зруйнували частину череня та стінки топки, обробці антисептичними засобами для припинення розвитку плісняви, грибків і моху, які місцями вкривали внутрішню вогку частину споруди. З метою закріплення крихкого шару стінок горна та надання їм вологовідштовхувальних властивостей на поверхню споруди нанесено декілька шарів закріплюючого розчину, який при висиханні не змінює кольору обробленої поверхні. Для відновлення нижньої зовнішньої частини передньої стінки випалювальної камери, пошкодженої під час досліджень в 2004 р., застосовано суміш із запісоченого суглинку (схожого за механічними властивостями із суглинком, з якого зведено горно) та незначної частини дрібної деревної стружки (для зменшення усадки під час висихання).

З метою нагляду за розвитком руйнівних процесів у тілі споруди в червні, жовтні, листопаді та грудні 2005 р. проведено огляд зовнішнього стану об'єкта. На стінках горна тріщин не відзначено. У деяких місцях відзначене незначне осипання внутрішньої крихкої поверхні випалювальної камери. На відновленій частині передньої стінки з'явились неглибокі тріщини, які

було замазано сирим суглинком. Обстеження в жовтні показало, що на тілі горна (теплопровідно-розподільний блок, стінки топкової та випалювальної камер, устя) сліди руйнування відсутні. Виняток становлять декілька нешироких (до 2 мм) і неглибоких тріщин на відновленій із суглинку стінці. На північній та західній стінці нижнього шару заповнення топки відзначено незначні осередки розростання моху. Це спричинено надмірним зволоженням за рахунок потрапляння атмосферних опадів через ушкодження в накритті над горном та, частково, надходженням ґрунтової вологи. Дане явище для об'єкта прямої загрози не становить і може бути ліквідоване усуненням недоліків захисної споруди. Огляд у листопаді 2005 р. зафіксував декілька осередків руйнування округлої форми (діаметром до 5 см, глибиною до 8 см) на стінках випалювальної камери, що виникли внаслідок розмивання водою. Вказані лунки вибиті атмосферними опадами та, не виключено, конденсованою на внутрішній поверхні укриття вологою. Небезпеки для об'єкта вони не становлять, проте продовження розвитку даного руйнування може привести до знищення передньої стінки випалювальної камери. Також відзначена мокра пляма на поверхні ґрунту, на відстані близько 1 м від устя. Вона виникла внаслідок задування вітром дощу та снігу через вхід до накриття споруди та збирання дощової води перед комплексом (недоліки обвалування). У разі просування плями до споруди можливе виникнення нових та розвиток старих тріщин у тілі останньої. Огляд у грудні 2005 р. нових змін у стані споруди не зафіксував.

У 2006 р. Вишгородським історико-культурним заповідником над горном зведено стаціонарний павільйон. Спостереженнями за збереженістю об'єкта станом на 2012 р. нових руйнувань на тілі споруди не виявлено.

Хоч давньоруськими писемними джерелами і не зафіксовано технології випалювання посуду, відзначена фахівцями консервативність у даній галузі [Зарецкий, 1894, С. 2; Кучінко, 1996, С. 188, та ін.], зумовлена сталістю технологічних вимог до умов спікання глини, дозволяє, для ймовірної характеристики функціонування описаного гончарного об'єкта, залучати паралелі з даними, отриманими в ході народознавчих студій.

Споруджували горна часто зі звичайної глини, подібної до тієї, якою обмазували хати [Щербаківський, 1995, С. 169] на вигонах, у дворах, на городах, іноді врізаючи у схили ярів [Зарецкий, 1894, С. 17; Самарин, 1929, С. 22; Китицина, 1964, С. 155; Орел, 1993, С. 313; Єршова, Федевич, 1995, С. 39] і вони могли слугувати тривалий час [Зарецкий, 1894, С. 26].

Необхідна для спікання глини температура, а джерела називають цифри переважно в межах 700–900° [Куфтин, Россова, 1928, С. 21; Кравченко, 1987, С. 18; Полесье, 1988, С. 184; Бобринский, 1993, С. 46; Байрак, 1993, С. 297;

Єршова, Федевич, 1995, С. 319; Галян, 1993, С. 430; Калюк, 1993, С. 94] досягалась спалюванням сухих дров. Використовували переважно тверді породи, які давали жарке і довге полум'я, хоч у кожному випадку паливо залежало від ресурсів регіону загалом і майстра зокрема. У літературі відзначено бук, граб, клен, ясен, вільху, грушу, березу, сосну, осику, вербу, причому, в двох останніх випадках у деяких пунктах породи названі як виняток [Зарецкий, 1894, С. 71; Лисенко, 1904, С. 179; Куфтин, Россова, 1928, С. 21; Мальм, 1949, С. 49; Щегольський, 1986, С. 77–79; Кравченко, 1987, С. 18, Зинченко, 1992, С. 72; Єршова, Федевич, 1995, С. 319]. Простежено розігрівання горна розколотими навпіл березовими кругляками діаметром 20 см [Зеленин, 1927, С. 97], зафіксовано застосування будівель, що відслужили свій вік [Зарецкий, 1894, С. 71; Лисенко, 1904, С. 179]. Обсяг дров, необхідних для випалу в сучасних кустарних горнах, дещо більших за розмірами порівняно з давньоруськими, становив від 1 до 2–3 кубометрів [Орел, 1993, С. 313; Коека, 1995, С. 148].

Партія посуду, яку завантажували до горна кустарі XIX–XX ст. нараховувала 300–1000 одиниць [Могильченко, 1899, С. 61; Самарин, 1929, С. 22; Кравченко, 1987, С. 18], при цьому простежене розміщення дрібних виробів всередині крупніших [Щегольський, 1986, С. 77–79].

Тривалість термообробки становила: від 4–7 годин до півдоби прогрівання, від 12 годин до доби випал і до 12–15 годин охолодження. Залежно від пори року означені показники могли змінюватись: прогрівання весною – 12 годин, взимку – 24, влітку – 3–4, восени – 8–14. На 4–10 годин збільшувалась тривалість процесу і за сирої погоди [Зарецкий, 1894, С. 68; Фриде, 1926, С. 50, 51; Куфтин, Россова, 1928, С. 21; Китицина, 1964, С. 155; Рабинович, 1964, С. 166–168; Щегольський, 1986, С. 77–79; Кравченко, 1987, С. 18; Полесье, 1988, С. 183, 184; Зинченко, 1992, С. 72; Пошивайло, 1993, С. 173; Байрак, 1993, С. 297; Орел, 1993, С. 313; Галян, 1993, С. 430; Микитенко, Самарський, 1995, С. 142; Коека, 1995, С. 148]. Відзначено завантаження нової партії до невихолого горна з метою зменшення витрат палива на прогрівання [Куценко, 1995, С. 39].

Для зменшення впливу на процес природних чинників над об'єктами споруджували навіс, стіни із плоту обабіч (інші два боки закривали щитами, солом'яними матами, ряднами тощо), склепіння з колод чи брусів над передгорновими заглибленнями [Зарецкий, 1894, С. 19; Самарин, 1929, С. 22; Бобринский, 1991, С. 70–83; Зинченко, 1992, С. 73; Орел, 1993, С. 313].

Література

Байрак Я., 1993. *З історії розвитку гончарства та техніка і технологія гончарного виробництва на Закарпатті // УГ : Науковий збірник за минулі літа. Кн. 1. Київ–Опішне.*

Бобринский А. А., 1978. *Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. Москва.*

Бобринский А. А., 1991. *Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. Москва.*

Бобринский А. А., 1993. *Происхождение гончарства // УГ : Науковий збірник за минулі літа. Кн. 1. Київ–Опішне.*

Галян Г., 1993. *Хомутецькі гончарі // УГ : Науковий збірник за минулі літа. Кн. 1. Київ–Опішне.*

Готун І. А., 1992. *Деякі підсумки вивчення споруд поселення Автуничі // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. Чернігів.*

Готун І. А., 1993. *Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі // Археологія. № 4.*

Готун І. А., Квітницький М. В., Коваль О. А, Петраускас А. В., 2008а. *Продовження робіт на давньоруському гончарному осередку у Вишгороді // Сугдейский сборник. Вып. III. Киев–Судак.*

Готун І. А., Квітницький М. В., Коваль О. А, Петраускас А. В., 2008. *Дослідження ремісничого осередку на посаді давньоруського Вишгорода // Старожитності Вишгородщини : Зб. тез доп. і повідомл. 13-ї наук.-практ. конф., присвяч. «Дню пам'яті Ярослава Мудрого», 24–25 травня 2007 р., м. Вишгород. Вишгород.*

Готун І. А., Петраускас А. В., 1996. *Гончарний осередок давньоруського часу на Київщині // УГ. За рік 1995. Кн. 3. Опішне.*

Готун І. А., Петраускас А. В., Коваль О. А., 2005. *Роботи з експериментального відтворення конструкції та функціонування давньоруських гончарних горнів типу горну № 6 з селища Автуничі // Старожитності Вишгородщини : Зб. тез доп. і повідомл. 12-ої наук.-практ. конф., присвяч. 10-й річниці з дня створення Вишгородського історико-культурного заповідника та міжнародного дня музеїв, 16–18 трав. 2005 р., м. Вишгород. Вишгород.*

Готун І. А., Петраускас А. В., Петраускас О. В., 2005а. *Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. № 2.*

Готун І. А., Шевцова Л. В., 1995. *Автуничі – селище гончарів X–XIII ст. // УГ. За рік 1994. Кн. 2. Опішне.*

Довганіч О. О., Готун І. А., Петраускас А. В., 2006. *Охоронні реставраційно-відновлювальні роботи на вишгородському давньоруському гончарному осередку*

// Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. М-лы III Судакской междунар. конф. Т. II. Київ–Судак.

Єршова Т., Федевич Т., 1993. *Ремесло і побут сумських гончарів // УГ : Науковий збірник за минулі літа. Кн. 1. Київ–Опішне.*

Зарецкий И. А., 1894. *Гончарный промысел в Полтавской губернии. 3 нен., II, 126, XXIII, VI, 11 с. Полтава.*

Зеленин Д. К., 1927. *Примитивная техника гончарства «налепом» (au colombin) в Восточной Европе // Этнография. № 1.*

Зинченко В. А., 1992. *Гончарные горны Черниговщины по этнографическим данным // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. Чернігів.*

Китицина Л. С., 1964. *Примитивные формы гончарства в Костромской области // СА. № 3.*

Калюк О. П., 1993. *До вивчення київського керамічного виробництва // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова : Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова. Чернігів.*

Коека М., 1995. *Гончарство сіл Громи і Томашівка Уманського району Черкаської області // УГ. За рік 1994. Опішне. Кн. 2.*

Кравченко Я. Є., 1987. *Щоб не спинився гончарний круг // СБ. № 12.*

Куфтин Б. А., Россова А. М., 1928. *У гончаров Дмитровского и Воскресенского уездов Московской губернии (сравнительный очерк промыслов по наблюдениям в 1924 году) // Московский краевед. Вып. 5.*

Куценко Т., 1995. *З історії гончарства в Олешні // СЛ. № 2.*

Кучінко М. М., 1996. *Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. Луцьк.*

Лисенко С. И., 1904. *Промыслы Лохвицкого уезда // Очерки домашних промыслов и ремесл Полтавской губернии. Вып. III. Полтава.*

Мальм В. А., 1949. *Горны московских гончаров XV–XVII вв. (По материалам раскопок ГИМ в 1946 г.) // Материалы и исследования по археологии Москвы. Т. II (МИА, № 12). Москва–Ленинград.*

Микитенко Л., Самарський В., 1996. *Гончарство Васильківського та Обухівського районів Київської області // УГ. За рік 1995. Кн. 3. Опішне.*

Могильченко М., 1899. *Гончарство у с. Олешні у Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. Т. I. Львів.*

Орел Л., 1993. *Кераміка с. Верба Коропського району Чернігівської області // УГ : Науковий збірник за минулі літа. Кн. 1. Київ–Опішне.*

Орлов Р. С., 2005. *Культурно-історичний потенціал Вишгородської археологічної спадщини // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез доп. і повідомл. 12-ої наук.-практ. конф., присвяч. 10-й річниці з дня створення Вишгородського історико-культурного заповідника та міжнародного дня музеїв, 16–18 трав. 2005 р., м. Вишгород. Вишгород.*

Петраускас А. В., Готун І. А., Квітницький М. В., 2006. *Звіт про охоронні роботи Стайківського загону Північної експедиції на багатошаровому поселенні біля с. Стайки Кагарлицького р-ну у 2006 р. // НА ІА НАНУ. 2006/268.*

Петраускас А. В., Готун І. А., Квітницький М. В., Коваль О. А., 2007. *Продовження вивчення давньоруського гончарного пункту у Вишгороді // АДУ 2005–2007 рр. : Зб. наук. праць. Вип. 9. Київ–Запоріжжя.*

Полесье, 1988. *Материальная культура (В. К. Бондарчик, И. Н. Браим, Н. И. Бураковская и др.). Київ.*

Пошивайло О. М., 1993. *Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. Київ.*

Рабинович М. Г., 1964. *О древней Москве. Очерки материальной культуры и быта горожан. Москва.*

Самарин Ю. А., 1929. *Подольские гончары. Москва.*

Фриде М., 1926. *Гончарство на юге Черниговщины // Материалы по этнологии. Т. III. Вып. I. Ленинград.*

Щегольський І. І., 1986. *Сіра кераміка смотрицьких гончарів // Проблеми етнографії Поділля. Тези доп. наук. конф. Кам'янець-Подільський.*

Щербаківський В., 1995. *Українське мистецтво: вибрані неопубліковані праці. Київ.*

I. A. Gotun, A. V. Petrauskas, A. A. Koval'

Der Töpferofen aus Vyšgorodskij Posad

Der auf dem Posad Vyšgorod untersuchte altslawische Töpferofen sowie die Arbeiten an seiner Konservierung und musealen Nutzung wurden bereits in den Vorpublikationen beschrieben, damit wurde jedoch nicht das ganze Informationspotenzial erschöpft. Der Aufsatz ist neuen Informationen über das Denkmal gewidmet.

Die zweilagige Konstruktion mit der zerstörten Kuppel der Brennkammer, dem teilweise erhaltenen Ofenloch und einer in der Mitte zerstörten Trennwand wurden von unseren Vorgängern teilweise erforscht und konserviert. Im Laufe von weiteren Arbeiten wurden die konstruktiven Besonderheiten des Ofens und die Verfüllung der Brennstoffkammer untersucht. Um den Ofen herum wurden verschiedene Hilfskonstruktionen festgestellt – für den Produktionsabfall sowie zum Schutz gegen Wind und Feuchtigkeit. Vergleichbare Konstruktionen sind aus anderen archäologischen Denkmälern bekannt. Die genannten Hilfskonstruktionen wurden an Nachbauten mittelalterlicher Öfen im Experimentalbereich der archäologischen Nordexpedition getestet.

Das Objekt wurde zusätzlich konserviert und teilweise rekonstruiert. Das Vyšgorod-Freilichtmuseum für Geschichte und Kultur errichtete über dem Objekt einen Pavillon. Die Überprüfung durch die Autoren bestätigte einen befriedigenden Zustand der Konstruktion.

Nach Beobachtungen zu den Tonvorkommen im Podnerov'e erlauben es, eine Vermutung darüber auszusprechen, wo das Material für den Töpferofen und die Herstellung des Geschirrs gewonnen wurden. Die archäologischen bzw. ethnologischen Vergleiche geben Hinweise darauf, wie der Ofen speziell funktionierte.

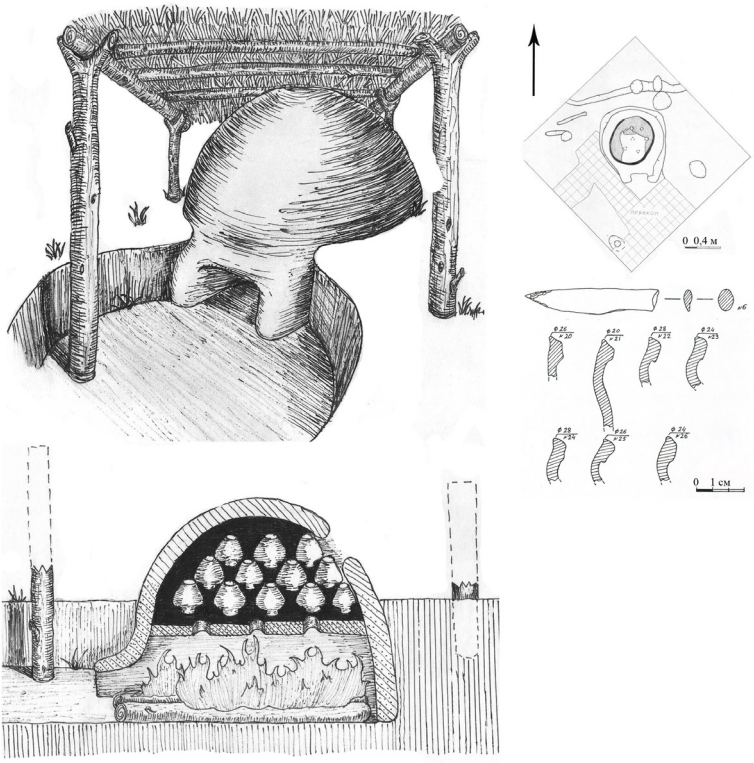

Рис. 1. Гончарне горно на посаді Вишгорода: графічна реконструкція М. І. Довганіч; план гончарного горна з М. Спаса, 11; знахідки з горна (кістяний гончарний ніч та фрагменти кераміки XI ст. із заповнення споруди).

Abb. 1. *Töpferofen auf dem Posad Vyšgorod: grafische Rekonstruktion von M. I. Dovganič; Plan des Töpferofens aus Malyj Spas, 11; Funde aus dem Ofen (Knochenmesser für Tonbearbeitung und keramische Fragmente des 11. Jhs. aus der Verfüllung).*

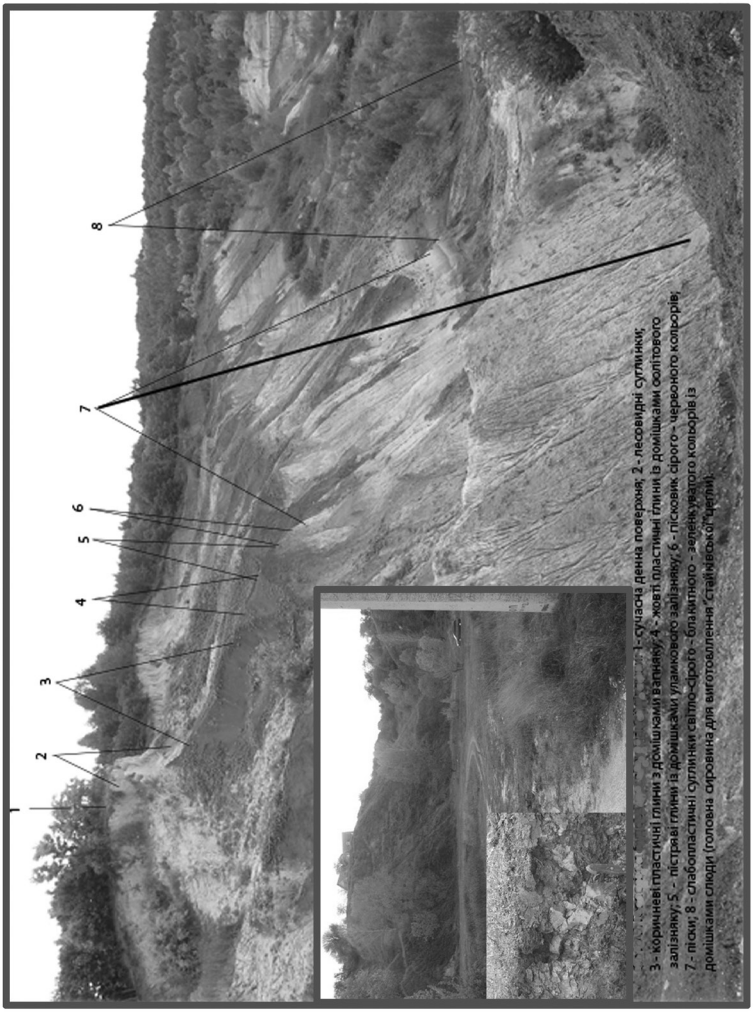

Рис. 2. Відслонення в Стайківському кар'єрі глиняної сировини та виходи на поверхню гончарної глини поблизу Вишгорода.

Abb. 2. *Schichtenablagerung im Tagebau Stajkovskij und Offenlegung des Töpfertons an der Oberfläche bei Višgorod.*

Рис. 3. Експериментальне гончарне горно на базі Північної експедиції з вітровологозахисними пристроями та готовою продукцією.

Abb. 3. *Experimenteller Töpferofen auf dem Gelände der Nordexpedition mit Schutzeinrichtungen gegen Wind und Feuchtigkeit sowie mit fertigen Produkten.*

Рис. 4. Натурні моделі теплотехнічних споруд на майданчику реконструкцій у Ходосівці: 1) гончарне горно під час випалу посуду; 2) розвиток руйнівних процесів (розтріскування), внаслідок замерзання вологи в глинобітному тілі горна; 3) горно захищене волого захисними спорудами; 4) вигляд гончарного горна без волого захисних пристроїв через рік після спорудження.

Abb. 4. *Nachbauten der Konstruktionen auf der Rekonstruktionsfläche in Chodosovka: 1 – Töpferofen während des Brennprozesses; 2 – Entwicklung der Zerstörungsprozesse (Aufplatzen) infolge des Gefrierens von Flüssigkeit im Töpferofen; 3 – Töpferofen mit Konstruktionen für Schutz vor Feuchtigkeit; 4 – Töpferofen ohne Feuchtigkeitsschutz ein Jahr nach seiner Errichtung.*

В. В. Колода

Методика полевых исследований раннесредневековых горнов (на примере керамических горнов салтовской культуры)

Более чем столетние раскопки древностей салтовской археологической культуры (сер. VIII – сер. X ст.), в значительной мере отражает древности Хазарского каганата: высокий уровень его материального производства и разнообразие духовной культуры. За это время археологи-практики неоднократно изучали и такую разновидность объектов, как печи по обжигу керамики. Они известны как самостоятельные ремесленные сооружения, так и в комплексе с помещениями-мастерскими на ряде памятников салтовской лесостепи: Верхний Салтов [Колода, 2002, С. 133–136], Жовтневое [Пархоменко, 1985, С. 88–89], Мачухи [Макаренко, 1911, С. 116–117; Рудинський, 1928, С. 54], Маяцкое [Винников, Плетнева, 1998, С. 139–151], Мохнач [Колода, Квитковский, 2009, С. 175], Подгаевка [Красильников, 1976, С. 267–278], Рогалик [Красильников, 1980, С. 60–69], Роганина [Колода, 2001, С. 219–224; Михеев, Колода, 1992, С. 133–139], Суворовское [Ляпушкин, 1958а, С. 331–334], Столбище I и II, Ютановка [Афанасьев, 1987, С. 83–86].

Неоднократные исследования (в том числе и автором) позволили выяснить оригинальную конструкцию горнов[1] и наработать определенный полевой опыт, который желательно учитывать и совершенствовать в дальнейшем для получения максимальной информации о технологии их создания и использования. Горны эти имели две камеры: нижняя – топочная, верхняя – обжигательная. Между ними существовала перемычка (25–70 см), сквозь которую шли продухи (воздуховоды)[2], которые обеспечивали поступление горячего воздуха из топки к обжигаемым изделиям. Топочная камера, а также нижняя часть обжигательной, вырезались в глиняном (суглинковом) материке, что обеспечивало прочность всего ремесленного сооружения. Верхняя

[1] Горны, выявленные в степной зоне Хазарии и на соседних территориях: Канцерка [Сміленко, 1975, С. 146–147; Володарец-Урбанович,, 2011, С. 32–45], близ Саркела [Артамонов, 1935, С. 43; Ляпушкин, 1958, С. 105, 128] и в Крыму [Паршина, Тесленко, Зеленко, 2001, С. 52–81] имеют существенные отличия в конструкции, что указывает на их вполне устойчивую генетическую связь с антично-византийской технологической традицией.

[2] От 5–6 у печей с обжигательной камерой ≈1 м в диаметре, до 11 – у больших сооружений.

часть обжигательной камеры создавалась в виде глиняного свода на прутяном каркасе, о чем свидетельствуют многочисленные куски его обломков, которые находят в заполнении и вокруг верхней камеры. Перед горном располагалось рабочее пространство, как правило, в виде предгорновой ямы, обеспечивающей доступ к устью топки. В целом, это монолитные прочные сооружения в силу расположения большей их части в нетронутом хозяйственной деятельностью грунте, а также в силу дополнительной прочности, полученной в результате спекания под температурным воздействием

При исследовании необходимо учитывать и тот факт, что эти ремесленные печи известны как одиночные сооружения[3], спаренные (с общей предпечной ямой или рабочим пространством)[4], так и входящие в состав гончарной мастерской, которая могла располагаться как непосредственно на поселении, так и на отдельном, обособленном участке памятника за пределами жилой зоны.

Первым свидетельством о возможном присутствии гончарного горна на исследуемом участке являются куски обожженной глины в черноземе культурного слоя – остатки рухнувшего или разрушенного вспашкой свода верхней камеры. Последующие зачистки позволяют выявить остатки горна: горизонтальная – монолитный край нижней части обжигательной камеры, который проявляется окружностью терракотового цвета на фоне чернозема или предматерика (ниже уровня вспашки) (Рис. 1: 1); вертикальная – овал устья топочной камеры, определяемый черным цветом с ярким красно-оранжевым обрамлением на фоне материка (Рис. 1: 2).

Расчистка обжигательной камеры ведется, как правило, не лопатами, а более легким инструментом. Здесь необходимо учитывать, что под обжигательной (верхней) камеры, если он не был обрушен в древности, довольно прочен, и пропустить его, исследуя объект сверху вниз, практически невозможно. На нем, вертикальными надавливаниями, хорошо выявляются мягким грунтом отверстия-продухи (с верхним диаметром 5–10 см). Одно из них располагается, как правило, в центре, а остальные – по периметру пода на примерно равном расстоянии друг от друга (Рис. 1: 3). В силу того, что верхняя часть горна часто подвергалась разрушениям в процессе эксплуатации (в силу непрочности глиняного свода), внутренние стенки обжигательной камеры часто несут следы ремонта в виде многослойной обмазки

[3] Иногда они сооружались последовательно, в таком случае остатки предыдущего горна служили предгорновой ямой для последующего (например, в Подгаёвке и Маяцком городище).

[4] Например, на Маяцком, в Роганина, Подгаевке и Рогалике (а на последнем отмечено и три горна с общим рабочим пространством.

на отдельных участках (иногда со следами работы пальцев). Параллельно с исследованием верхней камеры производится и расчистка устья топочной (нижней) камеры (Рис. 1: 4), которое забито, как правило, золой, не перегоревшими кусками древесного угля. Данный этап позволяет выяснить угол наклона устья, толщину передней стенки и уровень залегания пода топочной камеры.

Дальнейшей задачей является изучение межкамерной перемычки и топочной части горна. Делается это путем вертикальных разрезов в оптимальных по мнению исследователя направлениях, с учетом того, что, в конечном итоге, разрезы будут проведены через все продухи. Разрезы начинаются с одного из сегментов от пода обжигательной камеры до пода топочной камеры (Рис. 2: 1). Это позволяет узнать мощность межкамерного перекрытия в различных частях сооружения, толщину глиняного пода верхней камеры горна, возможные следы ее ремонта и их количество; изучить изменение (неизменность) диаметра каждого продуха, угол его наклона относительно вертикали, степень его пропеченности; послойное содержимое топочной камеры, следы действия рабочего инструмента на стенах, форму и размеры топочной камеры. Для удобства работы, а также с целью определения степени пропеченности грунта не только по вертикали, но и в горизонтальной плоскости, можно вырезать первоначально исследованный сегмент межкамерного перекрытия.

Один из разрезов должен проходить по одной из основных осей горна (лучше продольной, так как это даст полный профиль топочной камеры с устьем) (Рис. 2: 2).

Окончательная расчистка нижней камеры сооружения проводится вслед за последним вертикальным разрезом (Рис. 2: 3). Здесь необходимо учитывать следующие обстоятельства: замечено, что прочность стенок топки возрастает снизу вверх (это соответствует распределению температуры в горящем костре); довольно прочным является устье и, особенно, его под, который часто имел искусственную подмазку песчано-глинистой смесью. Наиболее хрупким является нижняя часть топки (иногда она вообще не имеет пода, что, возможно, связано с его разрушением самими мастерами по обслуживанию этой печи во время загрузки топливом и выгребании золы).

После окончательной расчистки топки удобно провести все необходимые измерения, выявить следы работы и размер рабочей части инструмента мастера, который создавал горн (в случае с горном, исследованном на городище Мохнач в 2007 г., использовалось, скорее всего, мотыга-тесло, которая является характерным орудием для салтовского населения (Рис. 2: 4)).

Используя такую методику можно не только графически реконструировать форму и размеры горна, но и судить о степени профессионализма его

изготовителей. В качестве примера можно привести горн-I, изученный в урочище Роганина (1990 г.) и горн из гончарной мастерской на городище Мохнач (2007 г.) Первый из указанных является наибольшим из известных нам сооружений такого назначения в салтовской лесостепи. Он симметричен, имеет строго вертикальные продухи одинакового диаметра по всей длине; его топочная камера расположена строго под обжигательной, что говорит о мастерстве его изготовителей [Колода, 2001, Рис. 2А].

Совсем иное дело – мохначанский горн (Рис. 3). Его топочная камера имеет значительное смещение к востоку; продухи «д» и «е» проходят впритык к стенке топки, продухи «а» и «б» изготовлены под наклоном, воздуховоды «г» и «в» имеют верхний диаметр больше нижнего. Высота топочной камеры в ее западной части была на 10 см выше, чем в восточной. Изготовление нижней камеры вслепую, при помощи традиционного тесла-мотыжки требует определенных навыков, который приходит лишь с опытом. Такового, по-видимому, у мастера-изготовителя данного горна не было. Кроме того, трассологические наблюдения над следами от рабочего инструмента изготовителя на стенках топочной камеры (Рис. 2: 4) и соотнесение этих следов с кинематикой движения человеческой руки, дает право высказать мысль, что мастер был левша, что косвенно подтверждается и восточной направленностью асимметрии топки. Все это, наряду с прочим, свидетельствует о невысоком уровне мастерства гончара, работавшего в этой мастерской и создавшего этот горн.

Помимо выше описанного, при исследовании горна необходимо в различных его частях брать образцы для анализа, что позволит в определенной степени восстановить температурный процесс в данном ремесленном сооружении, а также состав и пропорции возможных строительных и ремонтных смесей. Методика этих физико-химических и температурно-механических исследований заслуживает отдельного рассмотрения.

Литература

Артамонов М. И., 1935. *Средневековые поселения на нижнем Дону. По материалам Северо-Кавказской экспедиции. Ленинград.*

Афанасьев Г. Е., 1987. *Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII–X вв. // Археологические открытие на новостройках. Вып. 2. Москва.*

Винников А. З., Плетнева С. А., 1998. *На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. Воронеж.*

Володарець-Урбанович Я. В., 2011. *Гончарні горни балки Канцерка // Археологія. № 4*

Колода В. В., 2001. *Салтовское гончарное производство (по материалам ремесленного центра в урочище Роганина) // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 2. Донецк.*

Колода В. В., 2002. *Спасательные работы на Верхнесалтовском поселении // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. Киев.*

Колода В. В., Квитковский В. И., 2009. *Археологические исследования Харьковского национального педагогического университета на территории Харьковской области в 2007 г. // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007. Київ.*

Красильников К. И., 1976. *Гончарная мастерская салтово-маяцкой культуры // СА. № 3.*

Красильников К. И., 1980. *Новые данные о гончарном производстве в салтовское время на Северском Донце // КСИА. № 160.*

Ляпушкин И. И., 1958. *Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА. № 62.*

Ляпушкин И. И., 1958а. *Средневековые поселения близ ст. Суворовской // МИА. № 62.*

Макаренко Н. Е., 1911. *Археологические исследования 1907–1909 гг. // ИАК. Вып. 43. Санкт-Петербург.*

Михеев В. К., Колода В. В., 1992. *Новые находки гончарных печей салтовской культуры на Харьковщине // ВХГУ. № 363.*

Пархоменко О. В., 1985. *Поселение салтовской культуры у с. Жовтневое // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. Київ.*

Паршина Е. А., Тесленко И. Б., Зеленко С. М., 2001. *Гончарные центры Таврики // Vita antiqva. Київ.*

Рудинський М. Я., 1928. *Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник присвячений 35-річчю музею. Т. I. Полтава.*

Сміленко А. Т., 1975. *Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї. Київ.*

V. V. Koloda

Die Grabungsmethodik bei frühmittelalterlichen Töpferöfen (an Beispielen von Töpferöfen der Saltovo-Kultur)

In der Arbeit wird eine neue Methodik für die Untersuchung von Töpferöfen dargestellt. Als Beispiel wurden die Konstruktionen aus der Saltovo-Kultur (Mitte des 8. bis Mitte des 10. Jh.) gewählt, die den materiellen, technischen sowie kulturellen Entwicklungsstand des Chasarischen Khaganats verdeutlicht. Die Töpferöfen verfügten über zwei Räume, einen unteren – den Feuerungsraum – und

einen oberen – den Brennraum – mit einer 25–70 cm dicken Tenne zwischen ihnen. Die beiden Räume waren durch Luftkanäle verbunden, die die Hitze aus dem Feuerungsraum zum Geschirr leiteten. Stücke gebrannten Tons in der Schwarzerde der Kulturschicht (die Reste eines abgestürzten bzw. durch Beackerung zerstörten oberen Teiles des Töpferofens) deuten auf das Vorhandensein eines Töpferofens hin. Die horizontale Abtragung der Erde erlaubt es, den unteren Teil des Brennraumes freizulegen, der sich als runde, braune Verfärbung in der Schwarzerde (unter der Ackerkrume) zeigte. Beim Profilputzen konnte man den ovalen Feuerungsraum (Verfüllung aus Kohle und Asche und einer grell roten orangefarbenen Tonumrahmung) feststellen.

Die vorgeschlagene Methodik der Untersuchungen erlaubt es, die individuellen Besonderheiten der Konstruktion und die Herstellungstechnologie der Töpferöfen sowie die Reparaturspuren (und ihre Anzahl) festzustellen. Dadurch ist es möglich, die Professionalität der Erbauer dieses Ofens einzuschätzen. Die Entnahme von Proben und die danach erfolgte thermomechanische Analyse erlaubt es, das Temperaturregime herauszufinden. Mit Hilfe dieser Methodik kann man grafisch die Form und die Größe eines Töpferofens genau rekonstruieren.

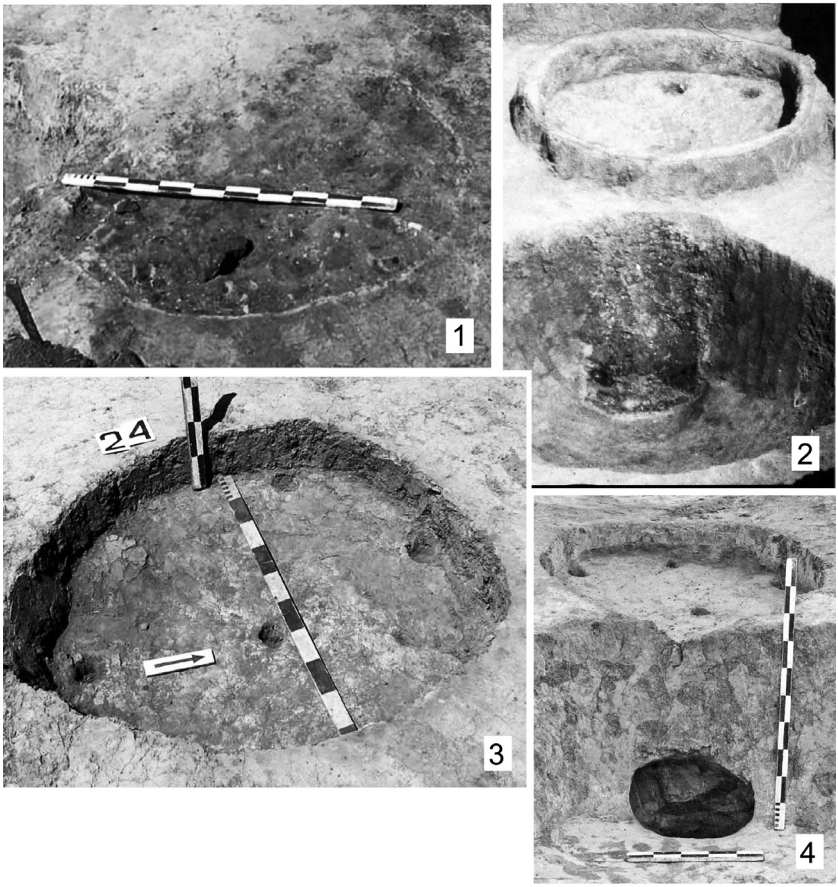

Рис. 1. Начальный этап изучения гончарного горна. 1, 3, 4 – горн 2007 г. на городище Мохнач; 2 – горн № 2 1990 г. в урочище Роганина.

Abb. 1. *Anfangsstadium der Untersuchung des Töpferofens. 1, 3, 4 – Töpferofen aus der Siedlung Mochnač (2007), 2 – Töpferofen im Gebiet Roganin (1990).*

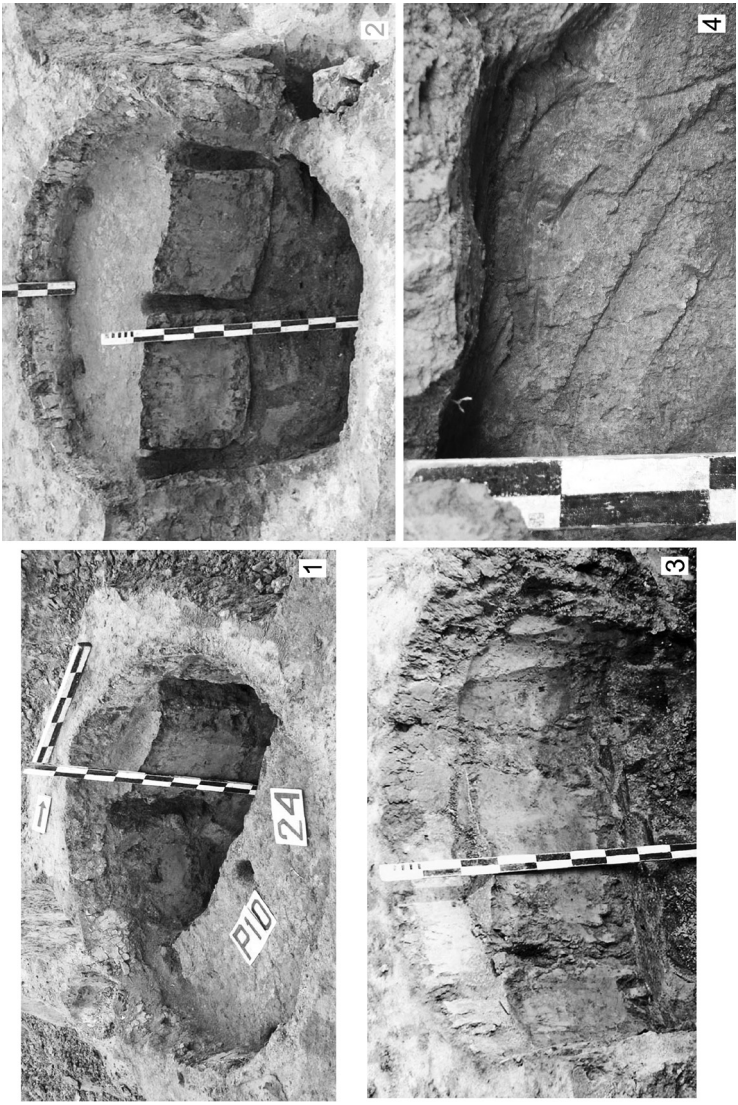

Рис. 2. Заключительная стадия изучения гончарного горна. Городище Мохнач, 2007 г.

Abb. 2. *Endstadium der Untersuchung des Töpferofens. Gorodišče Mochnač (2007).*

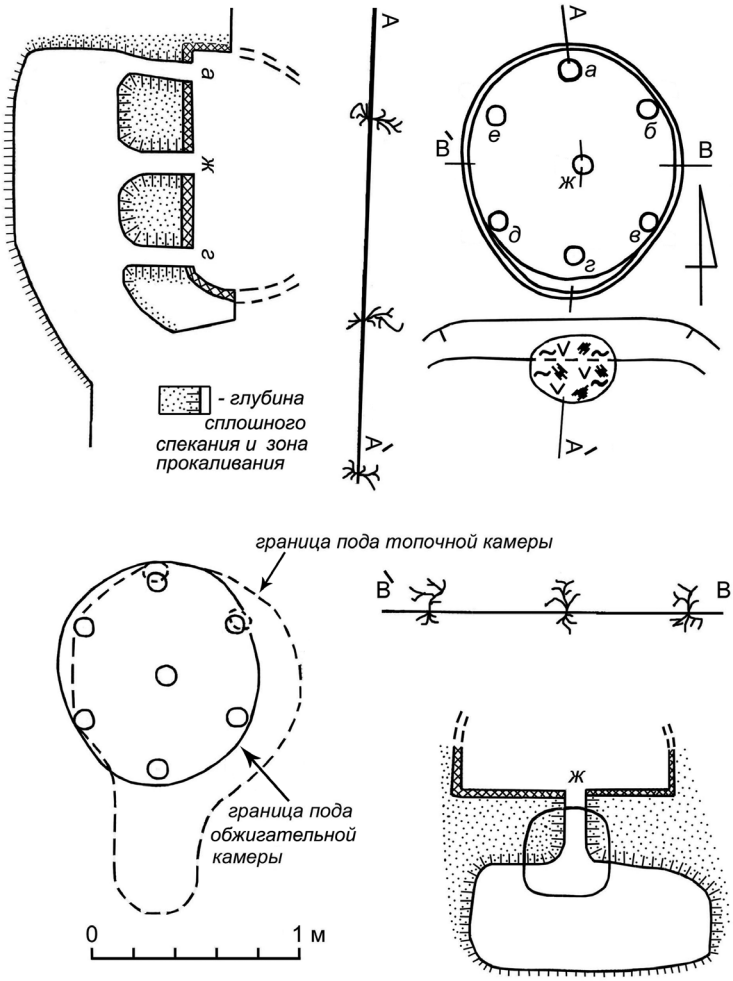

Рис. 3. План-схема гончарного горна на городище Мохнач (2007 г.).
Abb. 3. *Schematischer Plan des Töpferofens aus der Gorodišče Mochnač (2007).*

Я. В. Володарец-Урбанович

Гончарные горны балки Канцерки: в поиске традиций

Поиски истоков канцерской гончарной традиции начались фактически с начала полевых изысканий. Однако проводился сравнительный анализ посуды, в то время как горны и мастерские не поддавались такому исследованию. В предыдущей работе (тоже посвященной канцерским горнам [Володарець-Урбанович, 2011, С. 32–45]) был проведен их основательный анализ, что дало возможность провести дальнейшие работы. Целью данной статьи является поиск аналогий канцерским горнам.

Для решения этой задачи был создан каталог памятников Северного Кавказа и салтово-маяцкой культуры (далее – СМК), на которых выявлены гончарные горны (Рис. 1, табл. 1). На памятниках СМК горны выявлены в 16 пунктах. Горны из салтовских памятников Крыма задействованы не были, так как они явно отличаются от канцерских [Паршина, Тесленко, Зеленко, 2001].

При описании горнов исследователи используют разные термины для определения их конструктивных особенностей. В нашей работе использовалась терминология для определения отдельных частей, предложенная А. А. Бобринским [Бобринский, 1991, С. 107–134].

В этой методике горны рассматриваются как особая система, которая состоит из трех функциональных блоков: I – обжигового, II – теплопроводно-разделительного, III – топочного [Бобринский, 1991, С. 107–108]. Непосредственно в составе блоков выделены части (функциональные спецустройства), которые исполняют специфические функции [Бобринский, 1991, С. 107–110]. Однако следует отметить, что подклассообразующим являются показатель длины устройства камеры для сжигания топлива, а видообразующим – особенности организации пространства, расположенного под тепло-разделительным блоком.

По особенностям организации пространства, расположенного под теплопроводно-разделительным блоком, большинство канцерских горнов принадлежит к виду 2 – с цилиндрическим столбом. Он выполняет роль не только опоры, но и функцию устройства распределителя тепла [Бобринский, 1991, С. 95–97, 189–193]. Только горн № 18 принадлежит к виду 6 б – горнов со столбом-перегородкой.

Среди материалов Северного Кавказа известный горн с поселения Дуба-Юрт [Каманцева, 1959], принадлежавший к виду 1 по классификации, предложенной А. А. Бобринским.

Не все горны описаны равномерно из-за отсутствия данных при публикации или из-за разрушений. К примеру, горны из Архангельского городища и Острожского известны лишь из сообщений местного населения [Афанасьев, 1987, С. 84].

Следует отметить, что почти все горны СМК принадлежат к виду 1 по классификации, предложенной А. А. Бобринским. Исключение составляют лишь горны из Саркела, принадлежащие к виду 2 [Плетнева, 1996, С. 75–77]. Однако устройство распределения тепловой энергии горна 2 было сконструировано из кирпичей.

Отличаются канцерские горны от СМК и абсолютными размерами: камерой для размещения изделий и камерой первичной концентрации тепловой энергии (кроме горнов № 1 и 2 из Роганина) [Колода, 2001, С. 219–224].

Возможно из-за больших размеров канцерских горнов или особенностей грунта, гончары были вынуждены строить устройство распределения тепловой энергии, которое исполняло роль опоры. Хотя возможно, что аналогичные канцерским горны еще не известны науке.

Горны из города Болгар также отличаются от канцерских абсолютными параметрами. По конструкции спецустройств близким оказался горн № 3 [Васильева, 1988, Рис. 80: 2].

Вполне возможно, что несоответствие конструктивных особенностей горнов из балки Канцерка и салтовской культуры объясняется тем, что эти элементы не являются этноопределяющими. Скорее всего, объяснение этому стоит искать в общих принципах развития гончарных горнов для разных территорий или общим происхождением [Бобринский, 1990, С. 31]. Фактически горны такого типа известны со времен кельтов [Бобринский, 1991; Котигорошко, 1993] и до Киевской Руси включительно [Готун, 2001, С. 155–161].

Литература

Афанасьев Г. Е., 1987. *Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII–X вв. (Аланский вариант салтово-маяцкой культуры). Москва. (Археологические открытия на новостройках. № 2).*

Афанасьев Г. Е., Зотько М. Р., Коробов Д. С., 1999. *Первые шаги «космической археологии» в России // РА. № 2.*

Бобринский А. А., 1990. *О некоторых признаках конвергентного формирования гончарных горнов // КСИА. Вып. 201.*

Бобринский А. А., 1991. *Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II–V вв. н. э.). Москва.*

Васильева И. Н., 1988. *О технологии производства неполивной керамики Болгарского городища // Город Болгар: Очерки ремесленной деятельности. Москва.*

Винников А. З., Плетнева С. А., 1998. *На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. Воронеж.*

Володарець-Урбанович Я. В., 2011. *Гончарні горни балки Канцерка // Археологія. № 4.*

Готун І. А., 2001. *Давньоруський гончарний горн з Малополовецького // Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони. Фастів.*

Каманцева А. С., 1959. *Гончарная печь в селении Дуба-Юрт // КСИА. Вып. 74.*

Колода В. В., 1998а. *Исследования 1997 г. в Верхнем Салтове // АДУ 1997–1998. Київ.*

Колода В. В., 1998б. *Дослідження 1998 р. у с. Верхній Салтів на Харківщині // АДУ 1997–1998. Київ.*

Колода В. В., 2001. *Салтовское гончарное производство (по материалам ремесленного центра в урочище Роганина) // Степи Европы в эпоху средневековья. 2. Донецк.*

Колода В. В., Квитковский В. И., 2008. *Археологические исследования Харьковского национального педуниверситета в 2007 г. на территории Харьковской обл. // АДУ 2007. Київ.*

Котигорошко В., 1993. *Класифікація гончарних печей Верхнього Потисся латено-римського часу // Українське гончарство. 1. Київ–Опішне.*

Кравченко Э. Е., Давыденко В. В., 2001. *Сидоровское городище // Степи Европы в эпоху средневековья. 2. Донецк.*

Красильников К. И., 1976. *Гончарная мастерская салтово-маяцкой культуры // СА. № 3.*

Красильников К. И., 1979. *Новые данные о гончарном производстве в салтовское время на Северном Донце // КСИА. Вып. 160.*

Ляпушкин И. И., 1958. *Средневековое поселение близ ст. Суворовской // МИА. № 62.*

Макаренко Н. Е., 1911. *Археологические исследования 1907–1909 гг. // ИАК. Т. 43.*

Николаенко А. Г., Степовой А. В., 2008. *Металлургический горн салтово-маяцкой культуры у села Ютановка Белгородской области // Древности эпохи средневековья Евразийской Лесостепи. Воронеж.*

Паршина Е. А., Тесленко И. Б., Зеленко С. М., 2001. *Гончарные центры Таврики VIII–X вв. // Морская торговля в Северном Причерноморье. Сборник научных статей. Киев.*

Плетнева С. А., Красильников К. И., 1990. *Гончарные мастерские Маяцкого комплекса // Маяцкий археологический комплекс. Материалы советско-болгаро-венгерской экспедиции. Москва.*

Плетнева С. А., 1996. *Саркел и «шелковый путь». Воронеж.*

Сміленко А. Т., 1975. *Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). Київ.*

Якименко Е. В., 1994. *Исследования Воронежского областного краеведческого музея на Ольшанском археологическом комплексе салтово-маяцкой культуры в 1988–1992 гг. // Труды Воронежского областного краеведческого музея. 2. Воронеж.*

Ja. V. Volodarec-Urbanovič

Die Töpferöfen des Trockentales Kancerka: auf der Suche nach Traditionen

Bei der Suche nach dem Ursprung der Brenntraditionen auf der Siedlung Kancerka wurde eine vergleichende Analyse ihrer Töpferöfen mit anderen Töpferöfen der Saltovo-Kultur und denen aus dem Nordkaukasus durchgeführt. Zur Lösung dieser Aufgabe wurde ein Katalog aus 18 Punkten erstellt.

Bei der Analyse der konstruktiven Besonderheiten der Töpferöfen fand die Methodik von A. A. Bobrinskij Anwendung. Die meisten Töpferöfen in Kancerka gehören dem Typ 2 und die Saltovo-Brennöfen dem Typ 1 an. Als Ausnahme gelten die Brennöfen aus Sarkel, die zum Typ 2 zählen. Die Brennöfen unterscheiden sich auch durch ihre absolute Größe: durch den Brennraum und den Raum für die primäre Speicherung der Hitze (mit Ausnahme der Brennöfen 1 und 2 aus Roganin).

Es ist möglich, dass die Unterschiede zwischen den Konstruktionen der Brennöfen aus dem Trockental Kancerka und denen aus der Saltovo-Kultur dadurch erklärbar sind, dass diese Elemente nicht ethnisch bestimmend sind.

Табл. 1. Список памятников с находками горнов.
Tab. 1. *Verzeichnis der Denkmäler mit Töpferöfen.*

№ п/п	№ на карте	Памятник	Публикация
1.	1.	балка Канцерка	Сміленко, 1975, С. 118–140
2.	2.	Мачухи	Макаренко, 1911
3.	3.	Архангельское городище	Афанасьев, 1987, С. 84
4.	4.	Верхне-Ольшанское поселение	Якименко, 1994, С. 51–66
5.	5.	Маяцкое поселение	Винников, Плетнева, 1998, С. 139–148
6.	6.	Острогожское	Афанасьев, 1987, С. 84
7.	7.	Подгаевка	Красильников, 1979
8.	8.	Рогалик	Красильников, 1976
9.	9.	поселение в ур. Роганин	Колода, 2001а; 2001б
10.	10.	Саркел	Плетнева, 1996, С. 75–78
11.	11.	Сидоровское городище	Кравченко, Давыденко, 2001, С. 236
12.	12.	Столбище I	Афанасьев, 1987, С. 84
13.	13.	Столбище II	Афанасьев, 1987, С. 84
14.	14.	Суворовский	Ляпушкин, 1958, С. 331–334
15.	15.	Ютановка I	Афанасьев, 1987, С. 83–84
16.		Дуба-Юрт	Каменцева, 1959
17.	16.	Мохнач	Колода, Квитницкий, 2008
18.	17.	Верний Салтов	Колода, 1998а; Колода, 1998б

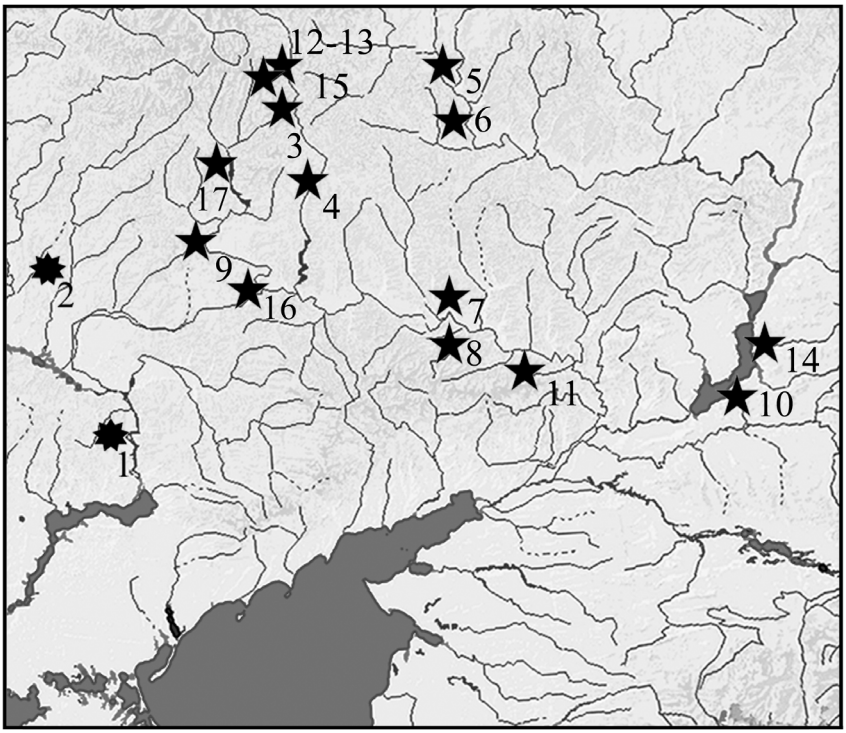

Рис. 1. Карта памятников с находками гончарных горнов используемых в работе. 1 – балка Канцерка, 2 – Мачухи, 3 – Архангельское городище, 4 – Ольшанское поселение, 5 – Маяцкое поселение, 6 – Острожское, 7 – Подгаевка, 8 – Рогалик, 9 – Роганин, 10 – Саркел, 11 – Сидоровское городище, 12 – Столбище I, 13 – Столбище II, 14 – Суворовский, 15 – Ютановка I.

Abb. 1. *Karte mit Fundorten der Töpferöfen, die in der Arbeit berücksichtigt wurden. 1 – Trockental Kancerka, 2 – Mačuchi, 3 – Gorodišče Archangel'skoe, 4 – Siedlung Ol'šanskoe, 5 – Siedlung Majackoe, 6 – Ostrožskoe, 7 – Podgaevka, 8 – Rogalik, 9 – Roganin, 10 – Sarkel, 11 – Gorodišče Sidorovskoe, 12 – Stolbišče I, 13 – Stolbišče II, 14 – Suvorovskij, 15 – Jutanovka I.*

І. В. Голубєва

Гончарний горн XVIII–XIX ст. біля с. Просяне Нововодолазького району Харківської області

Залишки гончарного горну XVIII–XIX ст. виявлені на околиці с. Просяне Нововодолазького району Харківської області (Рис. 1, 2). Його було оглянуто під час проведення наукових археологічних досліджень (розкопок) поселення скіфського часу «Новоселівка» співробітниками ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба».

Горн знаходяться на пологому схилі поряд із сухою яругою поза східною околицею сучасного села, поверхня задернована (Рис. 3, 4).

Залишки горну показані місцевим мешканцем, який проїжджав ґрунтовою дорогою поряд із розкопами.

Для з'ясування конструктивних особливостей гончарного горну необхідне здійснення його повного археологічного дослідження (розкопок) та відповідних обмірів.

Матеріал з горну представлений переважно уламками керамічного посуду та кахлів черкаського типу, а також керамічною іграшкою-свистунцем (пташка) кін. XVIII–XIX ст. (Рис. 5–8).

I. V. Golubeva

Der Töpferofen des 18.–19. Jhs. in der Nähe der Siedlung Prosjanoe, Rajon Novovodolažskij, Gebiet Charkov

Die Überreste eines Keramikbrennofens aus dem 18.–19. Jh. wurden an einem sanften Hang in der Nähe eines Trockentales östlich der Siedlung Prosjanoe festgestellt. Die Artefakte aus dem Ofen bestehen aus Tongeschirr, Ofenkacheln vom Typ Čerkassk und einer Trillerpfeife in Form eines Vogels. Für eine komplette Erforschung des Denkmals müssen archäologische Ausgrabungen durchgeführt werden.

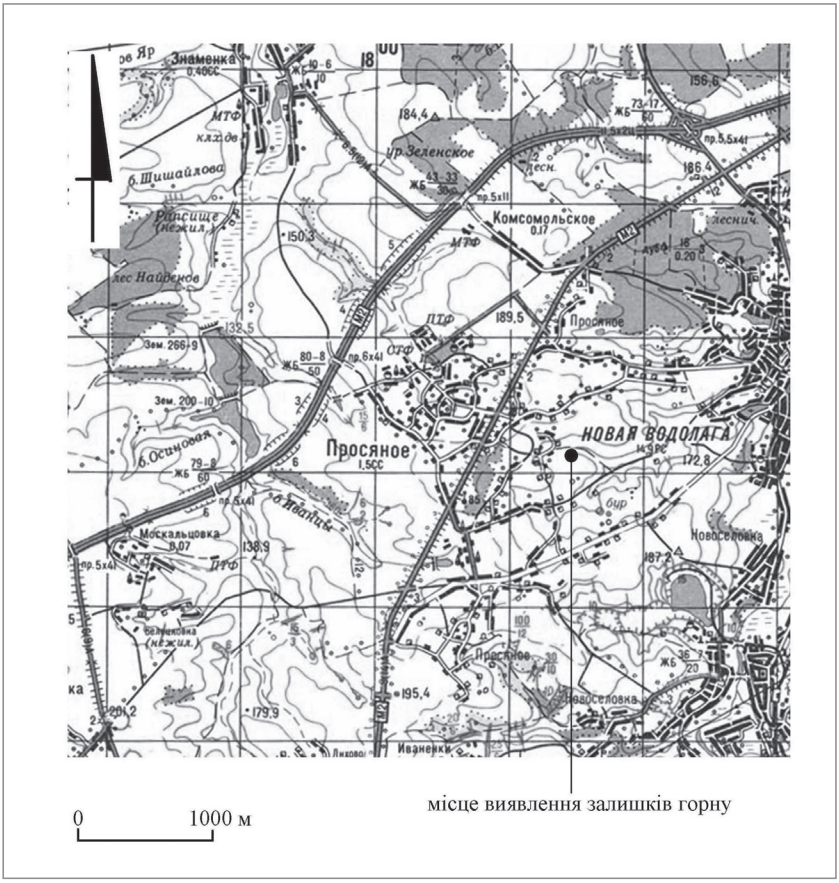

Рис. 1. Карта-схема місця розташування гончарного горну XVIII–XIX ст. біля с. Просяне.

Abb. 1. *Schematische Karte mit Angabe der Lage des Töpferofens des 18.–19. Jhs. bei der Siedlung Prosjane.*

Рис. 2. Гончарний горн XVIII–XIX ст. біля с. Просяне. Супутникова зйомка із нанесенням місця розміщення (джерело – GoogleMaps, 2012).

Abb. 2. *Töpferofen des 18.–19. Jhs. bei der Siedlung Prosjane. Satellitenbild mit der Lage (Quelle – GoogleMaps, 2012).*

1

2

Рис. 3. Гончарний горн XVIII–XIX ст. біля с. Просяне. 1 – вид з півдня; 2 – вид зверху.

Abb. 3. *Töpferofen des 18.–19. Jhs. bei der Siedlung Prosjane. 1 – Aufnahme von Süden; 2 – Aufnahme von oben.*

Рис. 4. Гончарний горн XVIII–XIX ст. біля с. Просяне. Вид з півночі (1). Розмір зразка цеглини, з якої викладені стінки горну (1а).

Abb. 4. *Der Töpferofen des 18.–19. Jhs. bei der Siedlung Prosjanoe. Aufnahme von Norden (1). Maße der Ziegel, aus denen die Wände des Ofens errichtet wurden (1a).*

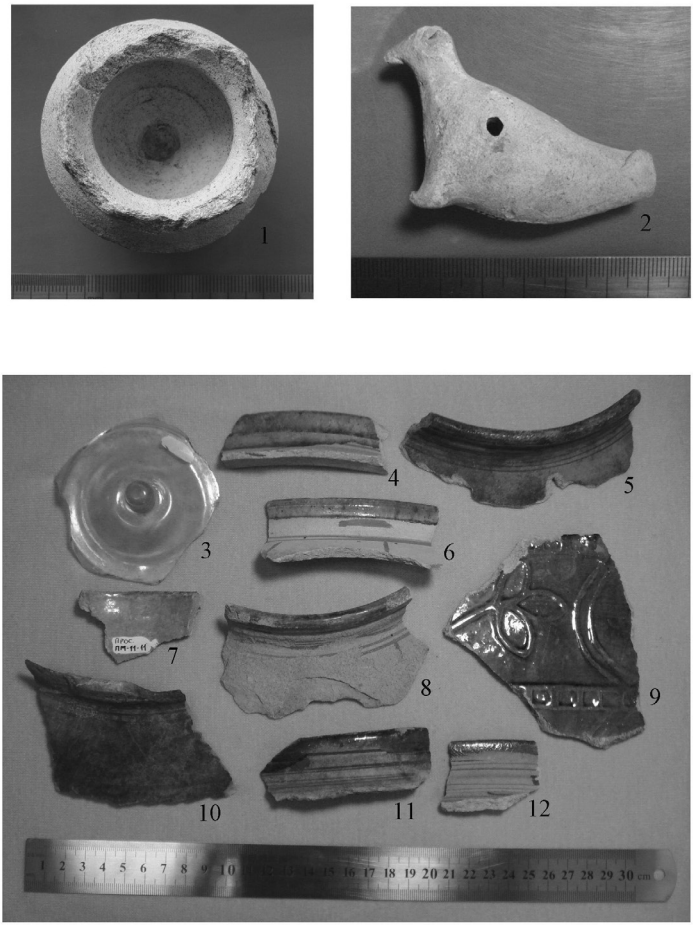

Рис. 5. Артефакти з горну XVIII–XIX ст. біля с. Просяне.
Abb. 5. *Funde aus dem Töpferofen des 18.–19. Jhs. bei der Siedlung Prosjane.*

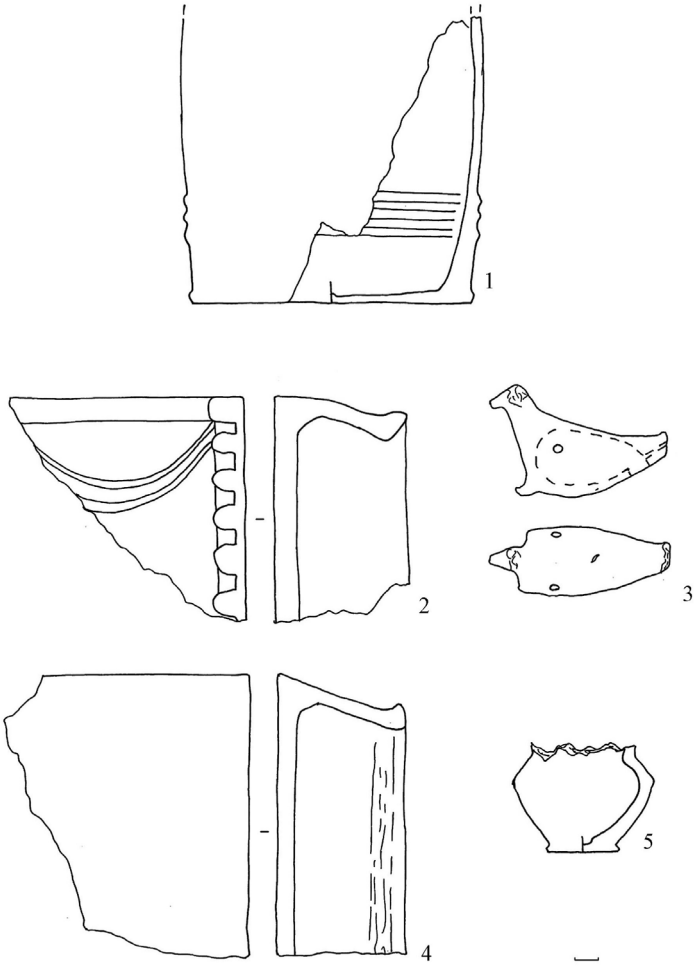

Рис. 6. Артефакти з горну XVIII–XIX ст. біля с. Просяне.
Abb. 6. *Funde aus dem Töpferofen des 18.–19. Jhs. bei der Siedlung Prosjane.*

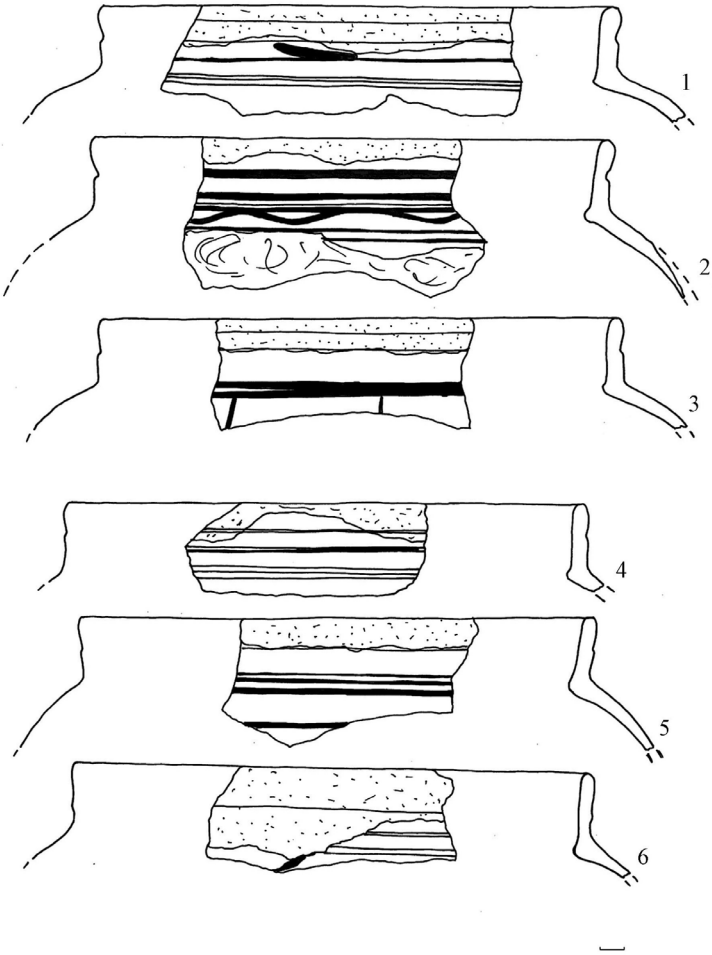

Рис. 7. Артефакти з горну XVIII–XIX ст. біля с. Просяне.
Abb. 7. *Funde aus dem Töpferofen des 18.–19. Jhs. bei der Siedlung Prosjane.*

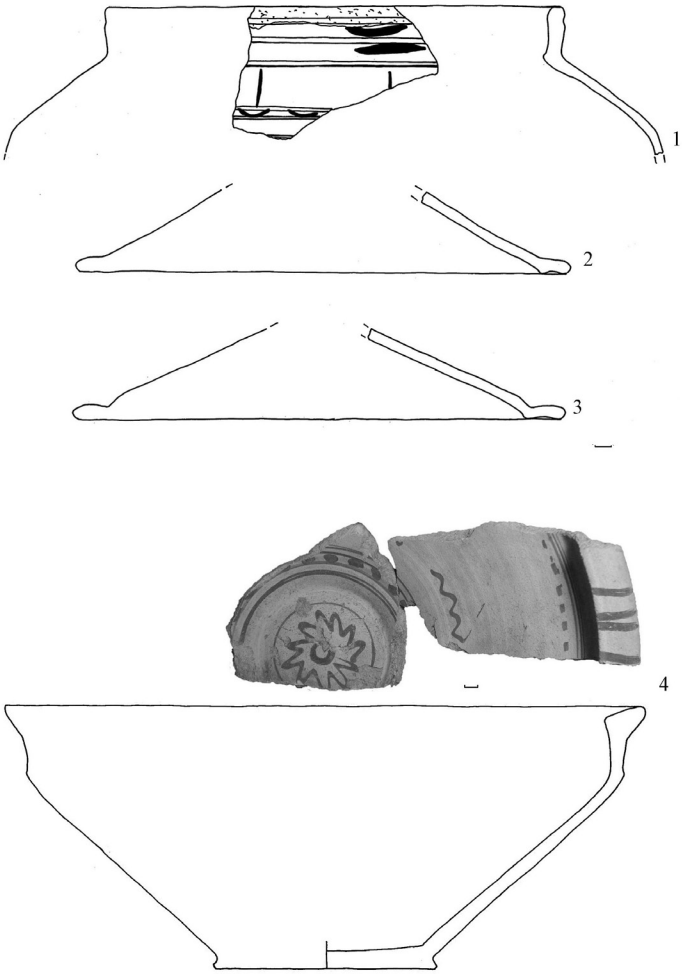

Рис. 8. Артефакти з горну XVIII–XIX ст. біля с. Просяне.
Abb. 8. *Funde aus dem Töpferofen des 18.–19. Jhs. bei der Siedlung Prosjane.*

Список сокращений

АДУ – Археологічні дослідження на Україні. Київ.
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава.
ВХГУ – Вестник Харьковского государственного университета. Харьков.
ИАК – Известия археологической комиссии. Санкт-Петербург. Петроград.
КСИА – Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института археологии АН СССР. Москва.
МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів.
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва.
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України. Київ.
ПАЗ – Полтавський археологічний збірник. Полтава.
РА – Российская археология. Москва.
СА – Советская археология. Москва.
СБ – Сільське будівництво. Київ.
СЛ – Сіверянський літопис. Чернігів.
УГ – Українське гончарство: національний культурологічний щорічник. Київ–Опішне. Опішне.
УКЖ – Український керамологічний журнал. Опішне.
ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Київ.
KW – Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. Lublin.

Сведения об авторах

Авраменко Марьяна Алексеевна – Киев (Украина), бакалавр истории, лаборант отдела ранних славян и региональных полевых исследований ИА НАНУ. *E-mail: shardanel@mail.ru*

Антонов Андрей Леонидович – Запорожье (Украина), старший научный сотрудник Отдела фондов Запорожского областного краеведческого музея. *E-mail: alant2004@ukr.net*

Володарец-Урбанович Ярослав Владимирович – Киев (Украина), магистр истории, аспирант Института Археологии Национальной академии наук Украины. *E-mail: volodargrad@ukr.net*

Гейко Анатолий Владимирович – Опошня (Полтавская область, Украина), кандидат исторических наук, младший научный сотрудник отдела палеогончарства Института керамологии – отделения Института народоведения НАН Украины. *E-mail: filoarh@ukr.net*

Гинделе Роберт (Gindele Robert) – Сату Марэ (Румыния), доктор, начальник отдела археологии районного музея Сату Маре. *E-mail: robigindele@yahoo.com*

Голубева Ирина Владимировна – Харьков (Украина), кандидат исторических наук, директор ДП ОАСУ «Слобожанская археологическая служба». *E-mail: golubeva_one@mail.ru*

Коваль Александр Анатольевич – Киев (Украина), младший научный сотрудник Отдела древнерусской и средневековой археологии Института археологии НАН Украины. *E-mail: otez_@ukr.net*

Козак Денис Никодимович – Киев (Украина), доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института археологии НАН Украины, заведующий Отделом археологии ранних славян и региональных полевых исследований.

Колода Владимир Васильевич – Харьков (Украина), кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины, заведующий научно-исследовательской археологической лабораторией Харьковского национального педагогического университета им. Г. С. Сковороды. *E-mail: koloda_v@rambler.ru, koloda_v@mail.ru*

Луговой Роман Сергеевич – Полтава (Украина), заведующий научно-исследовательским отделом археологии Полтавского краеведческого музея. *E-mail: pkma@rambler.ru*

Любичев Михаил Васильевич – Харьков (Украина), кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры истории России, заведующий Научно-исследовательской лабораторией Германо-Славянской археологической экс-

педиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, докторант кафедры археологии и музееведения Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. *E-mail: gsae@mail.ru*

Магомедов Борис Викторович – Киев (Украина), доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Отдела археологии ранних славян и региональных полевых исследований Института археологии НАН Украины. *E-mail: bmagomedov@rambler.ru*

Милян Тарас Романович – Львов (Украина), кандидат исторических наук, заместитель директора по научной работе Научно-исследовательского центра «Спасательная археологическая служба» Института археологии НАН Украины. *E-mail: mylian@ukr.net*

Осаульчук Олег Миколайович – Львов (Украина), директор Научно-исследовательского центра «Спасательная археологическая служба» Института археологии НАН Украины.

Петраускас Олег Валдасович – Киев (Украина), кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Отдела археологии ранних славян и региональных полевых исследований Института археологии НАН Украины. *E-mail: petrauskas2@yandex.ru*

Рейда Роман Николаевич – Киев (Украина), кандидат исторических наук, научный сотрудник Отдела археологии ранних славян и региональных полевых исследований Института археологии НАН Украины. *E-mail: reida@bk.ru*

Сапегин Сергей Васильевич – Коваливка (Полтавская область, Украина), старший научный сотрудник Музея-заповедника имени А. С. Макаренко, заслуженный учитель Украины.

Тесленко Дмитрий Леонидович – Днепропетровск (Украина), кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара. *E-mail: dmytro.l.teslenko@gmail.com*

Филатов Дмитрий Александрович – Харьков (Украина), старший лаборант Научно-исследовательской лаборатории Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. *E-mail: fil_hoy@mail.ru*

Хегевиш Мортен (Hegewisch, Morten) – Берлин (ФРГ), доктор, научный сотрудник Института доисторической археологии Свободного университета Берлина. *E-mail: hegewisc@zedat.fu-berlin.de*

Шультце Эрдмуте (Schultze, Erdmute) – Берлин (ФРГ), доктор, научный сотрудник Евроазиатского отдела Немецкого археологического института. *E-mail: Erdmute.Schultze@dainst.de*

Наукове видання

Производство керамики в Восточной Европе: позднеримское время – раннее средневековье – новое время

(материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки 17–19 сентября 2012 г.)

Ostrogothica-Serie (Hefte)

(Рос., укр., нім. мовами)

Вип. 2

Відповідальний за випуск *Посохов С. І.*
Відповідальні редактори *Шультце Е., Любичев М., Мизгін К.*
Переклад на німецьку мову *Наглер И.*
Переклад з німецької на російську мову *Любичев М.*

Комп'ютерна верстка О. Мальцев

Підписано до друку 20.05.2013. Формат 60 x 84 1/16.
Умов. др. арк. 10,5. Об. вид. арк. 9,0.
Зам. № . Тираж 150 прим.

Видавництво ТОВ «С. А. М.»
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 1105 від 31.10.2002 р.
Україна, м. Харків, вул. Пушкінська, 51-б.
Телефон: (057)752-47-90

Віддруковано у друкарні ТОВ Видавництво «С. А. М.»
Україна, 61002, м. Харків, вул. Пушкінська, 51-б